

Тронка

Олесь Гончар

ЗМІСТ

ТРОНКА. Роман

I. Ти — літай

II. Азбука Морзе

III. Червона торпеда

IV. Лукія, голова робіткому

V. Мамайчуки

VI. Передчуття океану

VII. Пікетажистка

VIII. Капітан Дорошенко

IX. Залізний острів

X. Тут багато неба

XI. Полігон (Історія однієї любові)

XII. Тронка

I

ТИ—ЛІТАЙ

— Ніщо мені так не пахне, як наш степ,— каже молодий Горпищенко, льотчик реактивної авіації, приїжджаючи до батька-чабана у відпустку.

І якось так випадає щоразу, що батька застає він не в хаті і не в кошарі, а в степу, просто серед пасовища, де старий стоїть коло отари з ґирлигою, в черевиках солдатських і в усіх своїх чабанських обладунках: пояс, а на поясі джермало, що дісталось йому у спадок ще від діда-чабана, і ріг баранячий з нафталіном — рани вівцям присипати, і пляшка суміші креоліну з дьогтем — тяж для гоєння ран, і, звичайно ж, ножиці, щоб простригати вівцям очі, бо, буває, Так позаростають, що й шпичаків не бачать, проколють очі об них.

Чабан Горпищенко собою незavidний, але в степу він якось далеко видний. Низькорослий, осадкуватий, прогартований вітрами, шкіра на ньому пропечена, як шкураток, а очі вже сиві од старості чи вицвіли від сонця та від неба, і самі вони мають барву вилялого степового неба.

У всеозброєнні постає перед сином старий Горпищенко. Про таких чабанів кажуть, що він природний чабан, і хоч ростом його природа й не щедро дарувала, але тим вразливіший він, коли йдеться про його батьківську честь. З суворою гідністю і навіть настороженістю жде він, поки син, вставши з газика, підійде до нього, зірко стежить, чи син не зробить якогось промаху, чи не образить його чимось, не порушить давнього звичаю. І хоч сином його в радгоспі пишаються, бо знають, що він льотчик неабиякий, сьогодні реактивний сокіл, а завтра, може, полетить на такі планети, де ні отар, ні степів не буде, проте батька й це не виводить з рівноваги, він стоїть і з суворістю жде

належної синовій шани, а перед ним його ґирлиґа з мідною, рясно розгравійованою брейцарою.

А коли вже син поздоровкається і промаху ніякого в етикеті не зробить, тоді вицвіла текуча блакить батькових очей враз наливається ніжністю.

— Не забув? — ставить він перед сином ґирлиґу, де на брейцарі викарбувана з дитинства знайома синові кудлата чабанська вівчарка.— З яких частин складається ґирлиґа, ану?

— Брак, барнак, брейцара і держак! — чітко відповідає син, і цим йому вже забезпечена симпатія старого на весь час відпустки.

Хто незнайомий глянув би збоку на них, аж неймовірним йому здалося б, що цей щуплявий, до чорноти просмалений сонцем чоловічок дав життя цьому білявому ставному юнакові, який виструнчившись стоїть перед ним. Син усміхається, розглядаючи батькові обладунки.

— Здорово, га? — звертається він до сержанта-водія, що теж, злегка усміхаючись, виглядає з кабіни газика.

Хто-хто, а син знає, що добра половина цих обладунків в звичайний час зосталася б лежати вдома, бо нічого зайвого чабан не візьме в таку спеку носити з собою по степу, а якщо вже він так спорядився, якщо вже оту мідну напівстерту брейцару начищено до блиску, то це ради зустрічі з сином, то це для того, щоб у таку врочисту мить батькові було чим погамувати його чабанське й старістю не притуплене честолюбство.

Стоять вони удвох коло отари в степу — один той, що все життя пішки ходить по землі, другий, що півжиття проводить у небі; один з ґирлиґою, жезлом пастуха, що засвідчує приналежність до найдавнішого фаху людського, а другий з емблемою у вигляді крил на кашкеті, хоча найпрудкіші крила вже не можуть зрівнятися з тими швидкостями, на яких він живе. Стоять, а біля них збилася жаркою купою отара, збилася густо, в щільник. Бруднувато-білі, вже острижені мериноси надсадно дихають, ховають голови від спеки у власну тінь, а за ними степ, і степ, і марево маревіє,— марево чи синява неба спустилася до землі, млисто розсіялась серед просторів.

Навіть того, чиє життя минає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю — сонце таке сліпуче тут світить, ніби ти опинився на якійсь уже іншій, ближчій до сонця планеті.

І все тут пахне. І хоч пахне не стільки якимись там особливими пахощами степового різнотрав'я, бо траву тут майже геть стирловано, однаке син таки каже істинну правду, що ніщо йому так не пахне, як цей степ, навіть коли він пахне просто гарячим лоем отари, батьковим чабанським духом та відкритою навстіж сухою кошарою, яку зараз посилено дезинфікує сонце.

Одна з овець забентежилась, почала мекати в бік кошари, і льотчик, глянувши туди, помітив, як між кущами кураю стрибає щось схоже на зайченя. Стрибає невміло, натужно, стрибне і впаде, наче підстрелене, потім зводиться знов.

— Отож, кажуть, бог є,— загомонів батько.— А де ж він є? Хай ми прогрішили, а ягня? За що його він скалічив?

Жваво, майже підбігцем старий чабан кинувся до ягняти, взяв його на руки, приніс, поклав до вівці, і вона одразу заспокоїлась.

— Бач, як ноження йому покрутило. Інші бігають, вибрикують, а цього щоразу треба підносити до матері, само не встигає за сакманом...

— Це ж чого воно таке?

— Таке вродилось, та ще й не одне: троє таких калічок в сьогорічному окоті...— Старий враз насупився, похмарнів.— А в Японії, я чув, дітей тридцять тисяч калічками народилось, це правда?

Син промовчав, нічого не відповів. Помітивши, що водій жде розпорядження, льотчик відпустив його, сказав на прощання:

— До завтра.

Чабан насторожився: до завтра? Чому до завтра? Оце така відпустка? Старий ще більше насупився, але доскіпуватись не став: той же чабанський гонор не дозволяв йому бути причепливим, лізти не в своє. Син тим часом став розпитувати про життя, і батько, заохочений його цікавістю, незабаром гомонів уже про те, що найдошкульніше його пече: про настриг вовни в цьому році та про випаси, що їх дедалі скорочують, принагідне вилаяв начальство, яке, мовляв, не прислухається до чабанів.

— Худоби щорік більшає, розвели її стільки, що ферми тріщать, а прийде зима — годуй чим хочеш. Хіба ж не було, що корів шлангами підв'язували до бантин? Підв'язують та ще пробують і доїти! Отак хазяйнуємо,— розпалювався старий.— Навесні, коли зовсім прикрутило, приїздить порадник з області: камкою годуйте! Січіть, здобрюйте і годуйте. А то спите тут, вишукуєте. Стільки морської трави пропадає по узбережжю, а в них худоба дохне!

— Та худоба ж камки не їсть! — здивувався син.— Вогонь і той її не бере. Бензином, бувало, обіллємо, бензин обгорить, а камка вся ціла...

— Отож такий "новатор"... Ну, я на глум не пішов, не став дурну їхню камку збирати... Зовсім хотів уже був кинути чабанування та перебратися жити на Центральну, заніс був і гирлигу директорові в кабінет: кому передати, кажіть? Та тільки нікому й передати, бо не густо тепер вас, охочих до чабанування. Молоді? Вони начабанують! Йому аби верхи на велосипеді отару завертати! На кожній руці в цього по годиннику, один спішить, другий відстає, так він поглядає на той, що спішить, по ньому пасе... А ми ж не вічні. Нас не стане, кому оцю,— батько аж сердито пристукнув об землю гирлигою,— кому її передати?

— То, може, мені? — посміхається син на батьківську мову.

Старий пильно дивиться на нього, на його кашкет.

— Ні, ти — літай.

І після мовчанки знов:

— Тобі — літати.

Неквапом рушають вони до своєї чабанської оселі, рівно, обопліч ступають по цій твердій забучавленій землі, де льотчик ще, здається, недавно бігав чабанчуком. Рідна сива земля чабанська... Дикі коні гасали по ній із правіку... Чумацькі мажари з

кримською білою сіллю важко рухалися по ній... Мітлиця під ногами тече, тонконіг, типчак. Нема тут боліт, нема мерзлоти, твердь цілинна, спресована віками... Така твердь, що могли б звідси й міжпланетні кораблі стартувати.

Осторонь кошар, на белебні, височить кущик тополь, біліють чабанські будиночки; там уже біганина, метушаться жінки-чабанки, пір'я летить аж у степ, і чути дзвінкий, дівочий, безтямно-радісний крик:

— Ура! Петрусь приїхав!

І вже мчить звідти сестра Тоня, летить, зблискуючи колінами, попереду всіх, а за нею, як хвіст за кометою, — гурт малечі. Розрум'янена, ошаленіла, Тоня з розгону налітає на брата, кидається йому на шию, і вже брат, жарко обцілований, вихопившись, як з полум'я, відзначає про себе, що сестра таки здорово підросла за час його відсутності, стала зовсім уже піддівком. Налита, туга, мов вишня, очі горять, стріляють блиском, а волосся вже накрутила на голові по-модному. Широко, в один захват кинула очима по степу.

— Де ж таксі?

— А я цього разу не на таксі.

— Газиком? З полігона дали? Ну, а коли ти вже прилетиш до нас, Петрику, на своєму? На тому, що швидше звуку?

— Колись таки прилечу...

— У нас же є де сісти, глянь!

І вона обвела рукою степ, де світлий океан марева розлився.

Вся трепетно-збуджена, Тоня вихоплює в брата з рук його дорожню валізу і мчить з нею вперед, раз у раз озираючись весело на брата, а русяве пухнате волосся вже розпустилось і метляється їй на плечах.

— Клопіт з нею, та й годі, — каже батько з невдоволенням, більше вдаваним. — Ото як накудляла... То кінським хвостом підніме, то розпустить, як утоплениця... Хіба їй екзамени в голові?

На подвір'ї повно малечі, чабанчуків та чабанят безштанних, повно качат, курчат та кролят, чабанські собаки лащаться, всюди пір'я біліє, а над пір'ям, над курчатами-качатами, над відкритою літньою кухнею-кабичкою, що вся шкварчить і пашисть, — над усім цим ясніє добра, всеобіймаюча материна усмішка.

Мати. Вона всміхається, а сонце вже іскриться в краплинах сліз на щоках, повні розчервонілі руки мати похапцем витирає об фартух, губи їй дрижать хвилюванням і шепочуть уже щось найпестливіше, найніжніше, і, пірнувши в тепло її грудей, льотчик на мить перестає бути льотчиком, і нема за ним вздовж і впоперек облітаного неба, ні шалених надзвукових швидкостей, нема ні команд, ні тривоги, ні небезпек, а є тільки затишок і насолода віднайденого щасливого дитячого світу. Та це тільки миттєве, потім знову все стає на свої місця, і він перед нею вже приїжджий льотчик, майже гість, і мати, погамувавши кипіння своєї радості, терпляче жде, поки син здоровкається з чабанами та чабанками. Ось він розмовляє, жартує з Демидом та Демидихою, у яких дітей купа, часом приїжджі думають, що внуки Демидові, а це все його сини... Потім

льотчик знову коло матері, і вона має змогу повести його по двору, показати копичку сіна, що батько накопив і приберіг спеціально ради нього, бо обоє вони знають, як любить син спати на сіні, потім цілою родиною оглядають топольки, що зеленіють такою густою соковитою зеленню, якої немає й близько в цьому голому, рано вигоряючому степу.

— Як там з неба їх... чи видно? — питає батько.

— Видно,— відповідає син, розглядаючи тополеве віття.— Славні топольки, гарно підросли.

І наступного літа він оглядатиме їх, мірятиме оком, тільки тоді тополеве гілля розів'ється ще більш.

В той рік, як пішов син в авіаційне, посаджено ці молоді топольки. Лише степовик знає, як нелегко їх викохати тут, у степу, на вітрах. Та викохав чабан Горпищенко, поливав, напував колодязною водою. Бо для того ж і посаджено, щоб росли, щоб син бачив їх з неба!

Розрослись тополі, роззеленілись. Піднялись вище хати чабанської, на весь степ стали видніти, і всі тутешні льотчики добре знають, як свій орієнтир, цю чабанову тополину зірку. Впізнають її й льотчики сільськогосподарської авіації.

А надвечір між тополями, де затінок тримається цілий день і степова трава хвилястими рунами лежить по землі, стоять столи на честь льотчика, а за столами сидять чабани.

Вже випито першу чарку, і молодий, відварений по-чабанськи валашок парує в мисках, в тих самих мисках, з якими старий Горпищенко ніяк примиритись не може, бо по чабанському звичаю тузлук треба їсти, як він каже, тільки з дерев'яних ночовок. Він і сьогодні довго змагався з жінками з цього приводу, погрожував позмітати геть зі столу їхні тарілки та виделки, і тільки після того, як виявилось, що дідівські дерев'яні ночовки вже розсохлися, старий їїшов на поступки цивілізації. Він і сам тепер нарівні з іншими їсть із тарілочки, що йому, ніби для жарту, ставила Тоня.

А мати все пригощає сина:

— Ось тобі хрящик... Ти ж любиш,—підкладає вона йому гарячої найніжнішої баранини, підсовує юшку, де відварена цибуля плаває кільцями, і льотчик, ласуючи тузлуком, солонцюючи густою щербою, шанобливо слухає батькову мову.

— Я — давній,— гомонить старий атагас.— Я звідти, де пішки ходили. Де на волах їздили. На конях гасали. Вітер! Птах! — то було найшвидше. А ти ось тепер в сталь загорнешся — і в небо, як снаряд. Зблиснеш, наче та ракета,— і вже тебе нема.

— А хіба ви, тату, бачили ракету? — смішливо подає голосок Тоня.

Чабан глянув на дочку суворо, виждав тишу.

— Бачив.

І хоч присутні тут вперше це від нього чують, але нема в них недовіри: хтозна, може, й бачив.

— Яка ж вона, тату, ракета?

— А така, як і його літак,— киває старий на сина.— Опецькувата, блискуча...

Викапаний літак, тільки крила обрубані.

Корній, чабан правої руки, зсутулений, зморщений, як стручок, хоча літами й не старий, вважає, певне, що зараз саме час наскаржитись льотчикові на свого сусіда — полігон (в Корнія це вже стало звичкою — на все на світі скаржитись).

— Скажи ти їм, Петре,— в тебе ж там повно дружків на полігоні,— хай не забороняють нашим отарам далі на їхні землі ходити,— каже він кутуляючи.— Бо раніш таки давали трохи вольготностей, а це вже ось з місяць межу переступати не смій... Уралову, начальнику полігона, скажи, він же тобі друг.

— Що ж я йому скажу? — посміхається льотчик.— Щоб дозволив вам з вівцями під бомби лізти?

— Послухай Корнія, він тобі наплачеться, — каже весело батько.— Звідусіль йому утиски, кривди, а як чарку вип'є, так сам перший у бійку лізе...

— Дарма що ото голова інеєм взялась,— додала Корніїха, — а на Центральній недавно так розбушувався, що дружинники й такого хотіли остригти, мені вже відбороняти довелось...

— Через те, Корнію, й на полігон тебе не пускають, що ти забіяка, а там люди мирні,— завершує чабан Горпищенко, і всі сміються,

Тоня тим часом, нахилившись до матері, шепоче їй в захваті:

— Гляньте, мамо, ей же ей, в нашого Петруся гагарінська усмішка! Це в них тепер, видно, мода така...

— Тобі вже й мода... Він завжди так усміхався,— тихо відповідає мати, а сама не може відвести очей від сина, що, скинувши кітель, сидить у своїй зеленій льотчицькій сорочці з таким же зеленим галстуком, що він його собі дозволив тільки трохи послабити, сидячи за столом.

Усмішка усмішкою, а оті ранні залисинки, що з'явилися на лобі, найбільше тривожать матір. Кажуть, що льотчики та підводники рано лисіють, не від легкого то, певне, життя. Як він живе? Яка його робота? Куди він літає, що його радує і що смутить — нічого про це матері невідомо. Як відгомін неспокійного синового життя, чує вона тільки щоденний гуркіт у високості, грізний, могутній, що ніби рве, проламає небо. Досі ніяк не може мати звикнути, що небо, ясне, приморське, над нею весь час гуркоче. Влітку і взимку. Вдень і вночі. І людям всього радгоспу, всіх відділків (що вона їх по давній пам'яті ще зве хуторами) доводиться вічно жити під цим бентежливим гуркотом. І хоч інші уже, може, до цього й звикли, вважають це природним, адже поряд полігон, до якого здалеку летять чийсь сини на свою грізну роботу, а вона, льотчицька мати, все ж ніяк не може звикнути до цих гуркотань, вибухів, струсів. Вона ж бо ще пам'ятає інше небо, те небо, що озивалося до людини тільки перекатами грому, протягом літа тільки орли в ньому та шуліки кружляли тихо, беззвучно. Коли квочка занепокоїться і курчата грудочками покотяться по двору, так і пильнуй,— то вже в небі орел чи шуліка завис.

— Супутники... Ракети... А мені ще ж впомку, як ми побачили вперше яроплан,— каже Демидова мати, стара костиста жінка, до якої туляться онуки з обох боків.— На

панським току саме молотили, а він летить... І молотарку спинили, стоїмо, та хрестимось, та все дивимось, як він поволі-поволі по небу пролітає...

— А тепер блись! гурк! — і вже він там, де мороз сизий, хоч на землі в цей час жарота сорок градусів,— аж хвальковито виголошує за сина Горпищенко-чабан.— Мені, чабану, і то дух перехоплює, коли він ото вгору на небо дереться... Стоїш, дивишся, а він поліз і поліз кудись аж на сьоме небо... Рoste сила, ростуть швидкості, та тільки чим воно все це скінчиться, сину?

— А тим,— тамує посмішку син,— що літатимем ще швидше. І далі. І вище. Може, навіть зовсім без крил. А крила нам зостануться лише на спомин, як вам брейцара. Або як морякам zostались на спомин від минулих часів паруси.

Чабан лівої руки Демид, контужений з війни і відтоді глухуватий, лупає очима, щось хоче спитати.

— А це правда, Петре, що і кров із шкіри виступає, так тебе тисне на тих швидкостях? — нарешті запитує він.— І що, буває, й непритомніє ваш брат?

— Зі мною не траплялося. Якби трапилось, то з вами тут чарку не пив би,— сказав гість жартома, але після цього тінь якась промайнула по обличчю, ніби згадав щось зовсім не жартливе і для них далеке.— Бувають, звичайно, перевантаги, так тебе вдавлює, аж в очах темніє, а потім... Коли льотчик уже влітався та добре відчуває літак, нічого йому не страшно. Був, правда, у нас один курсант, намучилися з ним: землі боявся. Йому приземлятись, а він схопиться за ручку і просто сік з неї чавить.

— Ну й що з ним? — спитала тривожливо Корнієва жінка.

— Відчислили.

— Може, й тебе, сину, відчислять? — несамохіть вихопилось у матері.

— Не ті вітри дмуть, щоб відчисляти,— заперечив батько.— Та й чого ради? Молодий, здоровий, тямущий... Я ось на що вже, а й то часом душа тенькне: хоч би раз! Раз хоч би піднятись туди, де й птах ніякий не бував... І ти, стара, гордилася б краще сином, подумай: щодня в небі!

— І щодня... на волосинці.

— Хто не ризкує, той шампанського не п'є,— вкинув Корній, а молодиця його, що напіводвернувшись годувала грудьми малого, так глипнула при цьому на чоловіка, що він аж зіщулився, бо — всі знали — рука в Корнії важка і не раз вона витягала господаря за чуба з чайної на Центральній.

Тоня підсунулась ближче до брата.

— Сіробаба казав, що коли вперше без інструктора вилітаєш, то в повітрі співати хочеться. Кожен курсант, каже, в першій польоті співає, це правда?

— Хто співає, сестричко,— всміхнувся брат,— а хто й плаче.

І, погасивши усмішку, він став знову серйозним, зосередженим. Сидить, мовчки дивиться крізь тополі на чабанські гирлиги, що, мов алебарди, висять рядком під хатою на білій, освітленій призахідним сонцем стіні і їх злегка коли-не-коли погойдує вітерець.

Батько щось роздумує, потім каже присмучено:

— Діди й прадіди пішки ходили, хоч, мабуть, не один в душі сокола носив.

Міг би він ще сказати, як синова крилатість скрашує і його буденне чабанське життя, міг би розповісти, як уночі, коли зорі в польоті розтинають темряву над степом (аж не одразу розбереш, чи зірка то, чи літак), він, ведучи отару, шукає в зорянім просторі і синову летючу зірку; як і вранці, коли сріблясті реактивні, вихопившись десь із приморського аеродрому, стрімко йдуть у височінь і тягнуть угору білі стрічки, він думає, чи то часом не син пролетів та й розписався тасьмою в небі над рідним вранішнім степом. Міг би розповісти, як жде свого сокола у відпустку і як святкує нарешті душа його, коли син отак, як зараз, сидить під тополями у чабанському товаристві, самою своєю з'явою змінивши одноманітність батькового життя.

— Крім тебе, Петре, всі ми тут зібрались такі, що ніколи в житті не літали,— оглянув своїх побратимів Демид.— Той глухий, той кривий, той ребер недолічується, куди нам до літання... Люди, що не літали,— це ж диво для тебе, Петре, га?

— Серед тих, що пішки ходять, теж люди різні є: і безкрилі й крилаті.

— Це правда. Всі ми, піхота, війни скуштували,— підтвердив Демид не зовсім улад і знову допитував: — Розкажи хоч, які ми є звідтіля, з висоти? Чи хоч видно нас? Чи як комахи? Як кузьки які-небудь повзаємо по землі?

"Не кузьки ви і не комахи,— хотів би відповісти їм льотчик.— І з найбільшої висоти бачу я ваші руки за grubілі і ваші обличчя, опалені вітрами, бачу вас в куряві чорних бур і в моросяних холодних дощах... Змалечку знаю ваш труд. Знаю, що праця чабанська зовсім не така, як дехто її собі уявляє. Бути чабаном — це не просто прогулюватись з гирлигою до степу та їсти кашу чабанську. Чабан — це той, хто все життя на ногах, кого спека продублює і осінні мряки пронизують до кісток і, коли інші ще сплять, ви вже з отарами виходите з кошар у мокрі поля, на свої цілоденні вахти..."

— Чабани — ви теж робітничий клас,— каже він їм.

— Чуєте? — охоче підхоплює батько.— Ми теж робітничий клас! А то ж хіба ні? І не тільки тому, що платимо внески профспілкові, а тому, що робочий день наш кінчається опівночі, а встаєш, ще й чорти навкулачки не б'ються.

— Кожне ягнятко через твої руки перейде,— ожжавів Демид, в якого де й глухота поділась.— Отару ведеш — не присядеш, все попереду та попереду! Все пильнуєш, щоб вона в тебе з-під п'яти траву брала.

— А коли стрижка настає! — вигукнув Корній.— Поту не менш проллєш, як інший біля домни!..

— Та ще й спецодягом нас покривдили,— скаржливо бубонить він до Петра.— Видали чоботи на два сезони, а в кошарах гнояка, ти ж знаєш яка... Там чоботи хай і залізні — за місяць згорять!

— Отож так ви свого домагаєтесь,— викрикнула Демидиха, люто червоніючи.— Директор троса до колодязя ніяк не випише! Посікся, порвався, днями як зачепило мого тетерю, мало з цебром в колодязь не потягло!

— Та й про пенсії пора подумати,— буркнув Демид.

— Кому? Нам? — з'яструбів господар.— Нам до пенсій ще — як до Москви рачки!

Жінки регочуть, регочуть і чабанята, і Тоня сміється, позираючи раз у раз на брата, як він на все це реагує.

— А у висоту... далеко ж ви літаєте? — питає згодом Корній, розчервонівшись носом.

Льотчик мружиться в веселій загадковості:

— Беріть відстань, що пройдете з отарою за добу, та поставте її сторч — ото й буде наша висота. Уявивши таку височінь, мати аж ойкає:

— Ой боже!

— Що ти божкаєш? — коситься на неї чоловік. — Не бог тепер, а Гагарін!

Він знову наливає келешки. Цілим товариством випивають за здоров'я льотчика:

— Лебединого тобі віку!

А за літньою кухнею-кабичкою, за кролятником сонце край степу сідає. Рoste, розбухає в червоногарячій туманності. Погляди чабанів якусь мить прикуті до нього. Буває вечірня зоря золота, буває рожева, а ця ось багрянисто-туманна, червона, густа.

— Завітрюжить, видно, завтра, — каже Корній.

— А ось для нас ці прикмети вже не дійсні, — зауважує льотчик трохи сумовито.

— Чому ж не дійсні? — дивується батько. — Хіба вже не віриш?

— Не в тім річ. Лише до цього обрію, доки око вхопить, ці прикмети мають силу. А в нас інші радіуси. Нам що синоптик скаже.

На деякий час за столом настає тиша. Чути, як найменший Корніїв посопує на руках у матері.

Просто від отари підійшов з гірлигою ще один чабан — Микола Карнаух, високий худий чоловік без лівого ока, що витекло на фронті. Сяк-так пригостившись, Карнаух підсів до старшого чабана, і чути було, як він стишеним голосом розповідає про якусь "оту", що "знов не пасеться", що "заскучала чогось", — йшлося, видно, про хвору вівцематку. Карнаух незабаром знову пішов до отари, а Горпищенко після цього був уже не в тому настрої, як перше, палив цигарку, мовчав.

Тоня, пересівши до брата, схилилась до нього в таємничості, щось зашепотіла над вухом, хоч про її тайни тут вже всі й чабанята знають.

— Як добре, що ти приїхав, — чує брат її гарячий шепіт. — Допоможеш мені одразу загадку розгадати... Разом з твоєю телеграмою листа ось одержала. — Тоня при цьому показала йому з-під вирізу плаття кінчик зім'ятого листа і, показавши, знов заховала глибше на грудях. — Чудасія — не лист: одні крапки та тире!

— Азбукою Морзе? — догадався брат. — Це здорово.

— То з космосу листи нашій Тоні йдуть, — жартує Демидиха, розвеселившись. — Хто ж хоч він?

— Це, мабуть, той, що по радіо Тоню вітав, — приколисуючи дитину, сказала Корнієва молодиця і потім звернулась до льотчика: — Ціла ж тут історія в нас була, Петре... Сидимо отак увечері, слухаємо радіо, аж раптом звідти, з приймача, голос хлоп'ячий:

"Тоню, Тоню! Ти чуєш мене? Яку тобі пластинку поставити?" Кашлянув, засміявся і

поставив "Верховину"...

— Знає, шибеник, що саме Тоні найбільше подобається,— докинув Корній.

— Пустощі то все,— сказав батько суворо.— Краще про науку думала б.

А мати теж докірливо кивнула на Тоню:

— Оце ж такі тепер учениці пішли. Екзамени заходять, а їй хоч би що, дівування вже на умі...

— Хіба ж я просила мені писати? — вигукнула Тоня ображено.

— Такі листи, та ще зашифровані,— це теж наука,— заступився за сестру брат.— Кортить прочитати?

— Ой кортить! — спалахнула Тоня.

— Давай сюди, спробуєм розгадати твою шифровку...

— Ні, ні, ні! — схопилася Тоня і, притискаючи листа рукою до грудей, майнула від товариства.

По якійсь хвилині вона вже, розшаріла, стояла за тополею, визиркувалась в люстерко. Мати й там крізь листя побачила її:

— Бач, уже викуклюється. Гей, дівко!

— Що ти все гійкаєш на неї,— розсердився батько.

— А чого ж тільки й крутиться перед дзеркалом. Все вищипується, брови їй не такі!

— Птахи півжиття те тільки й роблять, що вищипуються,— примирливо сказав Демид.— Сидить собі десь на могилі і вищипується, чистить перо... Бо це й для краси їм треба, і для здоров'я.

— Не довго вже вищипуватись, раз ото пише якийсь,— сказала Корнієва жінка, а стара мовчазна чабанка, мати Демидова, підкинула:

— Не ганьте, не ганьте дівчину. Може, то її вже судьба їй пише.

— Незчуєтесь, як після Клави і цій весілля гуляти,— сказав Корній ласо, мовби наперед смакуючи вже те прийдешне весілля.

Горпищенко при згадці про старшу дочку, в якій заміжжя склалось не зовсім вдало, спохмурнів.

— Рано патякати про весілля. Ще від тієї зашпори не відійшли.

— Годі,— підвелася мати.— Набалакались. Спочивати Петрусеві пора,

І вже прибирають столи, пустіє подвір'я, вже одна по одній зникають з-під хати чабанські алебарди...

А степ сизіє, бузковіє, гасне. Вечірня зірка, далека невідома красуня, алмазно світить з неба на чабанське подвір'я, де в задумі походжає льотчик.

Не в хаті стелить синові мати постелю, стелить йому там, де він любить: надворі, на сухому духмяному сіні,— копичку ж ту батько не дарма приберіг. Роздягнувшись у хаті, син виходить на подвір'я в трусах, у майці. Без мундира такий простий, такий свій: Тоня знову крутиться біля нього.

— Ну, давай уже, розшифруємо,— каже брат. Світла ще досить, щоб можна прочитати ту азбуку з крапок-тире, і Петро її читає вільно, як звичайнісінький текст: "Пише тобі той, хто в простори ефіру шепоче твоє ім'я. Щоб долетіло воно й до інших

планет. Але не задавайся. Будь догадливіша. Твій навіки!"

— Що ж, вітаю,— весело каже брат, повертаючи їй листа.— Тільки ж тепер сама опановуй морзянку... Хоча наступного листа він тобі, певне, напише вже знаками давніх інків...

— Але ж хто, хто? — дівчина аж кулачки стинала, радісно нетямлячись.

— Ти знов за своє,— гримає на Тоню батько, підійшовши до них уже з гірлигою.— Марш звідси! Матері допоможи он посуд прибирати...

А сина веде до копички, до розстеленого сіна, жде, поки син вляжеться. І мати підходить запитати:

— Не мультко? Не колеться?

— Ні.

— Ну, то й добраніч.

І обоє тихо залишають його — віч-на-віч із степом, із зоряним небом.

Південні ночі майже без вечорів, тільки захід одпалав — уже темніє раптово, небо вже — тьма космосу з крупинками зірок де-не-де. Любить він такі ночі безвечірні, і цю тишу, і якусь таємничість, гармонію у всій природі, їх, певне, любили споглядати мудреці — і халдеї, і елліни...

Спочиває степ, набирається прохолоди після денної сліпучої спеки. Місяць зійшов, прадавнє козацьке сонце, на якому тепер наш вимпел лежить... Лежить та жде когось, зарившись в космічній, не торканій вітрами пилюці... Хто знайде його? Хто першим туди полетить? Тиша, тиша, мов на дні океану. Океан місячної ночі розливається навкруги. І глибину тиші не зменшує ні сюрчання коника десь у траві, ні шелест тополиного вершечка... Як він любить цей зоряний степ уночі! Десь пісня тане далеко, наче крізь сон. Повітря чисте, запашисте. А над тобою простір, всіяний зорями; світлою порошею курить Чумацький Шлях — шлях твоїх пращурів, що проходили тут чумаками в чорних дігтярних сорочках... Проходили і не знали, що над ними скрутились в спіралі галактики, а тепер і до них, до заглиблених в безвість галактик, сягає твій розум. Але чи справді сягає? Чи справді наш розум всесильний, всемогутній? Так, справді, справді! В найпотаємніші глибини оті космічні промінь думки твоєї проникне...

Вітерець дмухнув, і забриніли стебельця сіна, забриніла тирса тонко; навіть скошена, навіть ставши вже сіном сухим, вона продовжує співати по-степовому.

— Петрику? Ти ще не спиш?

Це Тоня. Не була б вона Тонею, якби й тут, перед сном, не навідала брата. Прокралась лисицею, присіла край постелі.

— Ти тільки не подумай погано про цього листа, Петрику, нічого такого не подумай... Я вже й порвала його. Це хтось просто пожартував.

— Ну, а хто ж таки автор?

— Не знаю, ей-ей. Трішки, правда, догадуюсь, та тільки я нуль уваги в той бік... Ось ти мені краще про себе розкажи... Про які-небудь випадки незвичайні, пригоди...

Зачувши пісню десь далеко, брат запитав:

— Де то співають?

— Мабуть, на п'ятому відділку... З ферми дівчата йдуть.

— Гарно співають. Ти питала, чи правда, що ми співаєм в польоті. Був у нас випадок, Тоню... Один наш льотчик забув кисень перед польотом включити. Клацав у доміно до останнього, а тут команда, схопився, побіг — знаєш, як це буває... Набрав висоту, кисню нема, став непритомніти. З землі посилають йому команди — не відповідає, нічого не чує і... співа! Це буває в такому стані. При зниженні знову прийшов до тями, посадив літака, навіть не пошкодив. Ну, звичайно, за кисень кому слід перепало, льотчикові само собою, а ми після всього питаємо: "Скажи, що ти хоч ото мугикав? Де ти пісню таку видер? Зовсім якась незнайома..." — "А це,— каже,— мати колись мені в дитинстві співала... Я й сам уже цієї пісні не пам'ятав, а як став непритомніти, вона мимоволі виринула, пробилася десь із самих надр психіки..." Так що, Тоню, льотчики не тільки від захвату співають.

— Ну, а в отакі ночі ви літаєте?

— Звичайно. Тихо, місячно, ніч саме для польотів.

— І над морем ти літав уночі? В зоряну тиху ніч?

— Літав.

— Гарне?

— Нам не подобається.

— Чому?

— Тому якраз, що зоряне: над тобою небо й зірки, і під тобою таке ж небо й зірки. Не знаєш, які зірки справжні... Просто в фантастиці якісь зоряний летиш... Досвідченому льотчикові, звісно, нічого, а якщо новачок — безвість, зоряний хаос кругом, лінія горизонту втрачена, починає "виправляти" літак, хоч насправді він іде рівно, "виправляє" і завалює... Летіти в зоряну ніч над морем для нашого брата, вважай, не менш клопітна справа, як і фронт грози пробивати...

— А хіба ви і в грозу літаєте?

— Взагалі-то не випускають, слово синоптика — закон, але ж і синоптик всього не передбачить...

І, помовчавши, ніби вагаючись, чи розповідати Тоні, чи ні, брат став упівголоса згадувати якогось льотчика, певне близького йому, і те, як льотчик той перед вильотом запитав свого старшого: "А ото ж гроза?" — і вказав на тучу, могутню, синю, що над горами стоїть (бо аеродром їхній там, де ліси, де високі гори...). "Та гроза й тиждень стоятиме", — заспокоїв його старший.

Справді, буває, що вона й тиждень стоїть там, у горах, а ми літаємо... Але на цей раз сталося інакше...

І далі брат розповідає, як той льотчик попав у страшну грозу над горами, і такий фронт грози був могутній, що ніяк неможливо було його пробити. Стало темно в літаку, тільки спалахи блискавок, що крешуть ось-ось біля тебе, всі прилади відмовили, вихід один — катапультиватись. І він катапультиється, тобто вистрілює себе з літака разом із сидінням... Але довелось це робити при такій великій швидкості, що й шоломофон зірвало, роздягло й роззуло — саме шмаття лишилось на льотчикові від його бриджив та

від чобіт... А найгірше, що руку пошкодило. Цього він, правда, одразу не відчув, виявив травму, тільки коли потягся до парашута. Не слухається рука! Переломило! Друга, на щастя, послухалась. Шарпонував парашут, і душа замліла: парашут розкрився, але драний весь, самі клапті над головою! (Ні, не бійся, Тоню, то просто була система парашута така: купол не суцільний, а смужками-стрічками...)

— І ось уяви собі, летить ця обшматована, обдерта людина у хмарах, і рука їй переламана, і життя її тримається якщо не на волоску, то тільки на отих парашутних смужках, дощ ллє, темрява, електричні розряди б'ють зовсім близько... І все ж та людина почувала себе щасливою, бо вона перемагала й цю темряву, і грозу, і всю силу стихій...

— Ну, а де ж приземлився той льотчик?

— Приземлився в якомусь міжгір'ї, в гірській ярузі... Першим знайшов його там чабан (у горах теж є чабани), питає: "Ти наш?" І дивиться на тебе, мов на прибульця з інших світів...

Затамувавши подих, слухає Тоня брата. Сидить, не шурухне, поклавши голову на підібгані коліна. А коли брат замовк, по якійсь хвилині запитала:

— Ну, а тепер... Він знову літає?

— В нас прислів'я: більше літаєш — більше живеш... Трохи відлежався, рука зрослася, і знову — в політ! Правда, він тепер тимчасово на інших літаках, на важких машинах утюжить небо...

І в його інтонації Тоня відчула щось схоже на смуток чи жаль за чимось.

— Скажи, Петрусю, льотчик оцей, що катапультивався... це був ти?

Брат засміявся, злегка штовхнув її в плече:

— Іди. Відбій. Спати пора.

— Знаю, знаю, то був ти! — вигукнула Тоня, підхопившись і віддаляючись до хати.— А після такої катапульти в космос послати можуть?

— Можуть,— заспокоїв він її весело.

І знову тиша, безгоміння степу, тільки стебельце сіна рівно бринить, торкнуте нічним вітерцем, заколисує. Солодко слухати йому цю одвічну музику степу, що її ні на яких інших планетах не буде... Влігся зручніше, в легеньку ковдру закутався — і тіло розтануло.

А по степу поволі рухається отара, і незвичайний цієї ночі бреде коло неї чабан. Об'їждчик зустрів би — не впізнав. Не в шапці сьогодні старий чабан, не в картузі зягнаному, а в бравому льотчицькому кашкеті, що крила на ньому є. В руках гирлига, на голові розкішний льотчицький кашкет при місяці поблискує... Догадався б об'їждчик: приїхав, значить, Горпищенків син у відпустку.

Спить син, спочиває на сіні, одяга його лежить у хаті, акуратно складена на стільці, і тільки кашкет оцей з крилами цілу ніч ходитиме по степу при отарі, і аж удосвіта, коли вже перші реактивні загуркочуть у небі, повернеться кашкет знову до хати й тихо ляже зверху на доладне складений льотчицький мундир.

АЗБУКА МОРЗЕ

Починаючи з досвітку і цілий ранок над радгоспом гуркочуть літаки.

Літаки володіють піднебессям, а низько над радгоспними землями білокрила армія чайок наступає на кузьку. З ранньої весни побачиш цих птахів у степу; трактор оре, а вони в'ються за ним білою заметіллю, йдуть попаски за плугами, визбирують із ріллі хробаків. Та найбільше роботи їм зараз, коли хліба стоять у наливі, коли ненажерна кузька пластмасове поблискує всюди на колосках, випиваючи з них молоде молочко.

З самого рання летять чайки в поля, у глиб суходолу, летять, мов на роботу, і трудяться, аж поки спека не вдарить. Працювали б і далі, якби було де напитись.

— А щоб їх згага не томила, розставили б ви їм там, у степу, коритця з водою,— порадив якось Горпищенко-чабан голові робіткому Лукії Назарівні Рясній.— Вони тоді вам цілий день трудитимуться... Без зарплати. І без трудовнів. Не те що ми, грошолюби.

В обов'язки Лукії Назарівни не входить брати шефство над пернатими, однак вона не залишилась глухою до чабанової думки. Вдома Лукія Назарівна поділилася цим із сином своїм, Віталієм.

— Тільки ж і коритця для водопою... Хто їх робитиме та з чого?

А син і підказав... Наступного дня старшокласники в години виробничого навчання уже готували біля майстерень водопійні коритця для чайок. Брили для цього старі, спрацьовані скати, розрізали їх навпіл по колу, і з одного ската виходило по дві круглі, оригінальної форми посудини, а коли яка протікала, то її тут, на ходу, й вулканізували.

Самим же старшокласникам випало й везти грузовиком свої вироби на третій відділок, розставляти коритця на його землях, поміж хлібами.

Повен хлопців і дівчат грузовик мчить у вранішній степ. Від високих хлібів ще тінь прохолодна лягає на шлях, бо сонце тільки підіймається, воно ще червоне, не сліпуче, не розплавилось від власного жару, воно ще як квітка; і таке воно тобі гарне, як і цей степ та небо, вмить росою, все тобі сміється навкруги, особливо коли ти сидиш у кузові, де повно веселощів-жартів, де гаряче й тісно від твоїх друзів-однокурсників, для яких ця експедиція в степ обернулася на найвеселішу прогулянку!

Після школи, після класів — опинитися серед такого роздолля... Це той степ, де людина з гирлигою ще недавно була як цар, де елеватор, що видніє на обрії, здається зовсім близько, хоч до нього пішки два дні ходьби; це край рівнин неосяжних, де природа розмахнулася широко, щедро, з океанським розмахом... Зелені вали посадок. Темні далекі скирти, що, мов голови китів, протягом дня виринатимуть з океану марева. Чабан з отарою на смугі неба... А далі на північ — хліба й хліба, смагляві густі пшениці, що навіть юне десятикласницьке око радують своїм повноколоссям.

Понад двадцять тисяч гектарів землі в однім господарстві, тридцять тисяч тонкорунних овець бродять отарами по степових відділках — такі тут масштаби, такі простори. Буває, влітку дощ над одним відділком пройде, а над другим його в той день і не бачили, тільки дівтора пострибає на шляху по пилі, погаласує до неба: "Дощику-накрапайчику, крапай, крапай!.." Колись би тут могло розміститися ціле

князівство, а зараз це все одне трудове чабансько-хліборобське господарство, і керують ним такі, як Віталієва мати — депутатка й голова робіткому, та вічно заклопотані керуючі відділками, та гроза їхній — директор радгоспу Пахом Хрисантович, сухарюватий, хворий на виразку шлунка чоловічок, що і вдень сидить у своєму кабінеті при світлі лампи, як Діоген у бочці, бо вікна йому знадвору затуляє зеленими лапами листатий веселий виноград. На стіні в директора карта радгоспних земель, що витягнулись чоботом на десятки кілометрів від моря в глибину материка, і коли Пахом Хрисантович показує приїжджому цей чобіт на карті, то не забуває додати:

— Бачите, ми формою, як Італія.

Італія не Італія, а простір такий, що співати хочеться, і пісня сама собою схоплюється над десятикласкицьким грузовиком.

Співають усі, за винятком Ліни Яцуби, дочки майора-відставника, яка в їхній школі не так давно і чи не знає ще всіх їхніх пісень, чи, може, в неї якась незгода вдома, бо під очима у Ліни аж синьо — наче плакала вночі. Коли Ліна не в дусі, її краще не чіпати, хай сидить собі ото відлюдком в самім кутку кузова та споглядає степ.

Зате дзвінкоголоса Тоня Горпищенко від заливистого співу аж розблищалась своїми горіхово-карими, так і грає, пострілює ними по хлопцях, не помічає, здається, тільки сусіда свого — Віталіка Рясного, хоч вони й сидять обое на одному колесі: відтиснувши хлопця, Тоня вільно змостилася поряд із ним, а помічати — не помічає.

А Віталік цей вартий більшої уваги, дарма що ото ніяково шуляться біля Тоні та ховає розгублену усмішечку в долоню, вартий вже хоча б тому, що не раз витягував Тоню за вуха по фізиці та математиці... Навдивовижу тямковитий хлопець: і вчиться добре, і руки має просто золоті, для домогосподарок свого кутка він в техніці авторитет найвищий. Полагодити примус, керован, замінити розетку? Біжи гукай Віталіка Рясного. Треба комусь поставити антену над хатою, заглянути в радіоприймач,— знову ж кличуть свого покладистого механіка, і він іде на цей промисел безвідмовно, працюватиме до ночі, поки не зробить що слід. Подобається йому копатися в усьому та вигадувати різні штуковини. А дома там у нього просто чудеса: цієї весни він сконструював у себе якусь особливу телевізійну антену, таку, що ловила що йому заманеться; з усього кутка стали бігати до Віталіка дивитися на те диво, на ті випадкові блукаючі зображення, що то одне, то друге раптом промайне по екрану, невідомо звідки і взявшись: той каже, грецьке, той — італійське, а той півжартома висловлює догадку, що це, може, з Марса. Так було, аж поки не дізнався про це товариш Яцуба, відставник.

— Ти, мілейший, лови, лови, та знай що,— якось насварився він на Віталія.

Хлопцеві б промовчати, а він відгризнувся:

— Ви мені не указ.

— А хто ж тобі указ? Ти, чого доброго, станеш весь світ ловити?

— Якщо вдасться — ловитиму.

— А дозвіл? Хто дав тобі на це право, мілейший?

— А хто дав вам право чіплятись до мене?

— Не тобі питати мене, молокосос. Я по праву старшого з тобою говорю. І настійливо раджу: поверни антену куди слід. Віталій тримався вперто, але кінчилося тим, що майор кудись подзвонив, кудись написав і таки домігся того, що хлопець мусив переробити антену й направити її на свій обласний телецентр.

— Оце наспівались, мілейший,— підморгує до Віталія Грицько Штереверя, вкублившись між дівчатами, і всіх розсмішило це його "мілейший", бо знають, в чий город камінець; одна Ліна, ображена за батька, глянула на Штереверю гостро, серйозно:

— Хочеш, щоб я встала? Зупиню машину й зйду!

І сміх ту ж мить припинився, а Тоня, щоб загасити інцидент, вигукнула буйно:

— Гляньте, відьма наша нас доганяє!

"Відьма" в її устах — це ота пузата цистерна-молоковоз, що від самої Центральної кушпелить услід грузовикові, далеко блищить з куряви написом "МОЛОКО", хоч зараз вона везе звичайнісіньку воду.

В повітрі вже багато чайок, що мчать мовби навперегінки з грузовиком; великі, сліпучо-білі, вони летять гінко, розмашисте, поспішають невідхильно у степ на роботу.

— Ось вони, наші трудівниці,— каже Алла Ратушна, задерши в небо своє маленьке, в ластовинні личко.— Я читала, що в якомусь місті стоїть пам'ятник чайці...

— Чайкам? Пам'ятник? — недовірливо витріщається Штереверя.— За що така честь?

— За те, що врятували людям поля від нашестя сарани. Хіба за це не варто?

Дедалі більше чайок. Видовище вражаюче, мальовниче : безмежжя хлібів, а над ними — безліч білих крил у польоті... Мигтять, віражують, на льоту хапають, здзьобують кузьку з колосків. А грузовик їм, мабуть, здається суденцем, так і шугають над ним крилато-білі чорноголові красуні...

— Знаєте, як вони звуться? — вихоплюється Марійка Ситник, жвава, кирпатенька.— Середземноморські!

— Невже вони аж звідти? — Тоня чи не вперше за дорогу обертається до Віталіка.

Хлопець відповів глухо:

— Вони і в нас на Смаленому гніздяться. При згадці про Смалений весь гурт хлопців і дівчат з сміхом звертає погляди на Кузьму, свого атлетичного складу однокласника:

— Ось кому Смалений впомку!

— Ось хто до нових віників його пам'ятатиме!.. Острів Смалений, найближчий із цілого архіпелагу островів, що належить державному заповіднику, вони відвідали ще пущьверінками-п'ятикласниками під час однієї з екскурсій, що їх любить організовувати незмінний їхній біолог Василь Карпович, який і зараз їде з ними, тільки сидить не в кузові, а поруч з водієм, у кабіні. А тоді він пішки, походом повів їх на Смалений, який зветься так тому, що колись там баклани жили, влаштовували свої пташині ярмарки, і коли сідали, то стільки їх було, що острів ставав від них справді як смалений. Під час їхньої екскурсії бакланів на Смаленому вже не було, зате чайок та кричків не злічити,

вони там гніздилися величезними колоніями. Коли баркас з юними екскурсантами причалив до острова і вони висипали в його зарості, то ціла хмара — біла! криклива! — знялась над головою, сонця не стало видно за птаством, що не переставало літати й кричати весь час, доки дітвора перебувала на острові. Крім чайок, були там качки-крохалі, і качка сіра, і велика, така славна пеганка, і морські голуби... Ідеш, а на землі ніде ногою ступити: гнізда, яйця, голенькі пташата плутаються в траві, одні вже вбираються в пух, а ті лише вилуплюються, пробиваються дзьобиками з шкаралупки до цього світу, щоб знятись і полетіти над ним, подивитись, який він є.

Екскурсія їхня тоді розбрелася по острову, а там лобода татарська вища тебе. Віталій, найменший в класі, почував себе в ній, як у лісі, продирався крізь щавель кінський, крізь бур'яни всякі — в небі сердита, криклива хмара птахів, а під ногами шурх! та шурх! — гадюки. Оцей Кузьма, що зараз сидить та регоче, як дорослий дядько, тоді був ненароком наступив на гадюку, і вона вжалила його в ногу — ох, як він галасував! Василь Карпович, прилігши, сам висмоктував з нього отруту, а за вчителем і Тоня припала — висмоктувала та спльовувала вбік, і всіх вразило, що вона не боїться, і в школі про це потім в стінгазеті писали, а вона тільки знизувала плечем:

— Пхи! Що тут такого? В мене батько чабан, він мене навчив.

І хоч Кузьма після того таки перехворів, температуру йому нагнало, і нога була як колода, але, бач, вижив, і тепер видно, що той укус на здоров'я пішов йому: вигнався, плечима ширший за вчителя.

— "Красную Москву", Кузьмо, хоч би Тоні подарував,— жартує Марійка Ситник.— За невідкладну допомогу в будяках...

— Від нього діждешся,— нахмурюється вдавано Тоня, хоч очі налиті сміхом.— Боїться навіть у кіно повести.

— Ай поведу!

— Та ще чи піду. Спершу вуса заведи! А то й пуху нема!

— Іч, оса! Недаром кажуть, що в кожній жінці три краплі гадючої крові є...

— А скільки в тобі зосталось? Ох, як ти тоді репетував. Аж ніздрі зеленіли! Аж пуп вилазив!

На повороті їх силою інерції звалює в купу, падають одне на одного, вищать, лящать, а Віталієві хочеться, щоб ще більше було таких віражів, щоб дорога їхня не кінчалася, щоб Тоня частіше отак падала на нього гарячим тугим своїм тілом.

Та ось машина зупиняється серед хлібів, і всі учасники експедиції висипають з кузова, летять на землю порізані гумові скати, і Василь Карпович, сивовусий, бадьорий, гукає весело:

— Ану, розбирайте їх, оці ваші колеса фортуни!

І Віталік хапає саме те, на якому вони сиділи разом з Тонею, хапає і хомуток надіває на ший через плече. Колесо приємно пахне гарячою гумою та пилом тих невідомих доріг, по яких воно прокотилось, а пшениці, що стоять від обрію до обрію, теж пахнуть, аж п'янять, і створюють якийсь урочистий настрій. Колосся зблизька величезне, воно саме наливається, а по колосках блищать всюди темно-коричневі

гудзики заанімілих кузюк, що їх чайки, в'ючись, схоплюють просто з колоса.

Василь Карпович розпоряджається, що робити, кому куди йти, а Віталія й Тоню, може, тому, що вони стояли поруч в цю мить, він посилає разом:

— Несіть і несіть он туди межівником, там поставите...

Тоня, підхопивши бідон із водою, подалася попереду, а Віталій із своїм скатом за нею, він так і несе його, перекинувши через плече, мов рятівне коло, але й коло це не рятує хлопця від того хвилювання, що збурило його, як тільки вони віддалилися від шляху і залишилися удвох. Доки сидів з Тонею в кузові, почував себе так, ніби на одній парті з нею сидить, а зараз і слова не знаходить, власна ніяковість сковує його, і гаряча кров раз у раз бурхає в обличчя.

Тоні ж як ніде нічого, подалася й подалася попереду, все далі між хліба, тільки шумлять в цупких пиріях ворсисті її шаровари, а зверху на них розвівається легеньке ситцеве платтячко. Тоня крутить головою — роззирається, русяве волосся блищить на сонці, воно зібране в жмуток, піднялося кінським хвостом, що, непокірно вигнувшись на потилиці, робить Тоню зараз чимось схожою на римського воїна. Було їй уже за той модний передчасний хвіст, критикували на шкільних комсомольських зборах, але до неї якось і критика не липне, вона й після того весела, безжурна, здається, тільки й жде атестата зрілості, щоб уже ні від кого не залежати і вільно крутити собі зачіски, які захоче.

А межівникові їхньому й краю нема, кудись він побіг аж за виднокрай, і тільки колосся хилиться звідти і звідси, та польова вика синіє, березка плутається під ногами, та червоне, росяно палає горошок...

Нарешті вона зупиняється. Ставить бідон і озирається навкруги. Висока могила-курбан здіймається неподалік серед розриву хлібів, оборана, неторкана, в сивих полинах. Ніде нікого, тільки грузовик та цистерна визирають над пшеницями хтозна й де та віддалені голоси долинають — десь наче аж за обрієм перегукуються хлопці.

Небо чисте, тільки на виднокрузі ледь помітно проступають перламутрово-білі хмарки-оболоки. Недовге їхнє життя: як непомітно з'явилися, так непомітно й зникнуть, розтануть до полудня. А зараз ще біліють, мов вітрила далеких фрегатів, обступають по видноколу цих двох, що на межівнику, чарують зір своїм вітрильним повногруддям.

— Ну, клади ж,— першою схаменулася Тоня.— Скидай того хомута.

Це вона про його колесо, з яким він так і стовбичить перед нею, ніби забув, для чого його сюди волік.

Віталій стоїть похнюплений. Йому стає жарко, якось аж млосно під її поглядом, наче це перед ним не Тоня, а якась незнайома дівчина, що розглядає його майже критично. Мовби її очима він глянув цієї миті на себе і побачив постать свою незavidну і як вуха горять, а це дурацьке колесо, він відчуває, робить його ще меншим, йому здається, що Тоня блискає з-під чорних брів на нього аж наче з погордою, її, зіркооку, мовби дивує, що це за хлоп'я перед нею залізло у колесо і стоїть ні в сих ні в тих. Там, де мусив би стояти красень, полігонний лейтенант який-небудь, нахнюплено стоїть він,

майже пацан, з віхтиком солом'яної чуприни на голові, з очима буденно-сірими, дрібненькими, з обличчям худим та в плямах веснянкуватих, ніби в солонцях...

— Отут кладімо! — виводячи хлопця з заціпенілості, вказує Тоня місце на межівнику.

Віталій, однак, помічає, що й Тоня зараз якась не така, якась сторожка, строгіша, не посміхається до Віталія так безтурботно, як, бувало, в школі, під час перерви.

— Та жвавіш повертайсь! Не снідав, чи що?

Віталій, почувавши себе недорікуватим і безсловесним, мовчки скидає з себе свою завулканізовану гуму, слухняно кладе колесо в пирій, де вказала Тоня, потім, нахилившись, ще навіщось поправляє його, ніби це має якесь значення для чайок. Тоня діловито наливає з бідона води, зоставляє трохи, щоб і собі напитись, і одразу ж припадає до бідона й п'є нахильці, і, поки вона п'є, Віталій невідривне дивиться на неї, на її витягнуту до бідона тонку смагляву шию. П'ючи, Тоня аж залилася, аж за груди потекло, і вона, втративши свою ту сторожкість, щиро, дзвінко засміялась від холодного водяного лоскоту.

— Хочеш? — глянула вона й на Віталія, коли напилась.

І, передаючи йому бідон, ненароком чи навмисне торкнулась рукою його руки. Ледь-ледь торкнулася, а хлопець від того доторку весь спаленів і враз пройнявся якоюсь досі не знаною ніжністю до всього.

Пити йому, власне, не хотілося, але він теж став дудлити цю теплу вже воду, набрану сьогодні на Центральній з артезіана, а як напився, решту води вилив у гумове кружало, у це розпластане серед пирію їхнє колесо фортуни. Тепер води в ньому було майже повно, віднині в спеку з нього питимуть чайки. Обоє стояли над колесом притихлі, ждали, поки вода заспокоїлась, і поволі стало проступати з неї глибоке-глибоке небо і їхні напівзатемнені, напівосвітлені сонцем нахилені над колесом обличчя. Чайка пролетіла в небі, і її теж було видно у воді.

— Тільки чи найдуть вони цей наш водопій, Віталику, га?

Він прогуквав якимось ніби не своїм, згубленим голосом:

— Найдуть...

Після цього вони ще деякий час дивилися на це розстелене у них під ногами небо, і вже й самі не впізнавали себе в ньому, були вони і вже ніби й не вони.

— Крейсер!

— Крейсер зайшов у затоку!

Це хтось гукає з Кургана, там уже, на самій вершині, зібрався гурт хлопців і дівчат; вони дивляться кудись у бік моря, а до них інші збігаються звідусіль, навіть Василь Карпович у своїм білім картузі подерся по крутосхилу кургану до гурту.

— Гайда! — гукнула Тоня й першою шугнула в хліба.

Незабаром обоє вони уже були там, серед однокласників.

Коли збігти на цю могилу, на саму вершину цього покритого сивими травами глобуса, то звідси видно далеко, видно, як степ маревіє на південь, а край нього на обрії ракетним сліпучим металом блищить смужка моря, морський лиман. Завжди блищать

води лиману пустинне, лише коли-не-коли, найчастіше літніми ранками, буває, там з'явиться біле крило рибальського парусника, який потім довго-довго, цілу вічність, пропливає по лінії небосхилу...

А тепер, замість крила парусника, Тоня й Віталій бачать вдалині, просто посеред затоки, темну непорушну гору якусь.

Крейсер? Звідки він взявся? Навіть не схожий був на корабель, дикою темною скелею стояв серед сліпучості, нездвижно вкарбований в просторінь моря і неба. Ні Віталій, ні Тоня не пригадують, щоб у ці води заходили судна такого типу, здається, не було цього й раніш. А він — ось зайшов. І став. Як загадка. Як сфінкс їхнього далекого миготливого моря. Прийшов ніби для того, щоб розбентежити їхню молоду уяву, привернути до себе спантеличені погляди і цих підлітків-старшокласників, що зашурухли на могилі, і аж ген — тих трактористів, що край дороги теж позупинялися в подиві, і чабанів усього радгоспного узбережжя.

— Завітав гість,— каже Василь Карпович.— Давно такого не було. В тридцяті роки один заходив такий, і після того не було...

І що найдивніше — цей зайшов, видно, надовго. Став на якір, завмер. Це було просто сенсаційно, щоб військове судно таких розмірів зайшло в тихі неглибокі води їхньої затоки і кинуло якір на видноті в усього степу.

Розглядаючи судно, Віталій і Тоня презиркувалися між собою, обмінювалися усмішками, в яких зараз було щось схоже на таємницю, зближуючу, нікому, крім них, не доступну. Навіть і ця загадкова поява крейсера була для них ніби не зовсім випадковою, той крейсер був теж ніби причетний якимось чином до цього їхнього душевного зближення, що так несподівано виникло на межівнику і по-новому освітіло їх одне одному. Почуття близькості не минало, співучий настрій душі мовби увінчувався тепер ще й цим прибуттям морського гостя, його величавим візитом, і їх би не здивувало, якби він зараз всіма своїми гарматами просалютував з тих розливів сонця їхньому настроєві, таємному квітуванню цього нового для них обох почуття.

А друзів їхніх цікавило інше.

— Чи довго він тут стоятиме, Василю Карповичу?

— І що він робитиме, Василю Карповичу?

— А який на ньому екіпаж?

— Крейсер то чи есмінець?

Василь Карпович знизував плечима. Про судно, про наміри того судна він знав не більше, ніж його учні. Стояли всі гуртиком, до різі в очах, вглядалися в те морське дивовисько, марно намагаючись розпізнати що-небудь з того, що було приховано від них відстанню.

— Може, там і сигналіст стоїть,— пускався в здогади Кузьма,— та сигнали на берег передає азбукою Морзе? Але хіба ж його звідси розгледити?

При згадці про азбуку Морзе вуха одного з хлопців почервоніли. І від однієї дівчини це не приховалось: вона прикусила губу, щоб не розсміятись...

— Ну, друзі, час додому, час! — нагадав Василь Карпович і, ковзаючи по траві, по

сріблястий нехворощі, першим став спускатись з Кургана.

— Тільки тут під ноги дивіться,— попереджав він своїх вихованців.— Бо тут усе може бути — акт про безпеку наших полів ще й досі не підписано. Мінери були, різні комісії, а заактувати поки що ніхто не зважився.

Тривожна засторога вчителя мимоволі торкнулася душі кожного, всі одразу помітили, що могила підозріло порита якимись ровами, рови вже позаростали травною — то, видно, були солдатські окопи та траншеї, бо тут, на цьому кургані, під час війни нібито стояла зенітна батарея... Земля в таких місцях і справді могла таїти в собі міни чи й бомби, начинені смертоносною вибухівкою. Полином поросла могила, вівсюгом та сивою нехворощю, вітерець обдуває траву, і вона блищить, тече, як вода... І хоч, крім Василя Карповича, ніхто з них війни не зазнав, відома вона їм тільки з переказів та кінофільмів, але тут раптом почали спадати на думку різні нещасні випадки з радгоспними дітьми, що їх багато калічилося після війни у полях... Згадалось, що один учитель їхньої школи, молодий фронтовик, в перші роки після війни загинув отак у степу, рятуючи школярів, відкидаючи міну від них.

Сходячи з могили, ступали обережно, після вчителевого попередження кожен почував себе так, мовби він справді ступає по іржавих невибухлих мінах, і, тільки опинившись внизу, враз загомоніли, з веселим лементом подалися до шляху.

Повертаючись додому, Тоня й Віталій сиділи в кузові нарізно, в протилежних кутках, ніби трохи соромились одне одного, хоч нічого ж між ними наче й не сталося.

Товариство не докучало їм, бо знову в кузові стояв регіт, бурхали веселощі, і коли на віражах їх звалювало в купу, то з тієї купи чулися завзяті хлоп'ячі вигуки :

— Тощо! Тощо!

Досить-таки безглузді вигуки, як на слух когось стороннього, а для них це улюблене їхньою вчителькою "тощо" було мов пароль, мов заклик до веселощів, бо разом із тим словечком вони мовби чують і виразно-розмірений голос своєї Марії Олексіївни, що диктує їм контрольну, чують з її суворих уст і свій жартівливий, самими ж колективно вигаданий текст диктанту:

"Він її о-бі-ймав, при-гор-тав, брав за та-лі-ю тощо"...

— Тощо! Тощо! — скандують вони вже разом, і в кузові знову вибухає регіт.

Іншим разом Віталій теж тільки сміявся б, а зараз при грубуватих цих пустошах йому було ніби аж трохи ніяково, може, тому, що хлопець ще був повен все тієї ж особливої ніжності, що заполонила його на межівнику. Тоня, оця вертуха, оця смаглявка, це вона була причинницею всього, вона виповнила його новим, ні з чим не зрівняним почуттям. Дивно було, що разом провчилися стільки років і Тоня була для нього ну як усі, тільки й того, що їй доводилося частіше виручати, бо вчилася вона так собі і завжди клянчила, щоб їй підказували; крім усього іншого, їй ще й просто подобалось одержувати потай записки під час контрольних чи бути в центрі уваги всього класу, що силкується вирятувати її. Викликана до дошки, Тоня розважала всіх своєю боротьбою з труднощами героїчним викручуванням, бо хоч їй всі дружно й підказували на мигах, але вона й мигів тих не могла второпати і тільки витріщалась за

спиною вчителя, на льоту хапаючи догадки невпопад, аж поки й саму її розбирав сміх. Однолітка з дівчатами класу, вона, проте, раніше за них розквітла, красовито вирівнялась дівочим станом, налилася тугенькими груденятами, і хлопці з класу казали, що вона вже й підгулює, що й вояки, приїжджаючи з полігона, вже нібито накидають на неї оком. Заморочений своїми антенами, сусідськими примусами та технічними журналами, Віталій досі мало такі речі й помічав, а ось тепер враз помітив. Тоня стала для нього понад усе. Як тепер між ними складеться? Чи захоче Тоня із ним дружити? Чи тільки так поманить, полегковажить та й майне далі? Адже їй одне задоволення — крутити голови хлопцям, про неї навіть самі дівчата кажуть: "Оце ще наш вихор! Не знає, на кому й спинитись..."

Машина наближається до Центральної. Дощувальні пристрої, що працюють в городній бригаді, женуть в небо височенні водограї, водяним прохолодним пилом так і війнуло звідти на всіх. Дівчата заушкали. Та одразу ж після цього сліпучого дощу довелось висипати з кузова: приїхали.

Тоня зіскочила з машини коло подвір'я старшої сестри, в якій вона квартирує під час занять, а Віталік схопився біля радіовузла, не міг же він минути його й не зайти до свого найщирішого друга Сашка Литвиненка. В конторі порожньо, саме обідня перерва, двері в радіорубку відчинені навстіж, але Сашка нема, тільки навушники його лежать на столі та інструментів кинутих купа, знак того, що й господар десь поблизу. Голос Сашка, чистий, контральтовий, чути десь аж із кімнати бухгалтерії, видно, він там жартує з дівчатами, а тут тільки ластів'ята цівкають у гнізді, приліпленому в кутку, під самою стелею. Це ж додуматись треба приліпити його отам до жмутка проводів, серед мальовничого виноградного листя обоїв... Не боячись ні апаратури, ні людини, ластівки так і змигують білогрудю через вікно, влітають та вилітають — джик! джик! Всівшись на Сашковому місці, Віталік в задумі вивчає будову гнізда, ластівки завжди дивують його своїм інженерним умінням, — то ж треба зуміти так зробити, щоб гніздо не відліпилось від жмуття проводів, не впало. Над засохлим мулом (що його нібито ластівки своєю слиною цементують) ще й кінську волосінь, як антену, наплутано, — тієї волосінню ластівка малят своїх прив'язує, щоб не повипадали з гнізда. Така розумна мати!

Від ластів'ячого гнізда Віталіїв погляд перехоплюється — в який уже раз! — на грамоти та дипломи, порозвішувані на стінах. Ці дипломи в різний час присуджено Сашкові за перемоги на змаганнях радіолюбителів-короткохвильовиків. Одержати їх було тріумфом не лише для господаря, а й для Віталія теж, бо відтоді як Сашко Литвиненко, закінчивши школу, став працювати ось тут радистом на радгоспному радіовузлі, ця радіорубка стала для Віталія його другою домівкою, і все зв'язане з нею він бере до серця, як своє. Скільки вечорів вони тут протовклися удвох із Сашком, лагодячи приймачі та студіюючи статті в технічних журналах, скільки разів, посхилявшись лобами, до пізньої ночі розбирали за цим столом різні схеми та вишукували рішення завдань, що їх одержує Сашко як заочник... Серед дипломів увагу привертають кілька незвичайних, одержаних Сашком із країн народної демократії:

земна куля, оповита стрічкою з написом "AVIO", грамота у вигляді напівскрученого папірусу з червоною сургучевою печаткою — ця надійшла з Варшави, Сашко й туди досяг...

Одне лихо — на милицях стрибає Сашко. Міною його покалічило ще хлопчаком (тоді, коли той фронтовик-учитель загинув), ногу порвало, зостався на все життя скаліченим. Але ж характер! Інший в такому стані зіскнів би, став би нудьгарем, песимістом чорним, а Сашко ніскільки не піддався. З усіх своїх друзів Віталій не знає людини більш життєрадісної, людини такої чистої і світлої душі. До милиць своїх Сашко ставиться насмішкувато, з якимось веселим презирством. Ось і зараз, влетівши в радіорубку, він з порога шпурляє обидві милиці аж у куток, наче хоче закинути їх на край світу.

Вхопившись однієї рукою за спинку стільця, він другою радісно б'є Віталіка по плечу:

— Здоров!

— Здоров.

— Майора — зборов?

— А хай йому... не доборов.

І при цьому — для випробу сили — міцний потиск рук.

Від Сашкового потиску у Віталія аж пальці злипаються, бо, літаючи на своїх милицях, Сашко так натренував м'язи рук, що вони в нього як у спортсмена. Віталік, правда, теж не якийсь там білоручка, і у відповідь він теж щосили здавлює Сашкову п'ятірню, радиста аж подив бере:

— О, ти сьогодні потужний!

Всідаючись, Сашко за звичкою стріпує пасмом м'якого хвилястого чуба — якось він вміє отак артистично стріпувати цим чубом, відкидає всю хвилю назад легким хвацьким помахом голови. Обличчя тонковиде, очі, сині, веселі, гарячі, так і зблискують. За час їхнього товаришування Віталій наче вперше сьогодні помічає в другові оцю його вроду, вперше майнула думка, що хлопець такої синьоокості мусить подобатися дівчатам.

— Чув новину?

— Ти про крейсер? — Сашко одягає навушники. — Ще б не чути. Всіх тут сколотила його поява... Я пробував навіть зв'язатися з ним — не відповідає.

В навушниках Сашко стає одразу серйозним, офіційним, зосередженим, вже він тепер увесь там, в ефірі.

— Ні, нема, — каже він через деякий час, і Віталій догадується, що це він знову пробував ловити радіорубку крейсера.

Після цього Сашко одразу ж кидається стрімголов у свою стихію, викладає другові все, що він думає про ідею космічного ретранслятора, — чиясь статтю про це він щойно вичитав у журналі. Запальність Сашкова росте й росте, він уже, замість Віталія, наче бачить перед собою автора статті, гаряче полемізує, ловить його на чомусь, висміює, а Віталій тим часом думає:

"Нащо ти мені все це говориш? Нащо мені твій ретранслятор, і та стаття, і вся ця музика, коли є на світі Тоня і ми сьогодні з нею стояли в степу серед колосків над гумовим колесом і бачили себе в ньому, бачили разом себе в глибокому-глибокому небі..."

— Ти не слухаєш мене? — здивувався Сашко.— Тобі це не цікаво? Ну, марш звідси! Не можу терпіти людей, що з ідіотською усмішкою пасуть ластів'ят, в той час коли йдеться про такі речі.

— Невже я посміхався? — дивується Віталік.— Вибач.

І посміхається знов.

Після того як домовлено іти разом увечері в кіно, після того як добутий Сашком із шухляди свіжий номер журналу "Радіо" уже в руках у Віталія і помахом олівця обкреслено статтю, яку "неодмінно, неодмінно треба прочитати",— після цього:

— Бувайте здорові, громадянине!

— Я вам не громадянин!

— А хто?

— Я — начзаготскот!

І під цим "начзаготскот" знову ж таки треба розуміти не справжнього заготована, а відставника Яцубу, що в баталії з Віталікобою антеною вийшов поки що переможцем.

Крокує додому Віталік. Іде, й щаслива усмішка блукає на хлоп'ячих устах. В ліричній своїй задумі хлопець торкає рукою пухнате віття туйки, гладить ніздрюватий гарячий камінь загорож, поки рука черкнула і кам'яну скіфську бабу, що стоїть біля двору старої Дорошенчихи, припасована замість стовпчика для хвіртки. Наткнувшись на неї, Віталій аж сахнувся, дивився на камінну бабу так, наче не бачив її тисячу разів раніш... Сивий, з'їдений часом камінь, груба робота, сліди стертої віковими вітрами посмішки. Століттями десь на кургані в степу стояла — ідолом скіфським чи половецьким, а тепер ледь збереглися сліди якогось мережива на кам'яному вбранні, звичайним стовпчиком стоїть, для хвіртки припасована... Хтось придумав, закопав біля двору, і тепер навіть вночі якщо п'яний, йдучи з чайної, наткнеться на цей прикметний стовпчик, то одразу визначить свої координати.

— Віталику!

В глибині двору, на східцях веранди, сидить і сама чабаниха Дорошенчиха, вона теж ніби з каменю тесана. Цілі години сидить так — плечима до степу, очима до моря,— виглядає сина, що десь у далекому плаванні. Мовчить скіфська, загадково усміхнена, у своїй кам'яній мережаній одежі, мовчить цілими днями й ця, в суворому смуткові, в старечій непорушності вічного свого виглядання. А як він не прибуде, то, здається, вона й окаменіє і буде тоді в парі з скіфською німувати біля цих воріт, сина й тоді ждучи.

Охайна, прибрана, в білій чистій хустинці, сидить, жде.

— А підійди лишень, сину, сюди...

А коли хлопець підходить до неї, стара запитує, чи бачив він те судно, що в лимані стоїть, та що чув про нього, і, дізнавшись, що хлопець на власні очі бачив його, стала з

незвичайною жвавистю допитувати — яке ж собою те судно? Чи біле воно? Та чи з високими щоглами, чи таке тобто, як те океанське, фотографія якого висить у неї в хаті і яке водить її син... Для неї не було б, здається, несподіванкою, якби це саме він, син її — капітан Дорошенко,— прибув із далеких плавань додому, прибув би аж сюди та кинув якір на видноті у рідного степу, поблизу матеріної домівки.

Хлопець, однак, змушений розчарувати стару. Не біле воно. І не з високими щоглами. Сива залізна гора маревіє серед моря. Бойове судно, на якому в бінокль, певне, можна було б помітити і жерла гармат.

Увечері Сашко і Віталій поспішають у кіно. Сашко навіть не підозріває, як друг його ждав цього вечора, бо не мав же сумніву Віталій, що Тоня неодмінно прибіжить до клубу, адже вона бігає на всі фільми підряд — гарний він чи поганий.

По дорозі до них пристають ще кілька хлопців, і вони йдуть до клубу цілою ватагою. Сашко розмашисте скакає між ними на своїх милицях, весело критикує назву фільму:

— Ще подивимось одну любов. "Любов у вересні", "Любов у березні" — це вже було... Вже я бачив не менше як тисячу і одну любов!

Всі сміються, і сам він теж. Глянеш збоку, йому ніби аж розвага скакати на отих милицях, так звично-розгонисто кидає він себе вперед, метляючи своїм буйним чубом.

Були вони вже біля клубу, коли Віталік враз, на подив хлопців, круто змінив курс, рвонув убік.

— Ти куди?

— Ідїть без мене.

— Громадянине!

— Ідїть!

І, спаленівши, кинувся від них у парк, в гущавінь, хлопці не встигли й спитати, який його гедзь укусив.

А гедзь той був тут, поблизу... Хлопці, здається, не помітили, а Віталій вмить уздрів серед натовпу саме ту особу, яку уздріти хотів. Аж опекло Віталика, аж памороки йому забило від того, що він побачив. Тонька стояла біля клубу, стояла в колі сержантів з полігона і хихи та реготи з ними справляла. І гадки не мала про якогось там Віталика, вихизовувалась безтурботно перед сержантами, а вони перед нею козирились нафабрєні, як до параду. Браві такі, що куди там Віталієві з ними тягатись, він одразу відчув своє жалюгіддя, готовий був крізь землю провалитись, побачивши, що він зайвий...

В парку безлюдне, весь парк ще нагрітий після спековитого дня. Млостиво, гарячедухмяно дихає тамариск, туя дурманить своїм запахом, аж голова чуманіє. Тунелями потяглися туєва алея, ялівцева алея, що zostалися ще від давнього планування... Високий пірамідальний дуб, а внизу навколо нього — поясом знову туя, покручена, м'язиста, в її тропічно-густих кущах дітвора любить бавитись вечорами, і Віталік ще недавно тут гасав,— грали у ховачка або залізуть, було, в кущі й ревуть тарзанами (намагаючись перекричати гучномовець, що день і ніч реве біля чайної), а за ними ганявся директор — він дуже пильнує цей парк... Ось сафора, диковинне південне

дерево, що квітує у липні білим та запахущим квітом. Зовні сафора трохи схожа на акацію, тільки молоді гілки їй навмисне покрутять та пов'яжуть, і вона росте тоді, як плакуча... А плоди сафори — ягідки соковиті, ними можна чистити взуття, блищить після них, мов наведене лаком,— ось чого ще, певне, тільки не знають ті форсисти сержанти з полігона, що забирають у робкоопу весь гуталін...

Як зацькований, блукав Віталій по закутках парку, місця собі не знаходив. Котрий же з тих сержантів — його суперник? Котрому з них вона злодійкувато-щасливо тискатиме руку в темряві кінозалу? Той — не той, і той ніби не той... Мабуть, отой циганкуватий, що газиком до робкоопу щотижня підскакує якраз за гуталіном — весь гуталін перебрав... Навіть біля клубу він стоїть-стоїть, а тоді шасть за кущ, витягне сукнину з задньої кишені і вже наярює свої хромові, а тоді, озирнувшись, ще й присадить халявку, Щоб гармошкою була... Але ж Тонька, зрадниця, вітровійка, як вона могла так легко змінити паруси? Якби знав, сьогодні б кроку за нею не ступив по отому межівнику... А то сама присіла на колесі біля нього, бісики очима пускала, а він уже й розтанув...

Вдома Віталика ніхто не зустрів. Матері ще не було з роботи. Позаглядав у каструлі, перехопив сього-того і присів до приймача, поринув у звуковий хаос ефіру. Музика, позивні? лемент мов, джази, меси, церковні відправи... Живе планета своїм життям, веселиться, молиться, і нема їй ніякого діла до того, що діється у якогось там Віталія на душі. Що людству до Віталикових переживань, що йому до цієї маленької мікроскопічної драми, що розігрується десь у вівчарському степовому радгоспі?

Тоня зараз у клубі, сидить у темряві між своїми сержантами. Віталій до болю виразно уявляє Тоню, як пашисть її обличчя, як збуджено блищать у п'їтмі її очі, як дихає вона розбентежено... Якось ще в сьомому класі були вони разом на дитячому сеансі в кіно, і тоді Віталієві випало сидіти поруч із Тонею; коли загасили світло, вона сиділа незвично притихла й, здається, не дихала, а тоді вже, коли фільм ішов, нахилилась до Віталика і в темряві раптом хап його за руку. Жаром його так і обсипало! І фільму вже не бачив, і не чув нічого... І після того ніколи більше не сідали поряд у кіно і ні разу не згадували того схожого на сновидіння випадку, хоч десь ніби в підсвідомості ця їхня тайна між ними жила, залишалась. Ніби забули про неї, відійшли від того дитячого, але все ж тайна існувала, і, може, якраз відтоді щось і жевріло в душі, щоб аж сьогодні так блискавично спалахнути під час поїздки в степ на тому розрізаному колесі фортуни.

Уявляючи Тоню в клубній тисняві, Тоню, що аж росте від щастя, вбираючи обома вухами гарячі нашіптування сержантів, Віталій і не підозрював, що зараз сидять у клубі сержанти з досить-таки кислими мінами, бо те місце, де мусила б сидіти між ними Тоня, безнадійно гуляє.

А Тоня в цей час уже була вдома, самотньо скніла, прищухнувши в темряві сестриної закутаної виноградом веранди, і погляд дівчини був звернений через Чабанишине подвір'я на вікна якраз Віталикової хати. Потім уже й світло у вікнах погасло, а Тоня сидить, мов ота Чабаниха, Дорошенкова мати, що й досі маячить на

порозі ганку, тьмяно освітлена щербатим місяцем.

Пізно вже, тиха цвіркотлива ніч навкруги, а Чабаниха сидить, чатує. Завжди їй отак не спиться, коли наближається час приїзду сина у відпустку. До пізньої ночі не зайде баба в хату, бо в хаті їй увесь час щось цокає, наче ходики відбивають час (хоч ходиків у хаті й нема).

— Цокає й цокає десь, а не найду де,— інколи скаржиться вона Тоні.

— Яку ж любов треба мати до сина, щоб отак сидіти день при дні, ночами зорі лічити та все виглядати...

Мабуть, уже сто літ цій Чабанисі, така вона стара, і про неї, про живу, вже склались в радгоспі легенди. Десь вона з того неймовірно далекого для Тоні світу, де степи були ще всуціль дикими і чабани жили в землянках, що в них, замість вікон, шибки були з овечого міхура. А посеред степів стояв палац білоколонний, навколо парк, а в парку — басейн для панського купання. Коли влітку приїздили з міста у степ паничі, тоді вони, розгулявшись, наливали ці басейни не водою, а справжнісіньким вином, начавленим з винограду, і вночі отак при місяці зганяли дівчат-покоївок купатися в тих басейнах. Голі, мов русалки, дівчата з п'яним вереском купалися у вині, а паничі вудили їх вудками, для принади ж чіпляли царські троячки та червінці. Було таке правило, що дівчина мусить зняти з залізного крючка гроші губами, тоді той червінець чи троячка уже належать їй, і дівчата, захмелівши, відчайдушне ішли на принади. П'яний гамір та зойкіт бурхав у парку цілісіньку ніч, не давав спати сторожам, було весело п'яним слиногубим вудкарям під червіньковими таврійськими зорями, але степові нещасні русалки вибирались з тієї купелі заюшені кров'ю, з порваними, закривавленими губами. Була нібито серед них і Домаха молода, оця чабаниха: досі, як придивитися вдень, можна помітити рубчик у баби на губі. Ще суворішого вигляду надає він її вилицюватору, смаглявому, уже аж чорному обличчю.

Ото звідти вона, де людей вудками вудили, де на залізні гачки хапали закривавлену дівочу вроду та молодість...

— Пішли мої літа, як вітри круг світа,— часом зітхне стара, при нагоді розповівши Тоні щось із тієї давньої давнини.

"А як підуть мої літа? — думає Тоня, вперше в житті сповнена такого душевного сум'яття, розмучена, внутрішньо розпалена всім тим, що сьогодні сталось.— Як житиму я? Чи буду щаслива?"

Тоня думає про старшу свою сестру, в якій вона тут живе. Клава вийшла за демобілізованого шофера, з яким тепер то б'ються, то миряться по тричі на день, нерідко втягуючи й Тоню в свої родинні бучі... Невже і їй попадеться такий грубіян-бруднолайко, хоч поки не п'є — симпатяга чоловік, душа нарозхрист... Спадає на думку Тоні трохи таємнича, туманна історія взаємин голови робіткому Лукії та капітана Дорошенка, про них ходять чутки, що в молодості щось між ними було, але чи війна, чи інше щось стало на перепоні, так і не зійшлися, так і носять свою любов по-окремо — раз злетіла в піднебесся життєва їхня пісня та й зосталась там бриніти на все життя.

Ну, а де ж він, її Віталік? Чому не прийшов у кіно? Знову віддав перевагу своїм

приймачам, гвинтикам та шурупам, над якими він вічно сидить? А вона ж його так ждала! Жартувала, сміялася до сержантів, хоч всередині все горіло, ждала тільки його! Не до фільму було їй, все стало немилим, коли він не з'явивсь, і досі не знає, що з ним таке. Невже те, що без слів між ними промовлялося в степу і в дорозі і що так багато сказало серцю,— неville це тільки вигадала її власна гаряча уява?

Зовсім зненацька захопило сьогодні Тоню нове оце почуття, гаряче сколихнуло душу. Ні, це не назвеш грою в кохання, ще одним хвилиним захопленням, легковажною дівчакою вимрійкою. Це справді для неї щось нове, досі не звідане, таке, що може весь світ враз тобі сяйвом осяяти або ж болем шматувати, палити душу, як зараз. І якщо їй хочеться, щоб швидше настав новий день, то це тільки для того, щоб зустріти, побачити Віталіка, його солом'яний чубчик, за який його так і кортить смикнути...

А наступний день починається для них знову працею, тільки цього разу їхній клас працює на шкільному винограднику — підв'язують виноградну лозу.

Листатий чауш, або "волове око", як його в них звуть, буйно розрісся цієї весни, зав'язь на ньому багата, віщує добрі кетяги, великі грона, а зараз від них ще тільки бубки дрібні, зелені, це ще тільки буде, що їхні виногради туго наллються соком, посивіють пилком, туманом візьмуться, і гнутимуть налиті грона весь куш донизу, і з-поміж листя вихиляться, лиснітимуть тьмаво на сонці. А зараз поки що пуп'яночки і весь майбутній кетяг — ніжна гілочка, і на розгалуженнях від неї — зелені кульки, як схема формули складної молекули... Треба торкатися цієї зав'язі обережно, щоб не обламати.

Старшокласники, хлопці й дівчата, розбрелись, по-зникали в зелених виноградних хащах. І, звісно, це ж була чистісінька випадковість, що Тоня з Віталіком женуть один рядок, дівчина сама якось опинилася в цьому рядку в останню мить. Після вчорашнього вони ніби сердились одне на одного і працювали мовчки, хлопець підіймав куш з усім його листям, з усіма тими зеленими бубками, що наллються згодом соком і стануть повними гронами, а Тоня підв'язувала той куш зверху шпагатиною. Руки в неї повні, смагляві, тугі. І грона груденят крізь листя виноградне так уже по-дівочому пружко до нього випинаються. Смагли губи і в нього, і в неї — жарко. І враз дівчина усміхнулася йому якось особливо, незвичайно.

— Чого тебе вчора в кіно не було?

— А я був... коло кіно.

— Чому ж я тебе не бачила?

— А я тебе бачив. Як із сержантами викаблучувалась.

— Я в кіно не пішла.

— Чого?

— А так, перехотілось. В останню мить передумала.

Це багато чого сказало. І вона бачила, яку радість цими словами принесла йому, як він ожив, посвітлішав одразу.

Тоня вже й куш підв'язала до бетонного стовпчика, а не рухалась далі з місця,

зорила крізь кущ на Віталія так, ніби шкодувала, що вони розділені кущем.

— Признайся, Віталику... То ти мені писав листа?

— Якого листа?

— Азбукою Морзе.

— Я тобі ще й ієрогліфами напишу...

Вона засміялась, і рука її, ніби ненароком, як учора біля бідона, торкнулась його пальців між листям куща. Руки їхні зблизились між листям, злилися в нервовогарячому потискові і стискалися все міцніше. Жарко, паморочливо йому стало. А очі її, напливаючи, сяяли вже близько, ошаліло, волого... І хоч хлопець перед нею й стовбичив незavidний, худий, вихруватий, і обличчя мав обвітрене, худе і в плямах, схожих на солонці, і хоч губи його теж були сухі й шорсткі, проте вона враз вхопила його, притиснула до себе й припала до тих губів. Так і прикипіла до них!

Потім сама й відштовхнула його, зшаленіло озирнулася по винограднику: чи ніхто ж не бачив?

І, залита шарким рум'янцем, перемайнула до іншого куща, вхопила той кущ і не знала, що з ним робити, крутила, вертіла в руках, і Віталій аж насилу догадався, що його треба підв'язувати, і вони мовчки, невміло-щасливо взялися знов працювати, брали в обійми, підв'язували той кущ чаушу-винограду, що, розбуявшись, ласкаво шелестів до них листям та вився пагінням.

III

ЧЕРВОНА ТОРПЕДА

Неподалік Горпищенкової кошари, на сув'язі звивистих степових доріг, стоїть чабанський колодязь; здалеку червоніє на ньому цебро дивної конічної форми. Яскраво-червона цятка, жарина якась серед безбарвності, серед величавої одноманітності степових просторів.

Після кожної війни цей колодязь чистять. Збираються чабани, по черзі обв'язуються віршовками, стаючи схожими на затягнутих в лямки парашутистів, і спускаються у вогку колодязну глибіню, щоб вибирати звідти різну нечисть, мул, залізниччя... Цілу купу, чорну, смердючу, навикидають, наллють осторонь від колодязя. Після першої війни витягували з колодязя одне залізниччя, після другої інше, а після третьої... "Та хай вона щезне,— думає Горпищенко-чабан, працюючи біля колодязя,— хай краще ніхто її не побачить, бо після неї, мабуть, і чистити було б нічого, всі колодязі в світі повигоряли б..."

З самого рання трудяться вони удвох з Корнієм, замінюють трос, що його вдалося нарешті видобути в директора, примуцьовують до нього оте своє незвичайне, червоне як жар цебро, зроблене з оболонки морської торпеди. Далеко видніє воно в степ, квіткою жевріє, мимоволі зупиняючи на собі око подорожнього, і коли на Центральній розказують якомусь новому чоловікові, як знайти в степу кошару знатного чабана Горпищенка, то кажуть:

— Отам, де колодязь з червоною торпедою.

Ціле літо ллється з цієї торпеди вода у ринву, і чабани п'ють із цієї торпеди, ще й

проїжджий який-небудь — чи то буде механік з автолітучки, чи агроном, чи зоотехнік, що роз'їжджає по степу своєю бідаркою,— буває, спеціально заверне сюди, зробить гак, щоб напитись. Бо вода тут справді смачна, солодка, не відгонить, як в інших степових колодязях, тухлими яйцями, у спеку її просто не відп'єшся. Протягом дня смагли вуста, чоловічі й жіночі, припадають до цієї торпеди, важке цебро на сталевому тросі раз у раз опускається в тіняву, прохолодну глибину колодязя, черпає й черпає з нього свіжу джерельну воду. І що більше її вичерпують, то вона, здається, ще чистішою й холоднішою стає,— аж зуби від неї ломить.

А чабан Горпищенко тільки радіє в душі, дивлячись, як люди смакують його водою, бо її ніскільки не меншає від того, що все літо беруть і беруть. Після останньої війни він таки попогрів тут чуба, чистячи колодязь, дошукуючись замуленого джерельця, аж поки дошукався, дав йому волю. Тільки від воєнного бруду вичистив, як пішли чорні бурі — довелося ще чистити й після них, бо вони йдуть такі тут, що тисячі тонн пилюки в повітрі висить, ставки замулює, посадки замітає до самих вершечків, а з хат, буває, дахи зриває — летять, як аероплани... Намете, нагорне і в колодязь, не один день потім мине, доки цебро за цебром витягаєш, вибереш весь той намул і знову піде вода, як сльоза.

Ніхто достеменно не знає, хто цей колодязь копав, у спадок від батьків, від дідів дістався він теперішнім чабанам. Тільки з переказів глухий гомін доходить, що копали цей колодязь колись чумаки, чиї дороги пролягали в цих сивих степах. І коли молодий Горпищенко-льотчик запитує батька: "Хто цей, тату, колодязь копав?" — то старий не вагаючись відповідає;

— Чумаки, сину, чумаки. Пращури твої.

Льотчикові аж дивно чути, що пращури його були чумаками, хоч він знає про це ще змалку. Ті вусаті, кругле стрижені люди в полотняній, виквацюваній дьогтем (проти чуми!) сорочці, що рік у рік ходили через ці сліпучі степи з своїми круторогими, були для льотчика десь у глибинах минувшини, губились для нього в такій часовій та історичній далечі... ну як античні які-небудь Гомери та Демокріти. Але ще важче, мабуть, було б уявити самим чумакам, що котрийсь із їхніх нащадків стане крилатим, літатиме в повітрі, стрибатиме вночі з парашутом з таких висот, де лютує мороз, в той час як земля дихає теплом повного літа і коники в траві сюрчать... Хіба ж уявити було прадідам, що він порухом руки пускатиме в дію сили фантастичні, ламатиме небо пекельним гуркотом двигунів і що й власний свій організм він піддаватиме нечуваним випробам, зазнаючи таких перевантаг, коли на якусь мить навіть непритомнієш у польоті, приладів не бачиш, а тоді прийдеш до тями — глядь: є швидкість! Є потрібна швидкість... Якщо ж є швидкість — є життя! — в льотчиків це так.

Відстань, що її проходили чумаки протягом цілого літа, він долає за один рейс, буває, хлопці не встигнуть зіграти й партію в шахи... І все ж в душі він глибоко пишається своїми предками, мужніми людьми, що крізь чуму, крізь безводдя, крізь степові швидко-йдучі пожежі прокладали дорогу на кримські озера, копали по путі колодязі, несли сюди життя. І коли до нього приїзять товариші з полігона і після

спеки розкошують тут свіжою водою з колодязя, не забуває молодий Горпищенко весело згадати добрим словом того свого невідомого прашура, який цей колодязь викопав у степу, а батько, якщо він тут присутній, ще й додасть:

— Добре діло за людиною ніколи не пропадає. Яка краща спадщина, яке більше багатство може бути для чабана, ніж цей колодязь, круглий, просторий, з вінцем жовтого ніздрюватого каменю, щільно вкладеного, злеглого так, ніби від природи...

І чабан береже його. Уважно стежить старий Горпищенко, щоб все тут було в порядку — і в колодязі, і біля колодязя. Кінчивши клопотатись із тросом та цебром, вони беруться з Корнієм лагодити ринву-корито, в яку деколи, трапляється, аж вівці заскакують, так вона осіла, вгрузла в землю від власної ваги, бо зроблена з важкої двотаврової балки, яку свого часу тягли сюди з садиби Центральної трактором. Користуючись домкратом, чабани підважили спершу один її край, підклали цегли, потім підважили другий таким самим чином, вирівняли, і тоді Горпищенко випростався, змокрілий, повеселілий на виду:

— Бачиш, Корнію, не так силою, як умом підняли таку вагу... Стоятиме і при внуках... Ще, може, коли-небудь і нас хто згадає...

— Таких, як ми, не згадують,— пробубонів Корній, тримаючись рукою за зуби, що знову йому розболілись.— Ми — трава.

— Дурниці мелеш,— заперечив Горпищенко.— Чому трава? А що без нас було б тут? Чи пив би хто воду з цього колодязя? Давно б його замулило, занесло... А так весь степ п'є.

— Пити — п'ють... А ми? Хіба так людині жити? З молочаю в чайну та звідти знову в молочай, знов до ґирлиги...

— А що, як ґирлига? — скипів Горпищенко.— В наш час ґирлига й ракета поруч стоять!

Це він має на увазі ті сріблясті літаки, що ними вилискує степ полігонний, та тих командирів, що часом звідтіля заїжджають до нього і шанобливо здоровкаються з старим за руку, і не тільки тому, що він знатний чабан і нагороджений — ще до війни — за свою працю орденом та вміє, як ніхто, варити "кашу в кожусі",— найбільше ж за розум вони поважають старого, за вдачу його та ще, звісно, за сина. Нікого з чабанів так далеко не пускають з отарами на територію полігона, як Горпищенка, лише йому (якщо тільки тихо там) дозволяють заходити з вівцями туди, куди іншим зась. Так принаймні Корнієві здається. І його трохи аж ревності беруть на свого бригадира та на його дружбу з військовими.

— Чого ж тоді, по-вашому,— звертається він до Горпищенка,— так мало охочих іти до нас, щоб вік з ґирлигою калатати?

— А давай ось Мишка питаємо,— посміхається Горпищенко і підгукує Демидового козарлюгу, що неподалік воює з гусаком.— Втри носа, Михайле, і відповідай: чи хотів би ти бути, ось як я, чабаном?

Хлоп'я мовчить, сопе носом, видно, запитання застало його зненацька.

А Горпищенко думає тим часом про свої вічні чабанські незлагоди з дирекцією, про

чоботи, що їх цілу зиму палить гнояка в кошарах, та про ту лихоманку, що настає для чабанів, коли починається стрижіння овець, з яким вони оце тільки недавно впорались. В трудовому чабанському сезоні стрижіння — це робота найвищої напруги, весь радгосп тоді як у штурмі, стригальми йдуть і комбайнери, і шофери, й чабанські жінки, бо чабанів для цієї роботи не вистачає: тисячі ж овець! Каторга, пекло, найважчий це труд, навіть при механізації. Цілоденне мекання, духота, запах сірки, жиропоту, крові, карболки... Стригалі, мотористи, точильники — всі чадіють від спертого повітря, від овечої сірки, піт заливає очі, тричі на день люди мусять бігти до оцього колодязя, обливатись водою, як прокатники на заводі... Комбінезони їхні — це одна мазута, ніхто й прати не береться, темп роботи такий, що нема коли тобі й слова вимовити, ніколи жартом перекинутись.

Жодного зайвого слова, жодного зайвого руху.

— Ніж! — гукаєш, і це означає — давай ніж.

— Руно! — і це означає — забирай руно. Якщо ти фахівець абиякий, то, тільки електромашинка загуде, овечка в тебе рветься, б'ється під руками, мусиш її в'язати. А найвищий клас — це коли стрижеш і не в'яжеш. До таких належить він, Горпищенко. Замордований такою роботою, вийдеш з кошари, і аж водить тебе... чабанський "вальс" мимоволі танцюєш... Зате ж навесні, коли степ тюльпанами цвіте, а ти виведеш отару на простір, стоїш біля овечат, а вітер струмує, купає тебе, співає у травах. Хіба ця робота не може зробити людину щасливою? Гирлига? Ну й що? Колодязь оцей — моя світлиця. То моє життя на цій планеті! Хай інший живе інакше, а я так його проживу!

— Ну, то як, Михайле? Будеш чабаном? Хлоп'я задкує від Горпищенка:

— Я льотчиком буду... Як Петро ваш...

— Ага! — хихикає Корній.— Під стіл пішки ходить, а вже й воно розібралося, де вершки, а де відвійки.

— Нащо ж тобі льотчиком? — допитується Горпищенко.— Куди ти летіти хочеш?

— На Місяць.

— О! Ти щось там забув? Чи чого?

— Не знаю.

— А дуже хочеш?

— Дуже!

І хлоп'я, вважаючи цю обтяжливу бесіду вичерпаною, дременуло знов до свого гусака.

— Літати, всім літати,— розмірковує вголос Горпищенко.— Само ж не зна, що йому треба на тому Місяці, а вже заміряється... Вже щось його тягне туди, кудись воно поривається...

— Менше б поривалися, легше б на світі жилось,— бубонить Корній.— Для школярів та студентів — всі оті поривання, поки лиха ковшем хапнуть та порозумнішають... Спокій, тиша, достаток — ось що для людини треба. Скільки й живу — то те, то інше людей баламутить. Хочу знати, що вночі ніхто не постукає і не загадає збиратись... Самих ляше виконавців скільки за життя перебувало під моїми вікнами,

перед скількома начальниками цей Корній навияжку стояв... Той тебе вчить, той наказує, той повістку вручає... А ви мені спокою дайте. Нічого не прошу, ви прийшли на світ, щоб пожити, і я прийшов пожити, тож не чіпайте мене. Роботу роблю, профспілкові плачу, а що я думаю, яке кому діло? Може, моя чабанська радість — це просто отака он тополя, а під тополею стіл, а на столі пляшка... Холодок, затінок, і я там після роботи сиджу, п'ю свою чесно зароблену чарку...

— Мало цього людині, мало, Корнію,— каже Горпищенко.— Ось вони, сини наші, їх стограмовим щастям не вдовольниш... Уже їм тісно на землі, до інших планет пориваються, в ореолі хочуть свою землю побачити. Спитай його, нащо йому той ореол? Нащо ті планети? Ти щастя шукай, правди в усьому дошукуйся, а не нових світів! Та тільки якраз в тому шуканні, може, і щастя його найбільше... Така вже, видно, природа людська: відімкнув дев'ять замків, хочеться відімкнути й десятий... На що ось я, в якому вже віці, а й то стою іноді в степу, задивлюся в небо і — аж признатися соромно — самому політати кортить. Хоч би один-однісінький раз отам, де вони бувають, й собі побувати... Ну, хай би там парубком був — то й не диво, а то ось скільки живу, стільки й бентега в душі, і кудись тебе тягне, чогось прагне душа... Живеш тут, а надить тебе нетутешнє, краї далекі і як люди далекі живуть...

— А опинишся там — все обернеться навиворіт.

— Це вірно. Під час війни, коли в Будапешті я, у Відні снаряди возив, ох, як звідти сюди поривався, до цих наших, Корнію, степів. Кляті солончаки, а й за ними скучав. Ну, а ці простори, це небо хіба забудеш...

Старий випростовується, погляд його розбентежений, він помітно навіть схвилюваний: чабан здавна чулий до неї, до цієї одвічної краси степу.

— Крутить, ой крутить же, стерво.— Корній знов скрушно мотає головою: то зуб йому крутить.—Хоча б оце краплю спиртоміцину на корінь, може, зацікавив би... Та, видно, забули про нас,— це він про те, що їх снідати довго не кличуть.

Ради льотчиків, що приїдуть снідати, там, здається, буде сьогодні каша чабанська, хоч, звичайно, баби навряд чи приготують її так, як це зробив би сам Горпищенко. Власноручно варити кашу вожак чабанський береться лише в особливих випадках, але коли вже він почне, то чаклуватиме біля неї, нікого не підпускаючи, приготує, присьорбне, а відставивши з вогню, ще і в кожух закутає, щоб допрівала; приготувавши, ще ж і прихвалити зуміє, гордий своєю роботою:

— Такої каші ні в якому ресторані не покуштуєш, вона в кожусі варена!..

А поки що в Корнія кишки грають і настрій у нього явно підупадає. Відставивши лопату, він починає звично скаржитись на сонце, що з самого рання вже пече, на клімат, що помітно змінюється на гірше...

— Догралися з природою: літо зійде — дощ не покрапає, взимку снігу не побачиш... Буйні зими які були раніш, де вони тепер?

— Всіх перевиховали, кажуть, і сонце активнішим стало,—жартує Горпищенко і підохочує напарника: давай уже доб'ємо.

І вони знову беруться за лопати, засипають багнюку довкола ринви сухою землею,

вирівнюють, бо вівці аж яму вибили на тій місцині, де був колись горбик. Хоч які маленькі ратички, а пилинку за пилинкою рознесли від колодязя землю по степу, і доводиться знов підсипати, зарівнювати. Зате як прийде отара, то й не впізнають вівці свого водопою: де вчора місили багно, сьогодні стало сухо та чепурно, а скособочену сталеву їхню ринву хтось підважив, підняв, аж вітерець тепер попід нею провіває...

Та нарешті можна й пошабашити: господиня, дружина Горпищенкова, йде з відрами до колодязя набрати води, а заодно загадує чабанам збиратися до сніданку.

— Бо Петрусь щось забарився, може, знову аж увечері повернеться,— невесело каже вона, повільно опускаючи торпеду в глибину. Витягла, налила свіжака з тієї торпеди у відра, взяла їх на коромисло, понесла, весь час на ходу мовби шукаючи когось поглядом у степу.

Відколи син приїхав, ще й не надивилась вона на нього, бо й дома син не живе, за ці три дні більше був на полігоні, ніж тут. Відпустка й на відпустку не схожа, хоча, правда, і сам він каже, що опинився тут у справах служби, тільки заїздом. Та, може ж, ще відпустять його, і, звільнившись від клопотів, зможе він відпочити як слід, приїде на кілька тижнів, цілими днями читатиме або гратиме під тополями в шахи із своїм другом Сіробабою, льотчиком сільськогосподарської авіації, що при нагоді прилітає з Центральної провідати друга і сідає своїм полотняним аеропланом біля самої чабанової хати. Колись вони разом були в училищі і ще там товаришували, а потім як була сесія та був закон про мільйон двісті тисяч, то Сіробаба попав у той мільйон під скорочення, перекваліфікувався і тепер возить пошту в радгосп, підживлює посіви та опилує виноградники... Веселий такий цей Сіробаба, з усіма жартує, і вона рада, що Петро із ним дружить. Сидять собі, грають у шахи чи просто бесіднують, а вона щось робить поблизу і краєм вуха слухає їхню розмову, і тоді їй син розкривається більше, ніж будь-коли, в якихось тайношах своїх, в чомусь мало зрозумілому матері. Вона чує про якісь переваги, коли навіть очей не закриєш, і м'язи обличчя перекошуються, і кров стає важкою у жилах... Або, навпаки, чує від них про красу польотів, про те, як буває їм гарно, коли вранці-рано повний штиль, "ковбаса-зебра" над аеродромом опускається, ранок погожий, і ти — "летиш, як у маслі"! Та не завжди й вони там купаються, як у маслі. До батька вона вже звикла, що цей без кінця дирекцію критикує та керуючого відділком батожить на всі заставки, думала, що хоч у сина там злагода в усьому, а виходить, і в них буває по-різному, чимось оті "намордники" їхні Сіробабі не подобаються, "не та, каже, система", хоч і новіша. Сіробаба досі плюється, згадавши, як одного разу вік взяв старий кисневий прилад, бо він ніби зручніший, так начальник побачив — з рук вихопив, подер... І не тому, що начальник поганий, а тому, що апарат той не для найвищих висот, з таким, мовляв, не можна... ка-та-пуль-ту-ватись! А син в тому "наморднику", важкому, незручному, часом літає ж по кільканадцять годин, не вилазячи з літака, на залізі сидить, закутий в залізо. Та ти іншого застав у ресторані за столом висидіти безперервно двадцять годин, та й то навряд чи витримає, а тут — ще й працєю! Таке його життя. Не диво, що трохи й лисіє вже, зовсім молодий, а чубчик став як шовк. Але ж сам вибрав собі таке життя, згоден день у день крізь апарат

дихати, аби лише бути на тих височезних висотах... Кажуть: соколи. Куди там соколам до них! Бо коли навіть ось тут, у степах, чорна буря йде, валує, і все небо від неї чорне, і, здається, кінця нема у височінь цій куряві, то вони, льотчики, виявляється, і над нею, над бурею, ходять.

— Невже ж тобі, сину, не страшно там, коли під тобою вся земля бурею окутана?

— Десять тисяч метрів, мамо, висота цим курявим бурям, а вище над бушовищем — там небо чисте, сонце світить, ми там по приладах ідемо.

Такий він у неї. За здоров'я вона його найбільше непокоїться, хай би без апаратів отут повніше надихався чистого степового повітря. Поки тут він — поки й спокій на душі. А як десь у польотах, все їй тривогою повитий світ і годинами не сходить з думки та жінка з Рибальського, що в неї теж був син льотчик і позаторік розбився. Як вона тоді кричала на все село, коли приїхали за нею синові товариші, льотчики з частини! Розповідала потім, що бачила тільки цинковий ящик-домовину, а в ньому наглухо запечатано те, що залишилося від її сина на дев'яносто третьому його вильоті... Дев'яносто два було щасливих, а з дев'яносто третього — цинковий ящик запечатаний... Батько не хоче й думати про таке, бо це ж не війна, бо нещасливі випадки — це тільки випадки, всюди вони можуть бути, а скільки їх, соколів, ціле літо шугає під самим небом, і навіть взимку чуєш їхній гуркіт десь за хмарами, там, де вічно світить сонце!

Сьогодні за сином ще до схід сонця заїжджали льотчики з полігона, всі в офіцерських чинах, один, командир, навіть сивуватий уже, з майорськими зірками в погонах, а проте всі між собою як рівні, як брати — жартують, сміються. Той для них просто Павлик, цей Петрусь, той Корольок...

Вона, мати, сказала їм:

— Не вгадаєш, хто між вами й старший.

— В небі, мамашо, всі ми рівні,— всміхнувся їхній командир.— Хоч скільки в літаку нас є, а крила одні на всіх.

Вони поспішали, випили нашвидкуруч по склянці молока, сказали — на снідання будуть...

Погляд материн раз у раз звертається туди, в бік полігона, який давно вже став часткою чабанського життя, владно ввійшов у нього своїм гуркотом, загадковістю, суворим розпорядком... Син усе жартує, каже, що приїхав з товаришами із своєї частини викликати тутешніх, полігонних, на соцзмагання. Жартує він чи, може, й справді по такому ділу прибув — матір це мало обходить, а ось коли його той полігон відпустить...

Тільки поставила відра коло хати, як гульк! — котить із степу машина, відкритий газик військовий, і в ньому — повно: начальник полігона Уралов, і Петро, й товариші його, а між офіцерськими кашкетами й Тоня волоссям розвіває. Льотчики всі веселі, один Уралов між ними трохи присмучений, може, тому, що вже не літає, хоч віком ще молодий. Росту невисокого, щуплявий і весь час якийсь ніби напружений — обличчя біле, гостре, худорляве, майже хлоп'яче, і щоразу, коли мати бачить Уралова, їй чомусь стає жаль його, мов рідного сина.

— Як там ваша дівка? — питає вона Уралова про його маленьку донечку.

І він одразу щасливо ніяковіє:

— Росте. Вже сміється...

Старий Горпищенко не встиг і перевдягтися, так і постав перед льотчиками в своєму робочому: ситцева, сіра від пилюки сорочка та латані штани, сандалі на босу ногу, і ніяких на ньому сьогодні чабанських обладунків, ніщо не обтяжує його буденну осадкувату постать.

Тоня, скочивши з машини, одразу підбігла до батька, защебетала, ще й під руку демонстративно взяла, щоб показати перед льотчиками, що вона не соромиться батька, хоч він і в такому вигляді. "Хай він і в цій незавидній робочій одежі, а я пишаюся ним", — мовби каже дівчина, вчепившись за батька. В Тоні з батьком дружба своєрідна, без ніжностей зайвих, з ременем ще й досі напоготові, та знає дівчина, що хоч батько в неї й суворий, але сам і захистить коли слід. Якось ще в восьмому дівчата в класі образили її; задавака, довгими своїми віями хвастає, думає, як вії довгі, так уже й на екран! Була в цих нападках частка правди, і, може, тому дівчина пережила їх особливо тяжко, прибігла з школи, як з полум'я, і мерщій до ножиць...

3-під рук у батька вхопила його чабанські ножиці і вже замахнулась ними обстригати, вкорочувати свої вії.

— Скажена!

Він підняв ножиці, дав запотиличника, дочка огризнулася:

— А чого ж вони дражняться! — і розплакалась без стриму.

Кинувши роботу, батько одразу пішов тоді в школу, подався аж на Центральну наводити правду і лад...

Та часом любов до дочки набирає в нього і зовсім іншого вияву: торік уже велику, майже дівку, батою одчесав при людях біля кошари. Він на гарбі стоїть, силос скидає, озирнувся — а старшокласниця його внизу, мов на гойдалці, на волячих рогах колишеться. Заробила тоді від нього батою по жижках... Одначе й це їхньої дружби не похитнуло, такі сліди на жижках не зостаються, і зараз Тоня щиросерде — батькові першому — зливає із кухля.

— Вмийтеся, тату, щоб ще красивіші були! Корній тим часом до чабанок піддобрюється:

— Чи буде ж там, хазяюшки, крапелька ліків на зуб?

Проте коли вже сіли за стіл, і з'явилася пляшка з білою голівкою, і старий Горпищенко спробував був наливати льотчикам чарки, вони дружно один за одним відмовились:

— Я пас.

— І я пас...

— Кого це ви пасете? — пожартував старий.

Льотчик з сивими скронями, подякувавши, пояснив:

— Сьогодні ми непитущі.

Чабан здивовано глянув на сина. І той підтвердив:

— Правда, тату.

— Чого ж це?

— Ми, тату... летимо.

Було це як грім серед ясного неба. Проте батько й виду не показав, тільки втерся мовчки. А в матері й ложка випала з рук:

— Оце такий відпочинок? Тільки на поріг — і назад! Як же це воно? Відкликають вас, чи що?

— Так треба, мамо,— сказав син, не відриваючись від кулеші, а старий Горпищенко глипнув на дружину суворо-заспокійливо: не лізь, мовляв, не в своє. Так треба — ясно тобі? Не став і сам доскіпуватись, бо це не личило, бо все своє чабанське життя він прожив і живе під знаком цього "так треба". Старий солдат, він добре знає, як багато часом ховається за цим усталеним висловом і скільки важить для людини її обов'язок — цей невидимий командир твого життя... Думкою, досвідом, душею старого солдата, чий коні не раз вскакували під артилерійським обстрілом на вогневу і, скаженіючи від жаху, перелітали палаючі мости Європи, цим тяжким солдатським досвідом він одразу осягнув оте синове скупе пояснення, і хоч душа його теж скипалась від болю й досади, зовні він залишався спокійним, похмуро-байдужим, тільки насупився більше, ще й прикрикнув на Тоню, коли та бовкнула щось недоречне про братову "ракетну відпустку"...

Із солідарності з льотчиками господар не налив чарки й собі. Мусив Корній лікувати свій зуб одинцем, а випивши шкалик, приклав долоню до щоки, довго мотав головою.

— Ще дужче крутить,— винувато загомонів він серед тиші під нищівним поглядом своєї молодіці і, тримаючись за щоку, став скаржитись льотчикам: — Отак нас лікують! Приїхала аж із області санітарною летучкою якась швигалка: "Товариші чабани, може, пеньки в кого, підходьте". Оце, думаю, увага до чабана. Всіх чабанів по кошарах об'їждає, на місці зуби рве, без відриву від виробництва... А в мене якраз пеньок кутній озивається... Починайте з мене, кажу. Запрошує вона мене в свою летучку, велить хапатися за якусь перекладину: тримайся, чабане, міцніше! А сама тим часом запалила спиртівку, щипці туди раз! два! — все чин чином, і хоч сама тонкорука, а як вхопила за корінь, то так скрутила, мов добрий дядько. Аж затріщав, всю щелепу, здавалось, вивертає... А болить — криком кричав би... Відпльовую кров та лаюсь — чого, мовляв, не заморозили, чи, може, думаєте, як чабан, то йому й не болить? А вона: пробачте, забула захопити те, чим заморожують, зараз поїду, миттю привезу. Та як чкурнула, то й досі везе... Ну, що про таку сказати, га?

— Бо їй хлопці в голові, а не ваші чабанські зуби,— каже Демидиха сердито.

— Не один же ти в неї, Корнію,— заступається за лікарку Демид.— Скільки тих хворих тепер... Фронти, окопи, голодовки — все вилазить боком... Приїхала, попрактикувалась — і далі.

— Не має вона права на мені практикуватись,— обурено вигукнув Корній, вже кутуляючи.— Вимагатиму тепер, хай замість пенька цілу щелепу мені вставить. Тільки

ж як її знайти? Тоню, ти там не бачила на Центральній тієї швигалки?

— Не до неї мені було,— блиснула Тоня до всіх своїми горіхово-карими.— В мене екзамен був!

— Ну як? — поцікавився батько.

— Можете привітати. Хоч і жарко було, а здала!

— Що ж ти здавала?

— Твір,— засміялася Тоня і додала багатозначно: — На вільну тему!

— І написала його, мабуть, азбукою Морзе? — весело зауважив брат. Тоня зайшлася рум'янцем:

— Ти вгадав.

Матері не подобалось, що вони розмовляють якимись натяками та загадками, і, осікши дочку поглядом, вона звернулася до сина:

— Ти ж, сину, хоч пиши частіше. Та більше описуй про себе. А то он і в госпіталі лежав, і рука була в гіпсі, а ми про те аж коли дізнались... Розказав би хоч тепер, що в тебе з рукою було?

Льотчик мовчки переглянувся з сивуватим своїм командиром і почав неквапом нарізати на сковороді яєчню.

— Нічого страшного, мамо. Рука нормальна. Зрослася як слід. Бачите, пальці всі працюють.— Повеселілий, він ворухнув у повітрі пальцями, демонструючи руку матері.— Рука як рука. Така, як і до того була. Не довша й не коротша.

— І хабарів не бере,— підкинув один з льотчиків. Всі засміялися за столом, а найбільше ці останні слова батькові припали до душі. Він аж плечі розправив від гордошів за сина, за його руки, що можуть ламатися, а не безчестять батька, як буває в інших... Коли в кого нероби та хапуги часом виростають, ресторанні лобуряки в сорочках розцяцькованих, то його син знає, для чого живе, він не даром їсть хліб народний...

— А своєму командуванню передайте,— насурмлено каже батько,— що ми тут теж не трава, не затулили нам світ овечі хвости... Бачимо, що й до чого. І трудимось теж на совість. Бо краще вже згоріти на роботі, ніж заіржавіти від неробства.

Демид тим часом, підсунувшись до свого сусіда-льотчика, мовчазного, білобрового, якого товариші називають просто Павликом, починає настирно допитуватись, чи не знає він чого про теперішню долю якогось генерала Іванищева, з яким він разом воював в сорок першому в оточенні... Мало не з кожним приїжджим заводить Демид мову про того свого генерала і дивується, що ніхто про нього не чув і не знає, хоч генерал був справжній, не покинув солдатів у біді. Не чув про нього й Павлик. Слухаючи Демида, він не зводить погляду із Демидового Мишка, який, мовби зачманівши, стоїть перед ним, вп'явшись оченятами в одну точку, а тією точкою є значок у Павлика на грудях, значок у формі маленької бомби, що, наче крапля, ось-ось капне додолу.

— Чого ти дивишся? — нарешті не витримує Павлик.

— Скажіть, а бомба важка?

— Нелегка.

— Це в нас мудрець,— зауважує Демидиха з ласкою в голосі.— Вчора підійшов до мене, в одній руці пташеня, а в другій іржавий патрон, ще й куля стирчить у ньому... "Скажіть, мамо, що важче: куля чи голуб?"

— Це дійсно запитання,— ледь усміхнувся Уралов своїми блідими губами.— Не одразу й відповиси...

Ще не встали вони із-за столу, як задеренчав у повітрі пропелер над самою хатою, крила гойднулися, вітаючи товариство льотчицьким привітом: Сіробаба прилетів. Вже видно з кабіни голову його в шоломофоні, і чорні вуса, і білозубу посмішку...

— Можайський прилетів! — посхоплювавшись із-за столу, загомоніли льотчики.— Батя вітчизняної авіації!

І загукали в повітря, вказуючи Сіробабі просто на стіл:

— Сідай! Сідай!

Для Тоні це було мов кіно дивитись, як Сіробаба, посадивши неподалік свого "кукурузника", вилазить з кабіни, сплигує на землю, здирає з голови шоломофон і вже розвалькувате йде товариству назустріч, широко усміхаючись, і в обох. руках у нього блищать, як гранати, пляшки шампанського. Красень — не льотчик. Щоки налиті здоров'ям, цвітуть, як рожа, а вуса такі пишні, пухнасті, якісь, сказати б, шляхетні... Такі вуса справді в кіно тільки можна побачити за двадцять копійок.

— Я ж кажу, що хто не ризикує, той шампанського не п'є,— збадьорився Корній, мовби заворожений Сіро-бабиними пляшками.

— В тім-то й річ, що цей якраз і не ризикує,— засміявся вузькоокий льотчик, що його звали Корольок, а старший, командир, додав з добродушною зверхністю:

— Цей тільки при сонці літає... Коли "чуден Днепр при тихой погоді"...

— А коли чорні бурі?

— Тоді сидить і не шурухне...

Ткнувши котрійсь із жінок пляшки, Сіробаба пішов по льотчиках з обіймами, бо це все, виявляється, були його знайомі та приятелі по дотеперішній службі.

— Курчат возиш? — запитав Сіробабу Корольок, коли знову присіли за стіл.

— Не тільки,— заперечив Сіробаба, безцеремонне нагортаючи собі в тарілку яечні з салом.— Різний буває вантаж... І курчат з інкубатора, і сперму в термосах із лабораторії, а то ще бабу яку-небудь із заворотом кишок до хірурга. На носилки її і в касету під крило, хай там полементує... А найчастіше, братці, з гербіцидами маю справу. Ви ж тут усі невігласи, певне, й не знаєте, що таке гербіцид? А гербіцид — це такий препарат, що ним колишній військовий льотчик Сіробаба веде хімічне прополювання ланів. Біда тільки, що тих гербіцидів поки що більше нема, ніж є.

— Ви ж і пошту возите,— підказала Тоня.

— Що пошту. Я навіть і горох опилую, і по виноградниках хімікатами війнути — це теж моє амплуа... Ви ж не забувайте, що перед вами людина найширшого трудового профілю — льотчик-універсал,— говорив він далі, володіючи бесідою. Вистріливши з пляшки корком, поналивав усім шумовиння з такою певністю, що навіть льотчики не

зважились відмовитись.— Ну, будьмо! Літаймо! За тебе, Уралов! За здоров'я твоєї дочки,— підняв склянку Сіробаба.— В нього ж там така степовичка росте...

Уралов знову розцвів при згадці про доньку, а Сіробаба став смачно закушувати, припрошуючи і льотчиків теж:

— Це вам не оті спецконсерви, що сто років на складі лежали, а їх потім бортовикові дають...

— Отже, бачу, ти цілком тут акліматизувався? — промовив старший з льотчиків.

— А чого ж не акліматизуватись? — глянув на нього Сіробаба великими, чистими, як у вола, очима.— Чим у нас тут погано? Тут коли спека, так уже спека! Коли вітер, так уже вітер! Роздолля, простір, де хочеш, там і сідай... І люди в степах — де стрінеш людей такої широкої вдачі, де красуні такі, як наші. Ба яка мулатка! — окинув він поглядом Тоню, аж дівчина спалахнула враз.— Вуса, бачу, тобі мої подобаються,— провів Сіробаба рукою по своїх пухнастих вусах.— До вподоби, еге ж?

— Еге ж.

— Тільки мала ти ще виросла до цих вусів,— змінивши тон, суворо кинув він дівчині, і вона зашарілась ще більш.

А Сіробаба вже гомонів до льотчиків:

— Спершу, коли відчислили, ох, як кисло було вашому Сіробабі. Ну, як це гордий реактивний льотчик-винищувач та стане винищувати комарів? Приїхав додому, місця не знаходжу, мама, правда, радіє, щаслива, на сьомому небі старушка!

— Та як же ж не радіти їй,— тихо зауважила Петрова мати.

— А мені, почуваю, без крил життя нема,— вів Сіробаба далі.— Іду на аеродром, на найближчий аеродромчик, де загін се-ге авіації базується. Тихо, всі в розгоні, лише де-не-де літаки, як цикади, дрімають по степу та під кущами дрімають пасажери на клунках. Наш пасажир, знаєте, терплячий, бере з собою клунок з харчами. Туман? Нельотно? Він і похилив до автобуса... Спершу ганяли мене по наземних роботах. Глянеш, як літак пурхне в повітря, аж отут тобі смокче... Потім курси для переучування таких гавриків, як я. Були там серед нас і майори, й капітани — всі переучувались на цивільний кшталт... Уявляєте, реактивникові, швидкісникові на полотняному АН-2 опинитись! Цілковите з мого боку презирство. А проте потім, як роздивився... та він же трудяга! Та на ньому ж політати вранці над полем — одна насолода! Курчат возити? Ну й що? Хай живе курча, кача і індича — ось мій девіз!

— Що не кажи, а важко в тобі впізнати колишнього військового льотчика,— зауважив підтягнутий, підібраний Корольок.

— Ну, ти не думай, що Сіробаба тут став якимсь баптистом,— швидко відреагував Сіробаба.— Він цінує і твоє діло, але і в свою кашу наплювати не дасть. Коли хочеш знати, тут льотчик теж мусить бути класу не тюхтійського. Тут у тебе ні штурмана, ні радиста, сам за всіх — і швець, і жнець. Зате ж натреновуєш око в орієнтації, налягаєш на техніку пілотування, на дядька не надієшся — тільки на себе. Це тобі не просто злітав, відбомбився, влучив, не влучив і вертай назад... Ми теж бомбимо, але не по порожньому місці, не по макетах, а по живих ворогах — по осотах, свиріпі, по гусені, по

плодожерці!

— Після цього, друзі,—глянув старший на своїх льотчиків,— нам нічого не лишається, як тільки подавати командуванню рапорти та переходити на переучку до Сіробаби. Візьмеш?

— Ще буде час — всі ви перейдете на мирні крила... Ще разом доставлятимемо курчат на Марс.

— На отаких таратайках? — всміхнувся Павлик. Сіробаба любовно глянув у бік свого зелено-сірого літака, біля якого вже крутилася чабанська дівтора.

— Якщо по суті розібратись, так оце в мене якраз і є справжній літак. Бо він тобі не болванка яка-небудь, він з крилами, створіння дійсно крилате! І хоч з мого польоту земля не кругла і не в голубому ореолі, але й з такої висоти, запевняю вас, вона чудова! Летиш і милуєшся всім: і сріблястою нехворощою, і лісосмугами, і ворохами золотими на токах, і білою дівочою косинкою, що майне десь в куряві... Ну, і, звичайно ж,— він підморгнув до чабана,— оцими вашими тополями, що п'ятикутне в небо ростуть.

— Сіробабо! Та ти ж поет! — вигукує Корольок, а Павлик спокійно зауважує:

— Це він тут поетом став, а в нас йому, пригадуєте, скільки разів перепало за вибрики в повітрі, за його авіакозакування...

— І все ж ваші літаки красивіші,— каже Тоня до брата, мовби втішаючи його.— Правда, що ви могли б через океан — туди й назад — без заправки?

— Тобі це треба? — покосився на дочку чабан Горпищенко і, відсунувши склянку з недопитим шампанським, важко поклав на стіл свої вузлуваті руки.

А Демид палив цигарку за цигаркою та сумовито розмірковував:

— Марнотратство яке на світі, ох, марнотратство... На самі тільки бомби скільки тих грошей дурно йде. Один ось він за путнє діло взявся,— кивнув Корній на Сіробабу.

Льотчик з посрібленими скронями, видно, був ображений цим, прикипів до Корнія гострим, пронизливим поглядом:

— Ви були на фронті?

— Був.

— Скреготали зубами по окопах, що авіація вас не прикриває? Отож. Хотілось би й нам, як Сіробабі, штурмувати плоджерку та бур'яни, а доводиться замість того важкі бомбардувальники піднімати в небо. І піднімаємо, бо треба, бо ми з тих льотчиків,— голос його задзвенів,— що на "фанері" літали, в сорок першому шматка броні на нас не було. Зуби кришилися від люті, а що ми могли? Скільки нас, окутаних полум'ям, на очах військ в повітрі вибухало, на деревах зависало,— біліє десь на узліссі тільки грудка оплавленого дюралю після нас,— різко закінчив він і аж побагровів від внутрішнього збурення.

— Та я що,— прокутуляв беззубо Корній.— Треба так треба.

— Дітей жалко,— зітхнула Демидиха. Після цього всі сиділи замислені, примовклі. Старший льотчик щокую сперся на стиснутий кулак, затуманився в своїй невеселій задумі, мовби казав: знову політ. Але ж і не може бути інакше, бо десь там такі, як і ми, льотчики готові — з першої команди — підняти в повітря ядерний вантаж... Чи дума

його була про фронтових льотчиків — скільки їх знав за війну! — полетять отак удень або в місячну ніч, і немає, не вертаються. Мертвими він їх не бачив, і тому часом ночами здається, що десь і досі літають вони, молоді, вічні, у місячнім зорянім небі...

Секунди йдуть. Командир глянув на годинника, інші глянули теж, і, обмінявшись поглядами, льотчики разом підвелись, стали дякувати хазяйці.

Знову бортова валізка в Петра у руці.

— Ти ж там межу не перелітаєш? — напутньо глянув батько на сина.

— В нас, тату, без порушень.

— Тож-то.

І вже, як у нелегкому, сліпучому сні, ідуть батько, мати й Тоня з льотчиками до колодязя, бо треба ж Петрові напитися з нього на прощання, щоб не забував дороги додому. В земну глибіню, де видно клаптик неба степового, поволі-поволі опускається торпеда-цебро і так само поволі підіймається звідти, важко перехлюпуючись. Вже ось вона стоїть зверху на бетонному крузі, і свіжу воду, добуту з глибини, пронизує сонце. Аж очі ріже цебро своєю яскраво-червоною оболонкою, мокро вилискуючи на сонці. Мовчки п'ють усі, п'є Петрусь, п'ють друзі його льотчики, п'є й Сіробаба, обійнявши руками цебро, аж крапельки застаються на його чорних пухнастих вусах.

Потім Сіробаба запускає свій біплан. Всі дивляться, як курява здіймається від його гвинта, ціла хмара куряви ховає в собі Сіробабу разом з його літаком, і потім уже в повітрі з цього курявного хаосу раптом виринає — крилате! Помахавши крилом усім, що стоять біля колодязя, він бере курс на столицю радгоспу — Центральну, а льотчики, попрощавшись, сідають у свій відкритий новенький армійський автомобіль, і голос матері клекоче хвилюванням, коли вона каже:

— Час добрий.

І вже їм шляхами розгінними стелеться степ. Помчали в напрямі полігона, і, доки йдуть, віддаляються в глибіню степову, молодий Горпищенко, озираючись, все бачить біля колодязя в полудневій сліпучості матір, і Тоню коло неї, і розкошланого, без картуза батька. Він стоїть на узвишші коло цямрини, а поруч, на сталевому тросі, яскраво жаріє, палає на весь степ червона, як серце, торпеда.

IV

ЛУКІЯ, ГОЛОВА РОБІТКОМУ

Океан степів застиг у полудневій сліпучості. Все живе поховалося в тінь, тільки на північній межі радгоспних земель, там, де пролягає траса майбутнього каналу, стоїть залізний гуркіт бульдозерів. Могутні, підвладні людині механізми раз у раз з'являються на валу з натужним гуркотом і, грізно зблиснувши ножами до сонця, що стоїть у зеніті, знову провалюються, глухо зникають у розвированому земляному хаосі своїх циклопічних робіт.

Мине час, і вже буде тут русло, блискотітиме аж за обрій світла дніпровська вода, тихо линучи в степ, напуваючи довколишні поля. А зараз тут поки що тільки свіже, як після величезного вибуху, руйновище порушило одвічну дрімоту землі. Нелегко навіть вгадати майбутні береги каналу, між якими ще тільки ходять бульдозери та

розрихлювачі, вибираючи ґрунт з того місця, де буде русло, розтинаючи його впоперек глибочезними траншеями-штреками. Бульдозер за бульдозером так і шугають стрімголов у глибокі пази траншей, а залишені між ними вали рихлої необваленої землі дедалі вищають, ростуть. Здається, таку стіну тільки торкни, так і обвалиться, але спробуй — там тонни ґрунту. Були навіть випадки, що й привалювало людей. Якось привалило двох робітників, що сіли в холодку поснідати,— так і відкопали їх з розрізаною навпіл хлібиною, з надгризеною ковбасою в руках. Довго потім слідство велося, все шукали винуватих...

Задуха тут. Зверху на валах хоч обвіє тебе, а в котловані, на дні бульдозерних траншей, спеки наливо по вінця, вітерець не дмухне, незвичний там просто зварився б, а ти ще ж і в кабіні бульдозера, в пилюці, в гуркоті, у випарах пального, тобі ще й важелями працювати весь час. І ти працюєш, перевертаєш степ, бо норми за тебе ніхто не дасть.

Одні працюють, а інші, зважаючи на обідню годину, повиганяли своїх робітників з каналу, вишикували їх в ряд понад валом, і ножі їхні тепер зблискують, як один ніж. Самі ж бульдозеристи тим часом збились у затінку, під польовим вагончиком, що править їм тут за все: і за гуртожиток, і за буфет, і за клуб. Тінь від вагончика така куца, що не може прихистити всіх: сидять, хто в тіні, хто на осонні, хто хліб жує з "Краківською" ковбасою, а хто смоче з пляшки пиво "Жигулівське"; той розкинувся — спить, похропує вже, а той, приліпивши на губи сигарету, просто лежить, розморено спочиває, виставивши себе немилосердному сонцю, ніби воно йому ще мало осточортіло там, серед задухи й безвітря каналу.

А над радгоспним степом тим часом звихрюється клубочком курява, мчить звідти вилиняла директорська "Победа", підкочує, зупиняється перед таборищем каналобудівників. Тільки з машини виходить не директор, а голова робіткому Лукія Назарівна Рясна, висока повнолиця жінка пригаслої вроди. Заплетені коси, що вкладені на голові тугими витками, роблять її ще вищою. Підходить до робітників, здоровкається. В руках, у мові є якась природна гідність, розгонистість. Вона не всміхається до робітників запобігливо, як-це часом буває з іншим начальством, їй не треба до них так усміхатись. Власне, вона їм і не начальство, бо в них є своє БМУ — будівельно-монтажне управління, що отаборилося десь аж на березі синього моря, в курортному містечку, де менше куряви: звідти керувати буцімто видніше. Пряме їхнє начальство не дуже балує їх своїми відвідинами, а вона ось приїхала, тому що вони обирали її, голосували за неї,— вона їхня депутатка.

Ставна, з густими бровами степовичка, обличчя, як і в більшості жінок тут, припалене вітром, щоки горять вишневою смагою. Тільки кинула оком на їхній підобідок, одразу все зрозуміла:

— Всухом'ятку?

Язики, розморені сонцем та пивом, повертаються знехотя:

— Та ще ж канал не готовий...

— Воду не підвели...

— Самі винуваті... Стрілочник завжди винуватий. Вона мимохідь зазирнула всередину їхнього вагончика, на їхні кубла холостяцькі. Видно, полічила ліжка і прикинула в умі, що далеко не на всіх вистачає навіть цих спартанських ліжок,

— Де спите?

— На будці...

— Під будкою...

— Декому подобається сидьма.

— Декому на кулаці.

— Проте вагончиків ще підкинути обіцяють

— Один обіцяв, та вмер, тепер другий обіцяє

І регіт. Важкий, неквапний. Сміються зуби білі, і очі іскряться сміхом з-під накіптюжених брів, сміються їхні майки засмальцьовані і руки пропечені, в мазуті. А за їхніми спинами регочуть їхні бульдозери сяючим блиском ножів. Вони, як і господарі, теж спочивають.

Жарти їхні Лукія вислуховує без посмішки.

— Щось парторга вашого не бачу...

— В нього відгул. Вчора дві зміни ішачив.

— А там що? — киває Лукія на вал і повагом рушає туди, ноги її по литки провалюються в грузькому, розрихленому ґрунті.

Все їхнє товариство, з якого ніхто і не поворухнувся, спостерігає від вагончика, як Лукія Назарівна зупинила на валу одного з їхніх бульдозеристів, що саме вигорнув землю, про щось перекинулась з ним словом, після чого дверцята відчинились, і вже Лукія Назарівна сідає з бульдозеристом поруч, під тент, і бульдозер одразу ж із скреготом зникає з очей в куряві, в бушовищі розритої траси. Без звички в тій ямі можна зомліти, але голова робіткому не зомліла, бо, зробивши кілька ходок, вона знов з'являється на валу, йде, глибоко провалюючись в сипучому ґрунті, зате не з чийхось слів знатиме тепер, який у бульдозериста хліб, яка його праця і як це потрібно, щоб тіло його після зміни відпочило по-людському, на ліжку, а не на власному кулаці.

Мова заходить знову про вагончики длі ночівлі, та про кухню, якої зовсім нема, та про те, що після зміни навіть вимитися ніде. Вона слухає уважно, нотує в пам'яті їхні скарги і почуває, як потроху коротшає відстань між нею і ними, як ніби м'якшають, відходять душею ці люди, що їм уже здається, й скажитись набридло.

— Спробую щось зробити,— каже вона майже похмуро, бо знає, що виконати обіцяне буде нелегко, зустрінуться їй лоби, міцніші залізобетону, бездушні душі, що їх нічим не дошкулиш. Хіба мало цього залізобетону по кабінетах, де їй доводиться бути у своїх депутатських справах, чи їй не знати ще тих холодних очей, де крижаніє байдужість, чи тих пустих казенних усмішок, що з'являються автоматично, разом з обіцянками, що їх дають тобі, хоча й не збираються їх ніколи виконувати.

Розвелася ціла порода пустомолотів, закутих в панцир інструкцій, служак, яких голими руками не візьмеш, з якими треба вміти воювати, і Лукія — воює! Коли вона виступає на партконференції, то не одного з присутніх кидає в жар, не один із

відповідальних втягує голову межи плечі, бо знає, що Лукія, піднявшись на трибуну, озиратись не буде, видасть по заслугі хоч кому.

Від комсомольських часів ще збереглися в ній бурхлива запальність і гостре, безкомпромісне ставлення до людей, збереглася чиста віра її молодості — віра в те, що життя, яке вона будує, яке зі всією пристрастю утверджує,— це життя може й повинно бути досконалим, давати людині повноту радості й щастя.

І яку ж викликає досаду, як лютить її всяка безладь, що так часто ще зустрічається... Хоча б оцей канал, оце стійбище, куди людей з чудовою найсучаснішою технікою виведено, кинуто й забуто... В роки війни вона сама була трактористкою, знає, що таке висидіти зміну за кермом... І ось нема де вмятись, відпочити, сьорбнути якогось приварку. Розмовляючи з робітниками, Лукія зовні спокійна, на обіцянки не щедра, але всередині їй все клекоче. Така будова, найбільший в Європі канал, в газетах про нього кричимо, і така неухвага до цих справді героїчних людей... Вона вже прикидає собі, куди їй треба вдатись, з ким говорити, щоб була тут кухня, житлові вагончики, газети, радіо, вже зріють у ній ті гарячі слова, які вона вигорне там, де слід.

А поки що каже будівникам:

— Поправлятимем. Тільки ви теж вухами не хляпайте. Разом з вами будемо поправляти. Бувайте.

— Спасибі, що провідали,— чує вона навздогін вже нітрохи не насмішкуюте.

— Ох, орли! — каже водій Федя, коли "Победа" їхня знову мчить радгоспними землями.— Механізмів нагнали, а вмивальник за три копійки прихопити забули... Ну, це схоже на нас...

Федя цей відзначається тим, що часто-густо обирає напрям руху цілком самостійно і, незважаючи на це, привозить начальство саме куди треба, а чудо своєї інтуїції Федя пояснює дуже просто:

— Де непорядок, туди й везу. Хліб залежується на токах — директора туди. Де силосують — туди обов'язково. Якщо ж ми вчора, скажімо, були з директором на третій фермі і Пахом Хрисантович давав там комусь нагінку, то треба ж його везти туди й сьогодні: хай перевірить, чи виконано його розпорядження.

Ось тільки в Лукії Назарівни бувають іноді такі завихрення настрою, що й сам Федя не вгадає. Доярок десь заглядить — давай до них, побачить чабана, що стовбичить у полі,— не мине і його, бо не завернути, мовляв, до чабана — це образити його, адже людина одна-однісінька в степу цілий день, живе слово хоче почути...

Зараз Лукія каже їхати просто на Центральну, дорогою вона розпитує Федю про його сина, бо Федя один з наймолодших батьків у радгоспі, син його починає саме лепетати, вже каже "баба" і "мама", а батька називає поки що не "татом" а просто "Єсть", в ознаку того, що батько зараз забіг на хвилинку додому і справді єсть, а не гасає в своїх вічних розгонах.

Коли Феді доводиться возити Лукію Назарівну, він робить це з особливим задоволенням. Йому подобається її манера розмовляти з людьми, з якими вона тримається аж ніби суворо, їй не треба підбирати якихось там ключів до людських душ,

шукати довіри, бо всі й так знають, що вона справедлива, не дасть людину скривдити, заступиться за чесного роботягу перед ким завгодно. Чого-чого, а клопотів їй вистачає. Якщо чоловік розпиячився, то жінка біжить із скаргою найперше до неї, до депутатки. Якщо тобі треба путівку на лікування, то теж, окрім лікаря, ще підеш і до неї, до голови робіткому, і вона вислухає тебе не менш уважно, ніж найкращий лікар. Нащо вже гризеться з директором, ніколи, здається, між ними миру нема, а якби не вона, то Пахом Хрисантович аж зашумів би торік навесні, коли худоба почала гинути через нестачу кормів. Лукія Назарівна тоді дарма що на зборах мочалила його, але перша й заступилась за нього в області :

— Якщо знімати, то разом усіх нас знімайте, бо не один він у цьому винен.

Директор у них трудяга, тільки хвороба його замучила, в нього за давнєна виразка шлунка, і все нема йому часу поїхати полікуватись. Як тільки почне йому Лукія Назарівна про курорт, то він аж підскакує, руками відмахується від її слів, ніби перед ним зарілися оси:

— Після силосування! Після жнив! Після обмолоту!

І цих "після", "після" у нього з'являється безліч.

— Ох і дає вона йому, та язва,— розповідає зараз Федя про директора.— Буває, в степу впаде на землю й качається біля машини, пробачте, аж виє, аж корчить його, просто доходить, а чим я допоможу? Пошліть ви його нарешті!

— Ти ж знаєш, скільки уже разів путівку йому виділяли; не хоче — й край... Уперта, нестерпна людина!

Ні з ким у неї немає стільки сутичок, як з директором, ні з ким у житті вона не сварилася стільки, як свариться з ним, але й поважає вона Пахома Хрисантовича, як небагато кого. З тих він, що жили рвуть на роботі, з тих, що, не доживаючи до пенсій, падають на ходу. Вся душа його в господарстві, про що б не йшла мова, а на думці в нього — силос, механізми, скати, корми... Зараз оце саме та пора, коли від безлічі клопотів він чманіє, глухне, він просто не чує тебе, якщо тільки твої слова не про силос, не про вовну... Він, сказати б, лицар силосу і жертва його. Директор радгоспу-гіганта, а в костюмчику ходить потертому, ніколи не поїсть вчасно, не відпочине по-людськи, а дочки, які, здається, мусили б найперше про нього подбати, ніби й не помічають, що батько валиться з ніг, хоч після приступу недуги, коли очі западуть і жовтаву блідизну щік укріє чорна щетина, на нього просто глянути страшно — ніби з Освенціму.

Ціле літо у дворі в нього лунає радіола, гомін та сміх, одні зяті виїжджають, а другі приїжджають, бо тут добре, тут курорт, тут в усьому достаток. Закоханий у внуків, Пахом Хрисантович ні в чому дочкам не відмовляє. Дійшло було до того, що дочки самі і в бухгалтерію стали приходити одержувати за батька платню (правда, потім перестали, після того як Лукія присоромила їх). Дочки й зяті в Пахома Хрисантовича цілком сучасні, модерні, читають молодих поетів, знаються на музиці й малярстві і цілком резонно вимагають поваги й чуйності до себе та своїх смаків. Ось тільки їм самим якось не випадає ніколи поцікавитись батьковим здоров'ям, та чи він обідав, та який у нього настрій — ніхто й не подумає про це, коли весь їхній гурт весело, наче в

ресторані, сідає за щедрий батьківський стіл в той час, як сам батько, закіптюжений, на себе не схожий, десь під посадкою похапцем ковтає позаторішні консерви з бляшанки, яку-небудь салаку або тріскову печінку. І після цього знову мерщій у роботу, в розгін...

А найбільші радощі його в онуках, яких він безпам'ятно любить, та ще й, може, в тому, що на п'ятому відділку кукурудза стоїть, як ліс, аж ворониться... Бо буває ж інакше. Поверталась вона якось з сесії ранньою весною, над півднем саме ішла чорна буря, або, як кажуть по-степовому, "наш чорний степовий дощ"... Курить, мете, замітає посадки, край дороги стоїть по колеса заметений газик, а трохи далі, в посівах, що їх буря знищує, зсутулився якийсь чоловічок. Підійшла: Пахом Хрисантович! Курява б'є, січе по ньому порохом, а він, зігнувшись, стоїть, і чорні, як грязюка, сльози течуть по щоках... Ніколи не забуде Лукія тих його чорних сліз, бо й самій часом аж горло перехоплює від люті, коли завіють, підуть валами із безкраю оті курявні бурі, оті азіатські самуми... Коли вже їх наука приборкає?

Бували чорні бурі й раніше. Змалечку їх пам'ятає Лукія, що виросла в цих степах, але зараз стихійні лиха почастишали, бурі йдуть нечуваної сили. Звідки вони йдуть? Чи не відгомін то вже атомних ураганів, загадкових тайфунів, що беруть зачаття десь над Тихим океаном, в тих атмосферних ямах, де від бомб повигоряло повітря?

Машина мчить краєм степу, звідки на всю широчінь видно морську затоку і скелю крейсера, що видніє в сліпучій далечі.

Чула вона, що радгоспні зайдисвіти ходять на те списане судно рубати свинець для грузил та добувати всяку всячину, чула, що й Віталік її вже встиг там з трактористами побувати, хоч про свої походи матері ні слова, зовсім випадково дізналась вона про це. Останнім часом син взагалі мовби віддаляється від неї і Лукія помічає, як поступово вона втрачає свою материнську владу над ним. Для неї стає невловимим те, чим син живе, що думає, що замишляє, все це раз у раз мовби висковзає з-під її контролю. Мабуть, справді їй уже несила далі його втримати, потрібен чоловічий би досвід, чоловіча, батьківська рука... Багато чим Віталік тривожить її, тривожить тим гостріше, що немає для неї на світі нікого дорожчого, ніж він, її ніжний, тихий, душевний Віталік. Коли одержала сповіщення про загибель чоловіка, сама собі поклялася: для сина житиму. Для нього, для нього... Сама виховаю, сама виплекаю, хоч би як важко довелося! Не стільки для себе жила всі ці роки, скільки для нього; він був оточений її ласкою, любов'ю, він ріс в атмосфері цієї любові... Так швидко виріс! Ще ніби вчора робив моделі суден іграшкових, детекторний приймач збирав, а тепер ось він уже десятий клас кінчає і антени такі для телевізора ставить, що тільки халепа через них, майор Яцуба навіть в район наскаржився, а Лукія з досади, може, аж надто круто з сином обійшлася — наклала заборону на телевізор до кінця навчання... Невпокійливий хлопець... Позаторік, ще зовсім підлітком, підвозив влітку воду трактористам, а щоб веселіше було, на бочці написав мазутом: "ТУ-104". І вже й після того, де тільки побачить Лукія ту бочку, так і всміхнеться.

Спогади, спогади... Одні веселять Лукію, інші присмучують, наливають груди

теплим хвилюванням... Ось Віталій ще зовсім малий, іде вона вулицею з ним, а звідкись — гусак! Сичить, лізе вкусити! Люто наступає гусак, а воно, мале хлоп'я, стиснувши кулачки, іде на того гусака. І хоч само зблідло, боїться, та тільки любові до матері більше, ніж страху... Білоголове, настовбурчене, кулачки зціпило, а в кулачкові — що там у нього? Цвях! З цвяхом на гусака!..

Ось так був малий-малий, а тепер в один рік підскочив, витягся, вирівнявся з хлопцями-однолітками... Скільки радощів материнському серцю від того, що він добре вчиться, що вчителі його хвалять, кажуть, що в нього є математичні здібності, а те, що в нього є нахил до всякої механіки, до радіотехніки, це вона й сама знає. Як їде на сесію, від сина їй щоразу безліч доручень: зайти, мамо, в радіомагазин, купи те та купи оте, і як навезе йому тих шурупів та гвинтиків, то це йому найкращі гостинці. Цілими днями товчуться в нього на подвір'ї його шкільні товариші, яким він допомагає, особливо з фізики та математики; він робить це завжди якось ніби жартома, з усмішечкою, погладжуючи рукою підборіддя (і ніколи не образить товариша, навіть якщо той і тупуватий), і тільки коли розв'язує задачу якусь нележку, тоді враз стає серйозним, нахмуреним, і Лукія в той момент мовби бачить його зовсім дорослим, в його майбутньому, в його завтрашньому самостійному житті. Ким він буде? Ким стане? Чи визначним математиком, чи звичайним бухгалтером? Чи минатиме його життя тут, у радгоспі, чи буде він у далеких, може, навіть космічних мандрах, і вона виглядатиме його додому, як ото виглядає Дорошенчиха свого сина Івана з далеких плавань... Саму Лукію дитинство ласками не балувало, батьків втратила ще в першу голодовку, зазнала всього, живучи й по куркулях, і в комуні, і за роки, що в агротехнікумі вчилася, зате ж хочеться, щоб синова молодість не знала ніякого лиха; Лукія такої думки, що розумну дитину достаток не зіпсує, навіть мотоцикл синові купила, хай катається, аби тільки вчився добре... Це ж він і зараз лежить, мабуть, десь там на спориші, серед товаришів, серед розкиданих підручників, помелює ногами, замислившись над якоюсь задачею, а коли вже надто втомиться, тоді підведе голову:

— Ну, антракт. Може, трохи порегочемо? І котрийсь із хлопців у відповідь каже:

— Ха!

А другий його підтримує:

— Ха! Ха!

І незабаром вони аж по траві качаються од своїх пустощів, од щирого молодого сміху. Нареготавшись, схаменуться:

— Ну, годі! А то вже кишки болять.

І знову візьмуться до роботи.

Заполонена своїми материнськими думками-клопотами, Лукія й забула про сусіда, що зацікавився над кермом, аж поки Федя сам нагадав їй про себе:

— Чули, Лукіє Назарівно? — Водій усміхнувся, видно уявивши щось потішне.— На території нашого радгоспу радіоцвіркун з'явився...

— Що, що? Який цвіркун?

— Знаєте, як ото десь у хаті заведеться: цвірчить і цвірчить, ви до нього, а його

нема... Отак і він, радіоцвіркун,— Федя знов посміхається.— І такі коники виливає по своїй програмі, що будь здоров. Вчора, скажімо, передає: "Громадяни бджоли! Будьте пильні! На вулиці Пузатих окопався трутень..."

— Я й не знала, що в нас вулиця є така...

— Аякже! Ота, що шлагбаумом перекрита... Де Пахом Хрисантович живе...

— Оце знайшли пузатого. Живіт до спини присох! Ходить як з хреста знятий...

— Та не про нього ж... Завпоштою пузатий? Пузатий. Головбух пузанець? Пузанець. Теж на вітамінах черевце відпустив. А Яцуба, відставник наш? За хвіст бугая ще вдержить,— це ж про нього на цілий світ сказано... Ох і лютиться ж він! Щоб якийсь, каже, шмаркач та мене в ефірі трутнем взивав? Я ж його й під землею знайду! І вже шука...

Мчить авто. Обіч машини з'являються будиночки переселенців — стандартні котеджик, що ними розростається в степ садиба Центральна. Голові робіткому багато доводиться займатись переселенцями, немало зусиль доклала Лукія, щоб оці чепурні будиночки нарешті вирости тут... Скоро їх заселятимуть, а поки що більшість переселенців із своїми сім'ями тулиться в старожилів радгоспу в тісноті. Лукії тільки встигай між сусідами конфлікти залагоджувати... Ткачучки обидві, стара й молода, вже чатують біля двору, ждуть, поки Лукія підійде, щоб залементувати перед нею про якісь нові кривди. Молода — здорова носата дівка, що працює на свинофермі і вже зажила там шани, а мати хоч теж не стара, але змушена сидіти вдома, бо є кого няньчити — внук на руках: його вони теж привезли з Західної. Нема тільки батька в малого — батько десь ховається від аліментів...

Лукія зупиняється біля набурмосених переселенок, виходить до них, намагаючись розгадати, чим вони на цей раз розлючені. На кого скарги висиплюють їй. Вже вона раз мирила Ткачуків з їхніми сусідами Кухтіями, що завзялися швидше випхати переселенців з двору, і наче ж після того було вжито надійних запобіжних заходів: курей, щоб не плутати (вони були причиною сварки), старанно пофарбовано, так і бігають по двору ці білі леггорни, як військо, що змішалось на полі битви: в одних крильця помічені чимось червоним, а в других шийки обведені школярським фіолетовим чорнилом... Так що ж іще?

— Недаром нині курка піла... Курка піє завше на клопіт! — каже стара Ткачучка.

— Що сталось? Знов сусіди?

— Не на сусідів сьогодні кривдимось... Лукія заходить з жінками до хати: тут брудно, повітря сперте, постеля збита кублом, тільки й веселять око рушнички яскраві на стінах... Гарненьке дитинча спить у колиці.

— Так чого ж курка піла?

— А піла... Яцуба з обшуком приходив... Оце Ядзі віддяка! За те, що з свинарника днями й ночами не вилазить!

Лукія здивована: "Обшук? З якої речі? І по якому праву? Звідки в нього повноваження такі?"

Жінки, аж захлинаючись словами, наперебій виливають їй своє обурення. Атож,

обшукував! Зайшов, під піч заглядав, і в кошик зазірав, і в лежанку — радіо якесь шукав... Стасик (у них ще є Стасик, одноліток Віталіїв, в одному класі вчаться і навіть товаришують), обурений свавіллям відставника, щось сказав наперекір йому, і вже вони як завелися тут — хоч людей клич! Той на того "берійовець", а той на того "бандера". Мабуть, якби попалося що хлопцеві під руку, то й гріха не минути, все міг би зробити за таку тяжку образу... Одного разу Кухтій теж обізвав був Стасика цим лайливим словом, то хлопець цілу ніч здригався в риданнях, бо як йому чути на себе таке, коли якраз ті бандити-бандери батька його замордували... А Яцуба ще й рану ятрить: всі ви, каже, такі, нікому з вас не вір...

"Надто розійшовся наш відставник,— досадливе думає Лукія,— треба ставити на бюро та пояснити йому, що часи сваволі минулись!"

Вона ще деякий час розмовляє з переселенками, вислуховує односкладні відповіді молодой про батька її дитини, який знову кудись переїхав, ховаючись від аліментів, хоч його, зненавидженого, вона не хоче й розшукувати. Уперта, горда, видно, ця Ядзя... А стара тим часом лопотить про своє, про те, що їй тут "не смакує", бо "криниці глибокі", і "вітри люті", і через те вона хорує тут завше...

— Хутчій би вже в хату нову,— закінчує вона приспівом, а Лукія, розсерджена неохайністю в хаті, зауважує:

— Тільки ж не забудьте віника туди прихопити, щоб сміття не заводилось.

І переселенки розуміють її натяк, проводжають її до машини, побуряковілі від сорому.

Сподівалась Лукія застати сина вдома, а заглядела його ще здалеку на металевій вишці, яку він споруджує на подвір'ї баби Чабанихи для телевізійної антени. Сидить аж наверху, біліє чубчиком і щось клепає.

Відпустивши машину, Лукія зайшла в двір.

— Гей, верхолазе! Оце ти так до 'екзаменів готуєшся?

— Мамо, труд облагороджує!

Кузьма Осадчий та Грицько Штереверя, що вовтузяться внизу біля лебідки, починають вигороджувати Віталіка, весело розповідають, що він цього разу винайшов антену вже зовсім особливу, таку, що аж нічогісінько не ловить! Стасик-переселенець теж тут, сидить осторонь, мовчки свердлить свердлом метал і лише зрідка позиркує на Лукію, позиркує якимось зацьковано, очі в нього сумні, а голова втягнута в плечі,— вона в нього завжди так трохи втягнута і ніби жде звідкись удару. А сам він хлопець славний, сумирний, з нахилом до музики, в напливі довіри колись признався, що дуже любить скрипку і дуду і що після переселення сюди, в степи, йому ще довго ночами вчувалось трембітання трембіти в горах...

Лукія зацікавлено оглядає вишку. Справді — споруда! Цілу весну хлопці будують її, та ніяк не добудують, останнім часом робота була й зовсім припинилась через нестачу матеріалів, бо все, що тільки можна було використати з брукху, який валяється біля майстерень, вже використано, цілими секціями Віталієва бригада тягла звідти належно зварені автогеном іржаві оці труби та угольники з старих культиваторів... Вишка

височезна: коли розгулявся дужий вітер, її стало аж розхитувати, і була загроза, що впаде й хату бабі розвалить. Збіглися тоді цікаві сюди подивитись, що буде з вишкою, а хлопці і під той вітер клепали, рятуючи свою споруду, брали болтами, зв'язували міцніше. Тепер, щоб було надійніше, вони натягли троси, напнули їх для відтяжки, і вишка стоїть ось уже розіпнута на них, мов щогла корабельна. В середині вишки проходить труба довжелезна, і аж там угорі, на кінці труби, візерунком застигла сама антена.

Віталік, спустившись з вишки, показує матері все, що, на його думку, повинно вразити її й приголомшити:

— Оце дивись, мамо, лебідка і трос: треба вище антену — будь ласка! Треба нижче — даємо нижче... Хочеш повернути антену?.. Повертаєш трубу і разом з нею ось так повертаєш антену...

— Повертай та на Яцубу оглядайся,— жартує Осадчий.— Він підкаже, що можна ловити, що ні...

— А це ось стержнева труба,— ніби не чуючи, пояснює далі Віталік.— Сталеву добули в буровиків, бо просту, водопровідну, вітер згинає... А сама антена, знаєш, мамо, з чого вона?

— З чого?

— З старого генератора... Мідь! — вигукує він, і відчувається, що все це для нього байдуже.

Робота їхня й справді Лукію зацікавлює — майстри, та й годі! Вона й не уявляла собі, що тут такий розмах... Ще син пояснює їй, чому їхня вежа висока: низька тут не прийме, хоч і степ. Буря? Тепер і бурі не страшно, бо вся споруда надійно напнута, в них, в оцих тросах, вся сила, вся міць проти вітрів. Чому так багато антен? її запитання смішить Віталія.

— Антена, мамо, одна, а то прийомні рамки! Що більше їх, то вона чистіше приймає.

Лукія відчуває, що Віталій просто щасливий з своєї роботи, з своєї вежі.

— Буде як Ейфелева,— каже він.

Рада Лукія за сина та його друзів, приємно їй знати, що ця змонтована з різного брухту їхня "Ейфелева вежа" розширить світ для старої Чабанихи, бо ж для того й будується, щоб могла баба вечорами бачити на маленькому екрані ті далекі моря, де плаває її син — капітан далекого плавання. Віталік з капітаном у давній дружбі, і ця вежа споруджується — Лукія знає це — не тільки з пошани до капітанової матері, але мовби й на його, капітанову, честь. А де ж баба? Ага, он за хатою вона пасічникує... За хатою в Дорошенчихи кілька вуликів стоїть серед кущів винограду, і зараз стара вештається там, поміж вуликами, у сітці металевій, що, як паранджа, закриває їй все обличчя і надає бабі якогось аж зловісного вигляду.

— Салют космонавту,— каже Віталік, коли баба вибродить з виноградника в своєму скафандрі й прямує до них. Підійшла до Лукії, скинула сітку, стала без неї добра, усміхнена.

— Все кепкує з баби Віталік... Вже й баба йому за космонавта... Ну, а ти, Лукіє, не лай його, що він все оце тут та тут... Бо хто ж без нього налагодить. Цілий вечір сиджу, а воно в тому віконечку тільки хвилі та хвилі біжать...

Лукії відома ця бабина пристрасть — щовечора чатувати перед екраном телевізора, вона цілий вечір може незрушно дивитися на сліпі хвилі світла, що течуть, біжать, мигтять без кінця — хай біжать, а стара сидить та жде чогось, жде, певне, що ось-ось між тими хвилями з'явиться рідне обличчя її сина — капітана Дорошенка!

З таємничою міною стара відкликає Лукію вбік:

— Приїжджає ж... Я оце йому й медку хочу зібрати...

Лукія почуває, як буйна гаряча хвиля обдає її. Ні з сього ні з того вона навіть шаріється перед бабою, почуває на щоках цей пал розшарілості і від цього зовсім ніяковіє, мов дівчина.

— Коли ж він приїжджає?

— Про день ще не написав.

— Що ж, будемо вітати,— каже Лукія з удаваним спокоєм і, гукнувши Віталіка обідати, швидко виходить з двору.

Химерними візерунками лягли на шлях тіні акацій. Лукія квапливо ступає по тих візерунках, чує, як внутрішній вогонь палить її щоки.

Збоку, з гушавини садка, її зупиняє сторожкий, стримано власний голос:

— Лукіє!

Спершись ліктями на зубчатий паркан, стоїть Яцуба. Обличчя аскета, витягнуте, закостеніле. Голодна довга шия з випнутим борлаком. Голова їжачиться сталєво-сірою сивиною... Погляд глибоко впалих темних очей важкий, свердлючий. Скільки знає Лукія Яцубу, є в тих очах щось важке, тривожно-напружене, наче ця людина весь час жде якогось лиха.

Перечекавши, поки Віталік віддалився, Яцуба в суворій довірливості нахиляється до Рясної:

— Пильнуй сина, Лукіє.

І очі його ще мовби глибшають, загоряються якимось важким блиском, і Лукії зринає в пам'яті, що в молодості, коли Яцуба ще руйнував церкви у цих краях, його називали фанатом. Вже він був майже забутий людьми, аж поки, вийшовши у відставку, знову з'явився в радгоспі з наміром назавжди осісти тут. Лукія пригадує, як прийшов їхній фанат у дирекцію вимагати для себе роботи, "відповідальної" роботи, як підкреслив він. "Що ж ти вмієш робити?" — запитала вона його тоді, він аж образився: "Я вмію держати людей у руках". І хоч дали йому тоді корисне діло — пожежню, він, проте, вважає, що цього йому недостатньо, особливо його, бач, тривожать проблеми виховання, насторогу викликає радгоспна молодь, зокрема Лукіїн Віталік...

— Чимось мій син провинився?

— По-дружньому тобі раджу, Лукіє: пильнуй. Школяр, а вже мотоциклом дівку по степу розкатує...

— А я тобі, Григорію, раджу: не свавільничай. Від беззаконня пора відвикати.

— Це ти про що?

— Никати по хатах, обшуки робити в людей — хто тобі дав право на це? Хто тебе уповноважував?

— Але ніхто й не казав нам забувати про пильність.

— Відпильнував ти своє!

— Он як... Виходить, не потрібен? В тираж Яцубу? Ой, не спішіть. Ще покличете! Покличете! Бо так порозперізуються, що й ради не дасте. Боком ще вилізе вам ця демократія.— Грізний баритонистий голос його набирив сили.— Тоді ще й про таких, як ми, згадаєте. Що життя клали. Що вміють навести лад!

Прибігши, мабуть, на цей гучний Яцубин голос, поряд з ним з'явився сірий породистий пес: вистромив голову над парканом, лапи поклав на паркан і вже стояв, як людина.

Лукія пішла, не дослухавши Яцубу.

"Покличете... Ось чого він жде. Тільки, видно, тим і живе",— роздратовано думала вона, наближаючись до дому.

Вдома в неї — тиша, бархатистий метелик припав на дверях, в кімнатах сонячно і майже порожньо, меблів путніх тут спробуй купити. В найбільшій кімнаті стіл та канапа і, як завжди, розгартіяш, всюди журнали "Радіо", книжки та Віталікові шурупи. На кухні, правда, чистенько, а обід не дуже розкішний: вранці тільки й встигла наготувати борщ (доварювати його мусив уже Віталік)...

— Борщ доварено,— доповідає син.— А на друге в нас буде... салат! — І він біжить на город за салатом.

— Попробуємо, що тут у тебе вийшло,— сама собі посміхається Лукія, насипаючи борщу в тарілки.

Обідають вони на веранді. І хоч борщ Віталіків зовсім розварився та ще й пересолений, але вони обоє присьорбують страву охоче, мати навіть підхваляють, так що Віталій, збадьорившись, заявляє рішуче:

— Їй-ей, піду вчитись на кока! Є таке училище в Сімферополі... Кок далекого плавання, це ж діло?

Вона сприймає це тільки як жарти. Бо справжня його дорога — іти в інститут, в кораблебудівний, це вона вирішила раніше за нього. Восени Віталік буде студентом... Син-студент — аж самій не віриться. А поки що сидить перед нею через стіл просто хлопчак сіроокий, обличчя пошерхле, і губи дитячі, ще ніким не ціловані, хоча цього ось вона таки напевне й не знає... Пильнувати? А може, більше довіряти — це краще?

Вона любить дивитись на сина, любить слухати його жарти, в яких іскриться розум; Лукія відчуває, що й сама вона зараз, незважаючи на сутичку з Яцубою, чимось дивно збадьорена. І душа ніби молодіє... Чи син радує, чи ще й... той приїзд? Хоча подумати, що їй з того, що капітан приїздить? Адже є таке в житті, що не вертається. Це тільки степ їхній навіть після чорної бурі яскраво зацвіте щовесни дикими тюльпанами, розливається аж за обрій океаном краси...

Приїздить... Як ото за вранішніми туманами проблискує з світліючого неба ранкова

зірка, так проблискує зараз Лукії з далеких літ юності те, що колись єднало її з капітаном. Був він тоді, правда, ще не капітаном, був молодим штурманом Чорноморського флоту, і в один із його приїздів зійшла між ними та зірка, яка ще й досі світить і, певне, світитиме Лукії до кінця життя. Наче вчора було, так виразно пам'ятає Лукія, як погукали її тоді:

— Приходьте в рай!

А "рай" у степовика — це коли дитина в хаті народиться, в хаті тоді в людей справді, як у раю, і вони скликають на radoшах гостей. І ось вона прийшла до тракториста Мамайчука й побачила там молодого Дорошенка в його штурманській формі, з його ласкавою блакиттю в очах. Була й вона тоді молода, незадовго перед тим тільки приїхала сюди після агротехнікуму, і ось уже покликали її раювати до тракториста, де син народився...

Раювалось допізна, а після того Дорошенко проводжав її додому, ніч була місячна, світла, вони зупинились на шкільному майдані біля турніка, і Лукія, весела, хмільна, все намагалась дострибнути до металевої перекладини... Пам'ятає, як він допоміг їй дострибнути, вхопитися за турнік і вона колихалася та сміялася від повноти щастя, а Дорошенко стояв збоку, дивився на неї і теж сміявся.

— Ой, падаю... Ой, впаду! — здається, щось таке вона крикнула тоді, і досі пам'ятає, як штурман підхопив її на руки і ніжно, делікатно поставив на землю.

Кілька вечорів провела вона тоді з Іваном, і то були найщасливіші дні її життя, і ніколи вже після того не було таких ясних, таких безмежно місячних ночей! Допізна блукали вони поза радгоспом, заходили далеко в степ і повертались додому, коли всі вже в радгоспі спали, і темна гущавінь радгоспного парку нічною росою зустрічала їх. Хто з них думав тоді, що ті вечори будуть для них і прощанням, що зостануться вони потім друзями на ціле життя, але вже ніколи вголос навіть не згадуватимуть ні того щасливого турніка, ні ясних ночей місячних, серед яких вони бродили в піснях та в туманах...

Склалося у нього життя по-своєму, бо на той час був Дорошенко уже зв'язаний шлюбом, а в неї життя пішло теж по-своєму: війну Лукія зустріла вже заміжною жінкою з дитиною на руках, з гарненьким дівчатком, що потім в часи лихоліття так у неї на руках, як свічечка, і згасло під відкритим моросяним небом евакуації на одній із заволзьких станцій. Чоловік її, радгоспний комбайнер, в цей час уже був на фронті, і побачила вона його аж через три роки, коли повернулась з евакуації додому і він прибув з госпіталю доліковуватись після поранення. Було це напровесні, в розгаслих чорноземах по степах стирчали скрізь німецькі танки, повгрузавши в багнюці по черево, з усього господарства було в радгоспі лише кілька шолудивих, підібраних після фронту коненят, всюди злидні та непривіття, і ось в той час прибув з госпіталю її чоловік. До того в них життя якось не клеїлось, він був ревнющий, навіть на відстані ревнував її до моряка і до чоловіків зовсім випадкових, кожна її поїздка в район викликала в нього підозру — часом Лукії здавалось, що в них неминуче наступить розрив. А тут це було якесь відродження, може, тому, що й він нагорювався, і вона

набідилась без нього, і коли настав час вдруге його проводити на фронт, то розлука була для неї тяжчою, ніж уперше, наче вона передчувала, що на цей раз він піде і не повернеться. Останній лист його був десь із Угорщини, він писав, що лежать вони в багнюці серед осінніх виноградників, і вже вечоріє, туман і мряка навкруги, і видно йому тільки скирту мадьярської соломи серед поля та винокурню, яку їм треба на ранок взяти... Мадьярські виноградники, скирта, туман — то був той світ, що він його бачив востаннє. Більше листів не було, а вона народила хлопчика і назвала його Віталієм. І ось тепер він закінчує десятий клас. Сином, його майбутнім тепер наповнене все її життя, справжнім щастям стало для Лукії бачити його веселу молодість, бо власна її молодість злетіла, мов сон, промайнула, що аж диво часом бере, чи все те й було, чи був отой світлий рай-гуляння у молодого тракториста Мамайчука, який тепер ганяє без ніг по радгоспу на скреготливих, що аж душу ріжуть, коліщатках...

Після війни знов став приїжджати Іван, що вже був капітаном далекого плавання. І хоч він був на цей час самотнім, бо сім'я його загинула в морі під час евакуації на Кавказ, але до колишнього Лукія тепер не могла повертатись. З живим розвестися могла б, але з загинлим...

— Ні, Іване,— сказала якось, коли зайшлося про це.— Мою долю на війні вбито.

І більше вони до цього не повертались. Проте з кожним приїздом капітана на неї мовби вітром молодості повіє, і син ось уже помічає "пожежу материних щік"... Щоб уникнути розпитів, мати першою переходить в наступ:

— Кажуть, ти вчора мотоциклом ганяв по степу?.. Це правда?

— Я вчинив великий гріх?

— Гріх не гріх, а під час екзаменів... Якби знала, мав би ти в мене мотоцикл!

— Що ти, мамо! Мотоцикл на те й винайдено, щоб на ньому їздити, мчати, летіти, давати найвищу швидкість... Це ж просто здорово: кермо та два колеса, а само їде, не їде — летить! Уявляєш, якби на такому та влетів куди-небудь... скажімо, між шатра стародавніх скіфів. Між їхні кибитки на дерев'яних колесах! Царі й коні, тарпани й гепарди — все перед тобою врозтіч!

— Що таке — гепарди?

— Це, мамо, дикі навчені кішки... З ними на полювання ходили в степах; може, якраз отут, де ми з тобою обідаємо, гепард роздирав свою здобич. І ось новеньким мотоциклом — в той палеоліт... Скільки було б дива, переполоху! Бог, сказали б, не інакше!

— Ще був би, мабуть, і культ твоєї особи? — посміхнулась Лукія на його вимрійки.

— О, без цього не обійшлося би... Ну, я хоч дечого корисного їх навчив би: оце вам, товариші скіфи, наука алгебра. А це вам теорія Ейнштейна. А це наймудріша наука — не гратися з вогнем, жити на планеті без глобального хуліганства... Ну, звичайно, я їм радіо відкрив би...

— Годі вигадувати,— обірвала його Лукія, прибираючи зі столу посуд.— Сідай за книжки. Зубри!

— Мамо, епоха зубрінь минула. Я не начотчик.

— Ти ба, як заговорив! — Лукія підійшла й сіла біля сина, розглядаючи його аж здивовано.— Це щось нове, хлопче. Зубрити не хочеш. Може, і вчитись не хочеш?

— Вчитись хочу, але по-справжньому.

— Як це по-справжньому?

— Не по катехізисах. Не по-бурсацькому. А так, щоб самому до всього доходити, більше власним казанком варити...

— Це, звісно, добре. Казанок твій варить, інших критикувати вже вмієш, а ось як ти сам житимеш?

— Не знаю. Знаю тільки., що не в усьому житимем так, як ви.

— Що ж ти хочеш від життя?

— Небагато. Просто жити, працювати, як усі... Хочу, щоб брехні від мене не вимагали — дуже не люблю брехні. Не хочу голодовок, про які ти розповідала, війни не хочу, арештів, тюрем... Працювати — це да! Праця — мій бог, її люблю.

— Так от і працуй, хлопче, а не розкатуй по степу. Ніяких від сьогодні мотоциклів! Чуєш?

— Мамо, ти деспотка!

— Кого ти вчора по степу катав?

— Однокласничку, мамо. Не бійся, дівча файне.

— Файна не сіла б в такий час кататись. Добра, видно, вітровійка.

— Ти не маєш права, мамо, так обзивати дівчину!

— Хто ж хоч вона?

Хлопець посміхнувся спідлоба, зрозумівши, що йому просто розставлено сильця.

— Прийде час, дізнаєшся,— відбувся жартиком, а матері думай тепер. Бо він же ще дитина, хлоп'я довірливе, а якась така підвернеться, що з розуму зведе, забаламутить, і де вже йому тоді думати про інститут, про науку... Правда, Лукія трохи догадується, хто міг його виманити на ті степові катання, але вона і в думці навіть не допускає того, щоб сином її крутила ота їхня шкільна вертуха, що з трійок не вилазить, зате вже вміє реготи справляти з дорослими хлопцями біля клубу.

— Викинь це все з голови, чуєш? Рано ще!

— А тс! — застережливо підняв Віталій палець угору.

Мати прислухалась, але нічого особливого не почула. Тільки десь за виноградним листям веранди коник тонко, монотонне сюркотів.

— "В полудневій духоті коник, очманілий від сонця, кричить"... Знаєш, хто це сказав? Товариш Арістофан. Понад дві тисячі років тому... Дві тисячі років, мамо, той його коник кричить!

— Ти мені зуби не забалакуй, я без твого Арістофана коників чула...

— А вето на мотоцикл... Це ж ти, мамо, пожартувала?

— Ніскілечки. Доки не здаси всіх екзаменів, з двору виводити не смій!

Це був для хлопця удар. Ні слова після цього не промовив. Ображено прикусивши губу, поглядом на вулицю втупився, де хоч білий день, а на стовпі забуто блищить електрична лампочка.

Вперше хлопець відкрито не скорився материній волі. Не за підручники вхопивсь, а, мовби наперекір матері, побрів у свій куток, вшніпився в якусь схему, потім став з брязкотом ритися серед свого радіомотлоху, перебирав, ліпив якісь дртики в металевій грубій коробці...

"Ось уже й посварились",— думала Лукія, але цього разу вона помилялась. Бо хоч і наговорила щойно Віталікові різких слів, хоч і наклала жорстоку для нього спокуту — заборону на мотоцикл, Віталій, проте, не мав на неї гніву, він прощав їй цей, як завжди, буйний спалах. Бо хіба ж хлопець не розуміє, ким він є для матері, хіба він не здатен оцінити її самозречну любов? Може, й заміж не вийшла через нього, бо має вона переконаність таку, що ніхто, навіть найкращий вітчим, не замінив би синові рідного батька. В душі він пишається своєю матір'ю, йому втішно знати, що її шанують робітники. Як любив Віталік, будучи ще хлоп'ям, ждати її увечері, поки вона, нагасавшись по степових відділках, повернеться, напалена сонцем, гаряча, і від неї всієї пахне пилом, токами, бензином, нектарним духом соняшників. Він весь так і поринав у той дух. Мати ще й досі вважає його хлоп'ям, не бере його всерйоз, для неї він просто Віталік, вона мовби не встигає збагнути, що він уже переріс її уявлення, що в нього і знань, і почуттів більше, ніж вона догадується. Іноді Віталікові здається, що він розуміє матір більше, глибше, ніж вона його. Так, за спиною в неї нелегке життя з своїми втратами, болями... Він знає про ті жертви, на які вона йшла ради нього...

Он вона, його мамця, зараз порядкує, витирає на вікнах пилюку у своїй кімнаті, де крізь розчинені навстіж двері видно етажерку з книжками та високе ліжко з горою білосніжних подушок, що їх мати рідко й розруйновує, бо влітку найчастіше вона спить на оцій канапі, а Віталік надворі, на розкладайці. Зупинилась біля етажерки, перебирає якісь книжки, Віталікові аж хочеться докинути до неї жартом: "То ти, мамцю, "Блокнот агітатора" вдруге перечитуєш?" — але він промовчує, бо вона стоїть в цей час у глибокій задумі і на долоні в неї... білосніжний уламок коралової гілки!

То — дарунок капітана Дорошенка. Скільки дивування було в хаті, коли капітан привіз якось із своїх плавань той уламок — уламок білосніжного чогось... Формою гіллясте, як ріг оленя, тільки білосніжне. І важке, наче металом всередині налите. Шмат справжнього коралового рифу — ось що він їй подарував. Дар океану, дар синіх тропічних вод...

Даруючи матері коралову гілку, капітан сказав тоді:

— Є вони рожеві, голубі, а це, бач, білий... Багато на таких суден гинуло... Бо це зверху він у квіточках, а внизу — моноліт.

— Яка краса! — тихо вигукнула мати.— І оце воно у воді росте? Біле ж як сніг! — І стояла мов заворожена, а капітан додав жартома:

— Тільки в нас тут курява, він швидко в тебе потемніє... Ну, тоді викинеш, як потемніє.

— Не потемніє,— сказала вона, і це було сказано якось особливо, і глянули одне одному в вічі теж якось особливо.

І справді, хоч минають відтоді місяці і роки, проходять над степами курявні чорні

бурі, а капітанів дарунок все стоїть у материній кімнаті, білосніжний і чистий, ніби щойно скупаний океанською хвилею, ніби щойно добутий з океанського дна.

...Біліє, цвіте коралова гілка знову край етажерки, на своєму постійному місці; матері вже нема. Поправивши на потилиці кетяг своєї важкої коси, вона подалася з двору, не буде її тепер аж до вечора. Поїздки, засідання, конфлікти, чвари, безконечне гасання по відділках, де вона когось сваритиме, когось миритиме,— таке її життя. День у день віддає себе на розтерзання буденщині, кипить в лихоманці справ, ламає голову над чиймись клопотами, і нема їй впину, ніколи нема спокою...

Цілий вечір вона засідатиме, вестиме засідання робіткому, але й там крізь дим, крізь засідальницький чад ні-ні та й промайне перед її зором образ сина:

"Звісно, для тебе я деспотка, звісно, тобі це дико, що ось і увечері засідаю і розмови ведемо про такі речі, як валахи, ярки, та вовна, та норми виробітку... Але як же без цього, Віталику? Без наших буднів хіба були б людям свята?"

А хлопець у цей час вечірній блукає біля шкільного виноградника, там, де недавно дівочі та його руки кущі підв'язували, потім він опиняється біля клубу, де нічого сьогодні нема, проходить мимо будиночка, де сестра Тоні, Клава, саме свариться з своїм шофером, а Тоні нема, Тоня в батьків, і Віталій, ще трохи поблукавши в парку, послухавши чийсь закохані шепоти по кущах, зрештою повертається додому. Жаль, що Горпищенкова кошара далеко і на мотоцикл накладено вето, і нічого тобі не лишається, як іти отак самотньо вулицею Пузатих та посвистувати через паркан товариша Яцуби на темний його виноградник, що з боку поля весь обнесений колючим дротом і нагадує в мініатюрі те, що майор будував на Півночі... Вдень вулиця перекрита шлагбаумом, а зараз шлагбаум хтось відтяг, і хлопці з менших класів, як кажани, літають у темряві вулиці на велосипедах, навмисне лякаючи своїх майбутніх подруг — дівчаток-підлітків, що, побравшись за руки, пообіймавшись, теж ходять тут, і тихо наспівують, і мовби вбирають уже ті таємничі збудливі поклики-шепоти кохання, що ними повниться гушавінь садків і, здається, напоєне саме це вечірнє повітря... Ходять дівчатка, трепетні, як сама юнь, і, як вона, злегка повиті смутком. Де йдуть, і пісня лине над ними, неголосна, задумлива, сумовита, їхня пісня-задум, і чистий ранній смуток, і цей настрій ждання чогось незвіданого, чарівливого так гармонують з цим степовим супокоем вечірнім, і зоряним простором неба, і з настроєм Віталиковим... Мати сердиться, що він не скніє над підручниками, а як він може зубрити зараз, в такий вечір, коли співає все навкруги і він сам повен почуття нового, не знаного досі. Як ото після чорної бурі, коли степ вбереться аж до виднокраїв в дикі тюльпани і наче вся планета цвіте красою, так було зараз на душі у Віталика. Все було другорядним, неважливим порівняно з тим, що він здобув, що він має тепер у житті: Тоня!

Екзамени? Вони його не турбують. Медаль відмінника? Місяць у небі — он його медаль! В кожного з людей, певне, є своя біла коралова гілка, раніш чи пізніш, а кожен знаходить її, і ось він теж її знайшов... Якби тільки Тоня була зараз тут, поруч з ним. Чи не попала вона там після вчорашнього катання під домашній арешт? Сидить та зубрить дівча на своїм чабанським відлюдді, а він ще й досі чує на собі її гарячі руки, що

обіймали, тримаючись за нього на мотоциклі, чує сміх її сріблястий, розливчастий, досі чує на губах смак її рвучкого поцілунку, яким вона опалила його там, на винограднику... Зупинившись, Віталік сам собі посміхається в сутіні, бачить руку дівочу смагляву, що так ніжно підв'язує листатий кущ чаушу-винограду... Метка така — від куща до куща і так кущ за кущем обіймає... Дивився б не надивився, як вона робить щось чи просто як вулицею йде: лице підняте, груди випнуті і руками широко розмахує, аж за спину їх закидає. І хода така пружна, замашиста.

Брезентова розкладайка жде свого господаря в садку. Віталік розклав її, випробував, приліг. Вітерець, зрушившись, ніжно шарудить листям, і з-поміж нього раз у раз знову проблискує дівоча, трохи лукависта усмішка. Спати? Як можна спати в таку ніч! Зоряна височінь вбирає очі, як тоді, коли Тоня галаснула на всю вулицю: "Супутник! Он він!" І ніхто в радгоспі не спав, в самій природі було щось незвичайне, з усіх дворів дивились, як упертий світлячок, точнісінько в ті години й хвилини, що про них задалегідь повідомляло радіо, з'явився й рухається просто через небо, ритмічно переблискуючи...

Про що б не думав, а перед очима знов Тоня... Ну, хай і вчиться абияк, з трійок не вилазить, а хіба всім неодмінно треба хапати п'ятірки? Зате вона цілий рік вожатою в третьому "Б", і як малюки її люблять, в школі просто натовпом ходять за нею... Йому й зараз кров жарко горить, він аж туманіє від повноти свого щасливого почуття, і знову бачить оті смагляві руки, що їх ніби вперше побачив крізь кущ винограду, і око, живе, веселе, горіхово-каре, що так довірливо та ясно зблискувало до нього з-поміж листя; вже не міг би він тепер повірити в жодне лихе слово про неї, про її легковажну щедрість у почуттях, про здатність її закохуватись ледве не в кожного стрічного... Будь-кого за таке обірвав би, примусив би замовкнути! Те око, яким вона зблискувала крізь виноград на нього, не могло б ні на кого іншого так, з такою ніжністю дивитись — в цьому він певен.

Ну, як же ти там, Тоню? Мабуть, настрашена батьком, сидиш та зубриш, а може, крадькома біля приймача слухаєш музику, це більше на тебе схоже! Чи, може, слухаєш замість музики сухі директорські розпорядження, що їх саме передає на відділки в такий час Сашко Литвиненко з радіовузла? Якби оце хоч шепнути у мікрофон Тоні що-небудь, саме ім'я її, прошелестіти, як отой вітерець, що у верховітті яблуні перебіг. Шепнеш, а вона там, на чабанській своїй бригаді, вже чує тебе, бо не може ж бути, щоб вона та спала в отаку ніч! І якщо ти маєш хоч с'як-так зліплений, але чесно, своїми руками зліплений передавач, що працює на частоті тільки тобі відомих мегагерц, то...

Вихопившись із розкладайки, Віталік в три підстриби перескакує подвір'я і опиняється на веранді. Вже він в кімнаті, вмикає світло, кидається в свій завалений радіомотлохом куток, і через деякий час весь зоряний степовий ефір приймає схвильовані, ніжністю налиті слова:

— Тій, яка мене чує!.. Тій, що найкраща в світі... Тоню! Слухай мене!

А через деякий час в накурене, надимлене цигарками приміщення робіткому вбігає задихана семикласниця Ніна Чумак і з порога кидається до Рясної:

— Тітко Лукіє, швидше додому!.. Віталік ваш... за... за... запеленгований!!!

Незабаром Лукія була вже біля свого двору. Стоїть чийсь газик, у дворі гомін, у всіх вікнах світиться, у відчинених навстіж дверях кімнати видно постаті військових і між ними стирчить стрижена їжачком голова Яцуби в сталевій своїй сивині.

— Так от, мілейший,— чує вона, входячи, баритонистий голос Яцуби, і у відповідь йому десь із кутка дзвенить протестуюче:

— Не називайте мене "мілейший"!

— А хто ж ти є? — І, помітивши Лукію чи, може, відчувши полум'я її гніву, яке вона внесла до кімнати з собою, Яцуба обертається до неї: — Ось, полюбайся на свого... Справжній радіопорушник, хоч і малолітній... Він із своїми штучками в ефір... Ну, а ми його й запеленгували.

— Не так ви, як ми,— поправив Яцубу офіцер з полігона і посміхнувся до своїх товаришів, що оточували Віталіка, але, видно, зовсім не збиралися надівати на хлопця наручники.

Декого з військових Лукія знала в обличчя, бачила, коли вони з'являлися в радгоспі на своєму закуреному газіку, а з старшим зустрічалася на шефських зборах. Тепер всі вони були офіційні, були сповнені усвідомлення своїх прав, постороннє вдирання в ефір не могли нікому дозволити, але їхні смагляві обличчя знову ворухнулись усміхами, коли вони, понахилившись, стали розглядати Віталіїв передавач, змонтований із хаосу шурупів, примітивну, кустарну штуку в грубій коробці, що, однак, давала змогу господареві посилати слова привіту та музику в степ отій недосяжній для інших дівчині Тоні!

— Акт складено. А це ми конфіскуємо,— каже Яцуба і обома руками бере зі столу Віталіків передавач.

— Постав на місце,—перепинила Яцубу Лукія.

— Ні, вибачай, мілейша: конфіскуємо,— з притиском повторив Яцуба, націливши на неї чорні блискучі свердловини очей.— Якщо вже ти недоліткові дозволяєш любовні шури-мури, то хай на мотоцикл та й жене собі на побачення, а ефір засмічувати посторонніми словами — не смій... Багато ти своєму недоліткові дозволяєш! Любовні шури-мури в ефірі розводить! Звиняй! Засмічувати ефір нікому не дозволимо! Лукія глянула на сина: "Це правда?" Так, він говорить правду,— відкритим поглядом відповів їй син,— я звертався до неї через ефір, я говорив їй слова кохання, і цей передатчик ще повен моєю ніжністю, моєю любов'ю... Тільки Яцуба, обтяжений речовим своїм доказом, зробив крок до порога, Лукія стала навпроти, пашіла щоками аж до його худого, по-вовчому витягнутого обличчя:

— Дай сюди!

І не встиг Яцуба схаменутись, як Лукія вишарпнула передавач у нього з рук і з усього розмаху трахнула об підлогу.

Це був кінець. Не стало Яцуби. Розбіглися поняті, поспішили попрощатись військові. Газик їхній якось аж весело гайнув від двору, крутнув біля контори, наробив куряви на вулиці Пузатих і зник у степу.

Все вгамувалось. Минув час, і світло погасло у вікнах Лукії, і довго ще, одначе, після цього — мати з темряви веранди, а син із своєї розкладайки в садку — чули, як рівно, невтомно цвірчить десь у кущах той коник, якому дві тисячі літ.

V

М А М А Й Ч У К И

— Що, мілейші, затискають вас? Не пускають навіть в ефір? — каже Гриня Мамайчук, молодий кіномеханік, з'являючись наступного дня на порозі радіовузла, або "центробреху", як він каже. Кпини його звернені до Лукіїно Віталія та Сашка Литвиненка — цих двох приборканих радіоорлів, що, поскилявшись лобами, жваво шепочуться, видно обмірковують вчорашнє своє фіаско. Є їм чого переживати обом, адже той запеленгований передатчик, так безнадійно потрощений бурею людських пристрастей, був їхнім спільним витвором, за задумом, він спершу для того й виник, щоб ці орли, яких розділяє відстань комарина, могли перегукнутись вранці через дорогу, поздоровкатися в ефірі. Чи варто ради цього залізати в ефір — це вже інша річ... Завдав їм поразки товариш Яцуба. Недарма чоловік півжиття керував таборами десь аж за Полярним колом, вмів вистежувати, ловити, брати за жабри різних "людців", як він каже. І ніхто й не силує його, з власної ініціативи Яцуба наклав цього "дикого" короткохвильовика...

— Якщо вже в ефір не можна, то куди ж можна? — скрушно каже Гриня, всідаючись верхи на стільці.

Зараз робоча пора, і Гриня має кудись їхати (агітфургон його стоїть біля контори явно споряджений для дороги), проте Гриня не квапиться, він спершу повинен висловитись.

— Чи, може, ми й справді "людці"? Може, з нами інакше й не можна? Де б не був, всюди відчуваєш себе запеленгованим. Сунешся в інститут — здай назад, браток; в столицю спробуєш — не прописують; здавалось би, хоч небо зостається, а це вже й туди он, на ефірну цілину, не пускають.

— В ефірі, до твого відома, теж мусить бути лад,— спокійно відсікає Мамайчукові Сашко-радист.

— А що таке лад? — задирає, руденьку свою бороду Гриня.— Он у тебе під стелею ластівки гніздо виліпили, для безпеки мати волосінню ластів'ят обснувала, то, я розумію, лад. Це не те, що людина, яка б'ється в тенетах безглузких інструкцій... Ластівка своїх малят годує, вона їх береже, доглядає, поки крила їм відростуть, а коли крила є, тоді будь ласка: дарую вам небо, дарую вам простір, живіть, літайте на рівних зі мною правах!

— Можна подумати,— посміхається Сашко,— що тебе хтось обмежує.

— О! Ланцем прикутий до землі... Батьки в наш час пішли такі, що не можуть своїх дітей до смерті догодувати! В поті чола мушу добувати свій хліб, щоденно мушу виборювати той презренний метал, якого мені, братці, часто бракує, так само, до речі, як і холодильника... Хотів би бути ваш друг добродішним, щедрим, великодушним, але при таких пенъонзах, як у Грині Мамайчука, підтримувати чесність цнотливою дуже,

ой, дуже важко! Сам незчуєшся, як в агітфургоні в тебе серед коробок з кінострічкою, серед геніальних витворів людського духу опиняється раптом... корзина з виноградом, який юридичне тобі не належить. Або, скажімо, лантух кавунів та динь, цих наших українських ананасів... Ти везеш ці скромні дари природи додому, щоб присмачити ними не зовсім солодке життя своїх ближніх, а, замість вдячності, за твої ж роздобутки рідний твій батя готовий в зашийок гнати свою дитину з двору...

— Твій батя після цього ще більше виростає в моїх очах,— зауважує Віталій, гортаючи край столу якийсь журнал.

— Не заперечую: мудрого маю наставника, але в тім-то й річ, що я хочу жити взагалі без наставників,— поколихується Гриня разом із стільцем.— Хоча б спробувати без них: невже загинув би? А може б, і ні? Домашніх, скажімо, я ще можу витримати, але ж, крім них, ще який-небудь відставний суб'єкт лізе тобі в грудну клітку своїми лапищами...

— Ти глина, яку треба формувати,— каже Сашко, копирсаючись біля одного з приймачів, що їх йому приносять на ремонт.— Такий принаймні в Яцуби на тебе погляд.

— Ти вважаєш, що в нього є погляди? А по-моєму, в нього є тільки зуби, ікла, це звичайний собі динозавр культивської доби, їжа його невибаглива — він споживає тільки цитати. Зубами трощить каміння готових істин. Мислити він не вміє, та й нащо це йому. Зате він вміє розвалити церкву — пам'ятку архітектури, обгородити певну територію колючим дротом, нашкрябати сучасною авторучкою анонімку...

— Треба віддати йому належне,— каже Віталій.— Анонімки свої він розсилає за власним підписом. "Я,— каже,— не боюсь, не ховаюсь..."

— На диво самовпевнений тип; він не має сумніву, що життя його стовідсоткове правильне, дистильоване, бездоганне, а що, навпаки, я ось, Мамайчук, неправильно живу, багато зайвого балакаю. Якби йому хоч на мить вернулось колишнє, першого мене він загнав би туди, де козам роги правлять... А за що? Я працюю. Я не отруюю себе алкоголем. До оковамилювачів не належу. Крім того, я активно захищаю спортивну честь нашого радгоспу, виходячи в бутсах на поле стадіону і пробуджуючи в вас кровожерні інстинкти. Так в чому ж я неправильний, братці мої?

— Ти правильний, тільки "неуправляємий",— пояснює Сашко.

Є на світі керовані снаряди, є керовані ракети, але є некерована жива істота в образі Грині Мамайчука. "Некерований Мамайчук",— кинув хтось із приїжджих офіцерів, і так воно й пішло гуляти по радгоспу, за прізвисько Гриня не сердиться, хоча й не вважає себе ніскільки винуватим, що життя його складається так... Починалося ніби здорово: з нагоди його, Грининої, появи на світ колись було влаштовано бучну гулянку-рай, і батько новонародженого — найкращий тоді на всю МТС ударник-механізатор — був просто на сьомому небі, що в життя приходить ще один Мамайчук, навприсядки танцював через увесь радгосп, а тепер забув уже й веселитись, повернувся з війни без ніг, постарів, осунувся. "На Сапун-горі, на Малаховім кургані відцвіла його молодість",— каже іноді Гриня про свого суворого батю. А батя, одначе,

не здається: зараз він в майстерні газорізальником. Зціпивши зуби, день у день ріже залізо, латає комбайни, вирізає проіржавілі болячки та пухлини на тракторах, а Гриня його тим часом дошукується сутності життя... Закінчивши десятирічку, хлопець уже встиг побувати в бувальцях, не раз встиг обпектися, як він каже, біля життєвих вогнищ. Вступав у кораблебудівний, але не витримав конкурсу, кудись вербувався, та недовербувався, опинився потім на курсах кіномеханіків в обласному місті, вечорами вичовгував проспект разом з тамтешніми нудьгарами і кінець кінцем повернувся в радгосп пристойним кіномеханіком з левиною рудою шевелюрою і в розцяцькованій навипуск сорочці, в якій він красується й зараз.

— Хай "неуправляємий". Хай некерований... Але яке його відставницьке діло до мене?

— Ти все на відставників. Це плем'я теж не однакове...

— А я що кажу: серед них багато людей порядних, засукують рукава — і давай їм роботу. Орловський не один! Десь я читав про генерала, що після відставки пішов працювати директором радгоспу. Ну, наш теж, видно, сподівався зайняти Пахомове крісло, та не вигоріло, довелося за пожежну кишку братись... Але ж я не пожежа, щоб мене гасити! Що за злочин, коли все хочеш сам, без товмачів обмізкувати! Для чого живу? Для чого житиму? Це мене цікавить. Звісно, в мене є вади, я поки що не схожий на позитивних героїв з отих кінокомедій, що їх вожу по кошарах у металевих коробках і остерігаюся близько підпускати до них чабанів з цигарками, бо мої комедії дуже горять... Я рядовий життя і не більше. Потроху працюю, потроху мислю, бо кому ж хочеться бути просто додатком до свого власного шлунка... То первісна людина мусила з рання й до ночі працювати, щоб чим-небудь набити свій неандертальський живіт, а для сучасної людини потрібен інший режим, праця її — це тільки підвалина для мислі... Йдемо до того, що взагалі дві години на день працюватимем, та ще ж, кажуть, буде й перерва на обід?

— Чуєш, Віталику? — звертається Сашко до товариша. — Ось що декому сниться... В нашому "Перці" це можна б назвати "Мрія сучасного лежебоки"...

— Колега, я не вважаю, що цей камінь кинуто в мій город... Я під цю статтю не підходжу. Звичайно, я працюю у відповідності з трудовим законодавством, я не переганяю себе на гречку, як наш, скажімо, директор Пахом Хрисантович, — йому, до речі, вчора знову давали уколи... Ви йому про майбутнє, про світлу мету, а яка вона йому світла, коли в нього хронічна виразка шлунка, коли йому, бідоласі, в очах темніє від роботи. Для нього ціле життя — це, братці, тільки силос, силос і силос! А я не хочу бути єгиптянином силосу! Я не для того народжений, щоб стати будівником силосних пірамід!

— Ти проти силосу? — з підозрою глянув на промовця Сашко.

— Навпаки, — заперечив Мамайчук, — я навіть у дитинстві не применшував значення для нас дрібно посіченої зеленої маси... Хто сьогодні на силосі вилами орудує — тому шана, бо і в мене — ось на руках від "бублика" трудові мозолі роговіють... Перед вами людина, яка скромну свою роботу на цій грішній планеті намагається виконувати

сумлінно. Екран мій світить вечорами у темряву найдальших кошар. План кінопрокату даю, куди посилають — їду. Ось і зараз, друзі мої, мушу покинути вас, їду згідно з одержаним нарядом...

— Їдеш, та все на одному місці,— зиркає Віталій на стілець, що на ньому верхи поколихується Гриня.

— Я ціную, товаришу Рясний, наявне в тобі почуття гумору,— зверхньо відзначає Гриня.— Ставитись до всього на світі з гуморком — в цьому самозахист і мудрість людини нашого часу. Отже, ти, отроче, на порозі мудрості... Всесвіт великий і різноманітний: одні тіла перебувають у стані плазми, другі в стані закам'янілості, тобі ж подобається бути в стані життя, так?

— Так.

— В твоїй душі саме бродять ліричні позитивні заряди... Вгадав?

— Вгадав.

— І зоряний ефір ночами слухає твою наївну пісню кохання?

— Відчепись,— сказав Віталій сердито, відчувши в цьому натяк на його вчорашнє звертання до Тоні. Мамайчук, реготнувши, продекламував:

— "О, зміцніте мене вином, освіжіть мене яблуками: від любові знемагаю!.." Звідки це?

— З "Пісні пісень",— підказав Сашко.

— "Ви не дивітесь, що я смуглява,— се сонце мене осмалило... Я смуглява собі та гарна, мов ті намети Кедарські, мов килими в Соломона..." А це?

— І це звідти,— притамував усмішку Віталій.

— Вірно, юначе! Отже, ти стоїш уже на порі молочної стиглості... Рідна школа незабаром випхає тебе в білий світ з атестатом зрілості... Після неї — куди, якщо не секрет?

— Видно буде.

— При вступі до інституту тепер, як відомо, вимагається трудовий стаж... Але не думаю, що ти, мов останній плебей, будеш многотерпеливо той стаж добувати! На щастя, в тебе є реальна змога скоротити свої митарства...

— Що ти маєш на увазі? — нахмурився Віталій.

— Ти не хмурся... Ти смійся від щастя! Дай мені таку матусю, що й депутатка, що і в області, як у себе вдома, не бачити б вам цього Мамайчука тут!

Сашко глянув на нього з-під хвилі розтріпаного чуба:

— Погано ж ти знаєш його матусю.

— Що? — видивився на радиста Мамайчук.— Я за неї голосував! Голос за неї віддав і притому — щиро. Заступниця сірих! Борець за мрію. Все це так. Але ж вона — ще й мати! А ти,— він глянув на Віталика,— улюблений мамин синок.

— Я не мамин.

— А чий?

— Я материн.

— Суті це не міняє. Ти, згідно, з законами природи, найдорожча для неї істота, тобі

мусить бути ясно, що з цього випливає...

— Не ясно,— скривився в недобрій усмішці Віталій.— Може, поясниш?

— Без неї ти, хлопче, нуль у всесвіті. Розшолопав? Круглий нуль — з власного гіркового досвіду свідчу. Отже, йди, падай перед нею на чотири кості, проси. Інакше не бачити тобі не те що кораблебудівного, а й зачуханого якого-небудь технікуму... А так буде зовсім просто: вона їде до міста. Твердо стукає в двері до товариша ректора. Товариш ректор — весь увага до товаришки Рясної. Слухає. Вислуховує, і, поки точиться бесіда, у списку навпроти твого імені з'являється отака маленька-маленька, як макове зерно, цяточка... Ніби муха наслідила. І все! Твоя доля тією цяточкою вирішена. Ти прийнятий! З чим я тебе й вітаю наперед!

— Погано ж ти знаєш, товаришу виборець, і свою депутатку, і її сина,— знову каже Сашко.

— Ах, я не вгадав? Він не визнає протекцій? Він ненавидить блати?.. Він хоче почесному, хоче самостійно розв'язувати формули життя з багатьма невідомими?.. Чи не так, любий наш Архімедику?

Віталій досадливе покушував губу:

— Ти ясновидець.

— Юний мій друже! Вхопиш мене за оцю шляхетну бороду, якщо стрічка подій розгортатиметься всупереч моїм прогнозам,— каже Гриня і погладжує рукою світло-руде пуховиння, яке він ото називає бородою.

Той пух — то протест Грині, протест і недовіра, яку він виявляє завідувачеві робкоопу товаришу Мажарі. Щедрий на обіцянки, Мажара мав необережність публічно пообіцяти найближчим часом відкрити в радгоспі перукарню, і Мамайчук, впіймавши його на слові, заявив, що не голитиметься доти, доки перукарня не буде-таки відкрита, і справа зараз обертається так, що весь радгосп стежить за цим нерівним їхнім поєдинком, а завідувач робкоопу щоразу ховається, як побачить хоч здалеку молоду Мамайчукову бороду. Коли Гриня як правий захисник команди вибігає на поле стадіону, то й Віталій, і Сашко, і весь стадіон кричать йому:

— Віва Куба!

Сашкові милиці так і танцюють тоді в повітрі від захвату та ентузіазму, а зараз радист поглядає на випнуту вперед Мамайчукову бороду трохи навіть іронічно...

В коридорі чути швидкі дівочі кроки, і у відхилені двері зазирає Неля-секретарка:

— Гриню! Пахом Хрисантович сердиться, що ти й досі не поїхав.

— Передай: виходжу на орбіту,— і Мамайчук справді підводиться.— Попутно, може, де-небудь і на тузлук наскочу. Недоварене м'ясо — примітив, а яка їжа! Як на людину впливає! Після тузлука мені завжди боротись хочеться... Ну, честь праці! — кидає він хлопцям і неквапом виходить на вулицю до свого фургона.

Цей агітфургон, біля якого Мамайчук і швець, і жнець, цілими днями гасає по відділках або кушпелить грейдером аж у райцентр за новою кінострічкою чи в якихось інших справах, бо хоч завдання фургона — передусім культурно обслуговувати віддалені кошари, ферми та відділки, проте господареві його доводиться виконувати ще

й безліч інших доручень, бути якраз отим "старшим, куди пошлють". Ось і зараз Грині дорога стелеться неблизька, треба їхати в радгосп "Приморський чабан", з яким вони змагаються, однак Гриня не був би Гринєю, якби він, виїхавши в степ, не завернув ще й на птахарню, а там, тільки вилізши з кабіни фургона і ступивши в біле куряче царство, він уже ошелешує дівчат-пташниць улюбленим своїм запитанням:

— Для чого ви існуєте, чи то пак живете? Це така вже в нього звичка сікатись з цим запитанням до кожного.

— Ну, от народились, повиростали, живете, а для чого?

Дівчата низують плечима, пересміхаються, а маленька дівчинка — дочка старшої пташниці — зачудовано дивиться на Мамайчука, на його жовту, мов пух на курчаті, бороду та розцяцьковану сорочку.

— Хай уже Саня,— киває Мамайчук на повновиду чорняву молодичку, чоловік якої відбуває службу на Балтійському флоті.— В неї затяжна любов, вона тільки й жде свята, щоб податись в Ленінград на побачення до свого законного. А ви?

— Тебе б спитати,— весело відказує Саня,— для чого ти сам небо коптиш?

— О, це питання складне, над ним я саме роздумую в ці дні. Роздумував ніч, цілісінький ранок і цьому ж присвячу кілька найближчих років.

— Чи не надто щедро?

— А я, дівчата, не дріб'язковий. В запасі у мене вічність. Куди спішити, чого? Ну, хай я після певних видозмін стану якою-небудь іншою молекулою, хай уже не буду Григорієм Мамайчуком, а буду, скажімо, кавуном або динею...

— Або будяком,— пирскає одна з дівчат.

— Або й будяком, яка різниця? Головне, що я буду і ніхто не підвладний припинити мене у вічності, покласти мені край. Так-то, дівчата.

— Гриню, тобі пора женитись,— каже Одарка, приземкувата, веселоока, з напущеною аж на брови хусткою.

— Голому женитись — тільки підперезатись,— відповідає Гриня.— А ось вам, дівчата, котрі незаміжні, раджу це робити раніше, щоб потім встигнути ще вийти заміж і вдруге.

— Оце порадив!

— А то ви ось по десять класів покінчали, проте й досі не знаєте, що раніше з'явилось в природі: курка чи оце яйце? — І Гриня, підібравши біля коритця загублене куркою свіже яйце, тут же його нахильці й випиває.

Після цього він їде далі. Загледівши чабана, що маячить біля отари на випасах, Гриня не лінується зробити гак, завертає й до нього і, не вилазячи з кабіни, теж запитує:

— А ви?

— Що я?

— Для чого живете?

— Для того, щоб баранів стригти.

— Оце нарешті відповідь! — аж зрадів Гриня. А коли він з своїм запитанням

звернувся біля кошари до зоотехнічки Тамари, яка з чабанами саме відбирала в загорожі по бирках плідників для відправки в Болгарію, то реакція Тамари була для Грині зовсім несподіваною.

— Вшивайся ти звідси! — викрикнула вона, і Гриня тільки після цього помітив, що обличчя в неї було мокре й червоне від сліз.

А міг же він і так догадатись, що Тамара в ці дні переживає душевну драму, бо недавно вона вийшла заміж за приїжджого техника по штучному осіменінню, а він виявився п'яницею, та таким, що п'є без просипу; допився до того, що разом із спиртом, одержаним для лабораторної роботи, повидудлював і все інше з пробірок, за що й попав до радгоспного "Перця".

Ось чому Тамара так болісно сприйняла Мамайчукове запитання. Без тебе, мовляв, гірко, а тут ще ти в очі лізеш!.. Зайняті роботою, і Тамара, й чабани вже мовби забули про Гриню, повідвертались від нього в загорожі, де повно стрижених баранів, та відбирають з-поміж них яких треба, тих, що їх буде відправлено на Балкани (тритонка стоїть вже наготові), і Грині нічого де лишається, як, передавши бригадирові папірець з бухгалтерії та усне директорове розпорядження, що стосується цих самих баранців, рушати звідси далі, своїм основним маршрутом.

Іде Гриня, колишеться над кермом пластмасовий зайчик на ниточці, посміхається заячо до водія:

"А хто ти? А для чого ти? Сам ти що за суб'єкт?"

На душі тоскно від гризот за свою безтактність перед Тамарою. Йому стає боляче за неї, за оті її сльози, що й зараз, мабуть, капають там на спини стрижених, збитих в загорожі баранців-мериносів, між якими вона ходить зігнувшись... Борець проти байдужості, проти черствості та бездушності, як же ти сам не помітив, що Тамара заплакана, що відтоді, як вона зв'язала себе з тим пияком, вигляд у неї стає дедалі згорьованіший, змучений; схудла, спала з лиця, тільки очі ростуть. А яка була дівчиною! Вибирали її комсоргом не тільки для діла, а ще й за веселість, за вроду, останній час вона працювала вже секретарем райкому, мимоволі перейшовши в розряд тих дівчат, яким, на думку Грині, їхні посади загрожують вічним дівуванням, бо ж не так просто, мовляв, секретареві райкому після зборів побрести в паркову гущавінь з рядовим комсомольцем. Одначе Тамара, мовби наперекір Мамайчуковим пророкуванням, якимось швидко й несподівано найшла собі пару, взяла шлюб із цим техніком. Після одруження Тамара знов повернулась на роботу в радгосп, щоб бути біля чоловіка, і дивно, що саме тепер, побачивши її вже заміжною, притихлою і змарнілою від сімейних турбот та переживань, Гриня відкривав собі Тамару в її справжності, в її самозречній подружній вірності і не раз тепер себе ловив на тому, що йому хочеться бачити її. Просто бачити. Почути голос. У змучене сяйво очей зазирнути...

Може, через те й сюди завертав? Може, й справді нічого іншого не міг вигадати, як закохатися в заміжню жінку? І замість того, щоб вилити їй своє почуття, свою ніжність, так по-дурному образив її безтактним, безглуздим своїм запитанням.

Недалеко звідси починаються землі полігона, де живуть своїм таємничим життям ті різноплемінні хлопці-солдати, з якими Гриня Мамайчук час від часу зустрічається на полі радгоспного стадіону. Битви між їхніми командами точаться неймовірної запеклості, рахунок тут виявляється у таких цифрах, як 25 на 18 (остання гра), бурею щирого ентузіазму зустрічають радгоспні болільники свою команду, своїх одягнутих в трусики шоферів, трактористів, учителів... Після матчу юрмисько малечі супроводить Гриню аж додому, а він так у бутсах, у трусах і йде з ними радгоспною вулицею, незважаючи на ремствування бабів, що, пораючись по дворах, осудливими поглядами проводжають його, безсоромного...

Та хоч там, на полігоні, багато Грининих знайомих по спортивній боротьбі, але проїхати навіпростець через їхню територію йому не вдається, вартовий ще здалеку махає фургонові прапорцем: коти, мовляв, у обхід...

І фургон, слухняно міняючи курс, зникає в безлюдній степовій далечі, щоб, намотавши за день десятки кілометрів, повернутись на Центральну уже з іншої сторони світу, повернутися тільки надвечір, коли Сашко та Віталій уже вийдуть на радгоспну околицю зустрічати зорю вечорову.

Це той час, коли спека спадає, і степ лежить тихий, повитий млою, і силует вітродвигуна на далекому відділку маячить якимось небуденно, а давні могили-кургани, розкидані серед степового роздолля, ніби тануть, переливаються м'яко, мов тиха музика. Ким ті кургани насипані, які відшумілі царства вони увінчують? Хто навіки присипаний там разом зі своїми жаданнями, пристрастями, ненавистю, любов'ю?

А захід палає.

Де, на якій планеті будуть ще оці грандіозні фрески неба? Де ще чаруватимуть людину оці могутні заходи степові? Щоразу розбуджують уяву хлопців ці палаючі простори заходу, коли сонце, сідаючи, вже купається в багряних туманах або сухо догоряє край степу кострищем, а вся височінь неба грає переливами найтонших барв і в усій природі є щось елегійне, прощальне, очищаюче душу... Стоять вони, двоє друзів, на землі, що колись була дном Сарматського моря, а потім, через мільйони років, зеленіла тропічними хащами і водились тут різні теплолюбні тварини, нащадки яких живуть тепер тільки десь на далеких від них континентах; а тут шугають в небі реактивні літаки з швидкістю блискавок, і ефір переповнений голосами та піснями людськими, а над морською затокою, що далеко врізається в степ, над покинутим крейсером сходить вечірня зірка. Для них обох то вже не просто зірка, то — осяяна сонцем далека планета. Скільки у них розмов про ту планету, суперечок та догадок: вона то покрита для них суцільним океаном, то жарка, безводна пустеля, то нема там життя, тільки бушують вічно грози страшенної сили, то вже існують там і живі організми, подібні до тих, що були ось тут, на землі, в часи палеозойської ери. Вечорова голуба красуня, що найперше зіходить на їхньому обрії і освітлює степ, вона ніби єднає їхні помисли, і вабить невідомістю, і пробуджує в душі солодку жагу мандрів, польотів, відкриттів...

— Ось що тільки не для мене,— вихопилось несподівано в Сашка, що, зависнувши

на милицях, невідривно дивився на зірку.

Не візьмуть, мовляв, мене з моїми милицями в польоти... Це було так несхоже на нього, на веселого життєлюбця, який, здається, ніколи не знав смутку, ніколи й не думав про своє каліцтво. Його мимовільне, сповнене болю зізнання, що так зненацька вихопилось з глибини душі, болем різонуло й Віталія, його пройняв такий жаль за Сашка, що він готовий був власним життям поділитися з другом в цю мить, щоб тільки зцілити Сашка від недуги, щоб був він в усьому здоровий, як здоровий він душею, і небо щоб було йому доступне, як отим реактивникам, що зараз саме ставлять над степом височенні "свічки"...

Палаюче бескеття хмар на заході уже переплавлюється в якісь дирижаблі, мов на гігантських стапелях, постають там уже обриси якихось розбудованих кораблів, велетенських ракет, а сонце кує у своїй майстерні все нові й нові кораблі, і вони вже палають по обрію святково-чисті, блискучі, стартове націлені в неземні простори.

— Привіт мрійникам! — повертає хлопців на землю знайомий голос. Це той же всюдисущий Гриня Ма-майчук гукає їм з кабіни, пригальмувавши біля них свій закіптюжений агітфургон.— Венеру споглядаєте? Барвами заходу милуєтесь? Не в той бік дивитесь, пташата!

— Куди хочемо, туди й дивимось,— каже Віталій.

— Ви он куди погляньте. Мамайчук киває їм у протилежний бік, на схід, уже притемнілий, де на степовому крайнебі низом виринаючи з імли, де-не-де перламутрове біліють хмари-оболоки.

— Ота, що за могилою копичиться, нічого вам не нагадує?

Одна хмара стоїть, піднявшись над іншими сторчма. Висока, біла, клубчаста, як химерно застиглий в небі, непорушний... атомний гриб!

— Хіба не схожа?

Притихлі, вражені стоять хлопці.

А Мамайчуків фургон уже помчав до радгоспу, рознуртував, потяг у вуличку сірий шлейф куряви.

Зупиняється фургон біля чайної, на заасфальтованім п'ятачку біля клумби, де радгоспний люд збирається після роботи посидіти на лавках, погомоніти. Лавок тут кілька, але на них в таку пору завжди тісно від курців, і декотрі просто сідають по краю клумби, спинами до високих розквітлих рож, що зараз так і світяться в призахіднім сонці своїми рожевими пелюстчастими чашками.

І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки наполегливості Лукії Назарівни і мають з її точки зору значення принципове. Нічого, по-вашому, ця латка асфальту не дає? Ніщо він, по-вашому, цей п'ятачковий острівець в порівнянні з морем чорноземів з маслянисто-чорними ріками розгаслих на цілу зиму та осінь шляхів, де в ту пору тільки й можна пробиватися тягачами? Лукія Назарівна іншої думки. Для того й покладено, для того й залито цей клаптик асфальту, щоб і свої, і — головне — приїжджі бачили, що й ми тут, у степах, не від темноти своєї на тягачах трясемось, не по незнайству шляхи свої цілу зиму ніби плантажними плугами оремо, розвертаємо, немов окопи... Знаємо і

ми теж, як треба жити, прагнуть і наші мотори шляхів асфальтованих, та тільки всього одразу не охопиш...

Щоранку на цім п'ятачку можна бачити героя-севастопольця, колишнього бійця морської піхоти Мартина Мамайчука, що мовчки годує крихтами розледачілих радгоспних голубів. Герой-севастополець і зараз тут, поскрипує перед гуртом чоловіків на металевих своїх коліщатках, під якими асфальт, нагрітий денною спекою, грузько вдавлюється.

— Ага, ось і мій некерований... будяк! — вигукує Мамайчук, заглядавши сина. І по налитому туманом поглядів його Гриця безпомилково вгадує, що батя вже вихилив у буфеті свої законні СПГ — сто п'ятдесят гвардійських...

— Чого ж це я, татуню, будяк?

— Будяк!

— Будяк до старості цвіте... Це ж я вас, батя, цитую.

— Ба який! — здивовано-грізно апелює батько до гурту робітників. — Ти йому слово, він тобі десять!

— Наш радгоспний битник, — поважно зауважує череватий, обряклий з лиця завідувач пошти.

— Ну да! Від слова "бити"! — гарячкує батько. — Треба б, та нікому!

— А за що? — дивується Гриня. — Цілий день ось ганяв не обідавши.

— Пуття з того, що ти ганяв... Пустоцвіт сам, і робота твоя пуста! Гріш ціна такий роботі!

— Звичайно, це не те, що збагачувати людство щітками...

Це молодий Мамайчук натякає на те, що батько його ще з кількома інвалідами якийсь час робив у радгоспній майстерні шкребниці та залізні щітки для ферм.

— Щітки? Не ті щітки ми робили! — кричить батько, наливаючись гнівом, підіймаючи до сина одутле, вкрите густою щетиною обличчя, що теж зараз було колюче й жорстке, мов залізна щітка. — Не таких щіткарів та щіток на вас треба! Таких щіток треба на ваші погані душі, щоб коросту з них із кров'ю, із струп'ям здирали!

— Співай, батю, вона довга, — каже син і, залишивши батька, спокійно прямує до чайної.

Тільки він зайшов у чайну — чиясь винувато-зсугулена спина шурхнула на кухню, за всіма ознаками то відбув чорним ходом товариш Мажара, голова робкоопу. Адже нічим природу не зупинити: молода Гринина борода росте...

Все, з чим Гриня стикається в чайній, мовби навмисне створене для того, щоб вивести його з душевної рівноваги, з йогівського супокою. У відділенім від залу марлевым запиналом закапелку, де висить умивальник, поналивано й брудно. Рушник висить на гвіздку такий, що його гидко взяти в руки. А ще гидкіше дивитись на отого чвару-п'янюгу, що самотньо варзлякає в кутку залу: то Тамарин чоловік. В нього ніс — як рубильник, він клює в тарілку тим носом і щось бубонить погрозливо...

Обслуговувати себе тут треба самому, всюди тепер самообслуговування, і з усіх робітників радгоспу офіціантка робить виняток лише для Мамайчука-старшого як

інваліда війни, ветерана. Що ж до Мамайчука-молодшого, то... взявши алюмінієву тацю, Гриня підходить до видачі, але й тут його зустрічає тільки розчарування: того нема, а те закінчилось. Холодний жилавий гуляш та компот — це все, що залишилось на твою долю, і навіть на це зазіхають мухи, від яких ти мусиш весь час відбиватись. Який це треба мати гарт, щоб при таких наступах на твою витримку не грюкати кулаком по столу й не вимагати книгу скарг. А скаргитись хочеться. На все. На гуляш, на рушник, на отих розвезених по стіні репінських "Запорожців", що так само, як і замашні брехуни-мисливці Перова, покликані прикрашати кожную степову чайну. Чому така убогість уяви? Чому така обмеженість вибору? Для всіх чайних, які тільки є в районі, постачає ці бездарні копії якийсь халтурник з обласного центру, з упертістю маніяка просуває своє ерзац-мистецтво в маси... І ніхто його за халтуру до суду не тягне!

Вхопивши гуляшу, Гриня кривиться: стільки в ньому перцю, що в роті горить.

— Стронцій даєте замість приправи? — звертається він до офіціантки, що прибирає посуд із столів.

Ця офіціантка Клава, старша дочка Горпищенкова, тільки й скрашує цей похмурий заклад своїми плавкими рухами та терплячою до всього привітною усмішкою. Вона вже, здається, звикла до нарікань, до скарг, до бубоніння і без крайньої потреби не ув'язується з відвідувачами в суперечки. Всім не догодиш. Лаються — перемовч. Грині ж вона просто співчуває. В роті палить? Певне, йому дістався самий перець, що осів на дно.

— Запий, Гриню, компотом... Воно пройде. Гуркіт з кутка привернув їхню увагу. То технік по штучному осіменінню прогуркотів стільцем по підлозі, ледве не впав, але знову прибрав більш-менш сидячого положення і вже куняє.

— Нічого ж я йому, крім компоту, й не давала,— тихцем виправдується Клава, киваючи в той бік,— а вже п'яний.

— То він ще від спирту лабораторного п'яний,— набурмосено кидає Гриня.

Кінчивши клопоти з посудом, Клава присідає навпроти Грині, що таки закінчує свій вогненний гуляш.

— Де був, що бачив, Гриню? — з цікавістю розпитує вона.— Скат спустив по дорозі, чи чого ти такий невеселий вернувся?

— Скат — це дрібниця буття, Клаво. Вивчаю походження хамства людського, грубощів, черствості, душевної глухоти. Буває, отак ні з сього ні з того візьмеш і образиш людину. Зовсім не бажаючи того. Просто через хамство чи здуру.. Людині й так болить, а ти ще припечеш...

— Буває, Гриню, буває.

— Та ще глупства — ось чого органічно не виносить моя душа. Мчу сьогодні степом "Бе-наступу" (себто — "Більшовицького наступу"), ніде ні душі живої, дорога така, що після чумаків вісімнадцятого сторіччя ніхто по ній не їздив аж до мене оце, і раптом серед просторів, серед безлюддя стирчать край дороги величезні таблиці, всіяні цифрами. Стільки цифр, що їм і електронна машина ладу не дасть — кібернетичний дідько в них ногу звихне. А це ж для мене, щоб я читав, схоплював на льоту. І зветься

це: наочна агітація. Скажи, Клаво, для чого ми робимо це?

— Не знаю,— каже вона трохи винувато.

— Для га-ло-чки! Для звіту казенного... Бо звикли так. А догматики, вони й сьогодні ще не перевелись. Той лізе думки твої перевіряти, а той помпезну арку якусь буде серед степу. Для кого ті в'їзні арки в "Чабані"? Для яких тріумфаторів? І я ще мушу до них їхати переймати досвід. Я, чия кінопересувка не знає втоми, чиї кінострічки ні разу не рвались. В мене в фургоні бібліотека, в мене на озброєнні — магнітофон; їду, ставлю, записую доярку... Оце вам стрижуть, оце доять — чуєте, як сярпає в дійницю молоко? Живий голос даю, а не таблиці їхні бездиханні.

— Ти б і нас коли-небудь записав,— мовить м'яким голосом Клава.— А то ж цілий день у парні, у духоті, а щоб душевним словом з ким перекинутись... Скорше вилають тебе ні за що.— Вона майже з острахом зирнула в протилежний куток на техніка осіменіння, що саме глухо бухтів там, щось вимагаючи.

— Запишу, запишу й тебе, Клаво,— обіцяє Гриня,— і Тамару, подругу твою, запишу, хоч вона й зв'язала себе з оцим типом...

— Ох, не кажи, Гриню... Не фортунить нам ні в любові, ні в облігаціях...

— Клаво, ти мислиш віджилими поняттями. Скільки разів сама тікала до батька від свого Тимохи, а ще говориш про любов. Яка зараз, в атомний вік, може бути любов?

— Стривай, сам узнаєш... Натрапиш на свою.

— Здається, любов'ю називають оте сидіння увечері в парку, оте парування, коли він сигарету смоче, а вона мліє, схилившись йому на грудну клітку? — каже Гриня похмуро.— Транзистор десь в кишені чи в пазусі за них говорить, а вони сидять, мовчать, прислухаються до власного тіла... Голос інстинктів, крик статі — це тепер все.

— Мабуть, і в тебе, Гриню, любовна невдача, що ти так лютишся... Скажи, запала в серце якась?

Тільки Гриня, насупившись, взявся за компот, як до зали, прослизнувши десь через кухню, розбентежено влетіла Тамара-зоотехнічка. Це вона прибула аж з відділка забирати свого. Не вперше їй сюди так заходити — з тилу, через кухню, щоб і люди не бачили, щоб не горіти перед ними від сорому за свого непутящого чоловіка. Ось вона, тендітна, тонкостанна, квапливо підійшла до нього, нахилилась, як до хворого, і вже умовляє його проникливим, схвильованим голосом. Голос її, красивий, музикальний, так і ллється ласкавістю на п'яндюгу. Невже вона справді кохає його? Невже може кохати твань, грязюку, п'їмту застеленої алкогольним туманом психіки? Чи це гордощі? Подружні гордощі, напевне, тільки й примушують її отак їздити, підбирати, причепурювати свого п'яницю, уперто дошукуватись людської гідності там, де її й не сіяно. Для Грині просто загадка, як це вона, Тамара, вродлива дівчина, активістка, що недавно була веселою, співучою, з декотрими навіть гордою, сама себе прирекла на те, щоб зараз принижуватись перед оцим нікчемним, грубим, брутальним типом, якому вона віддала себе. "Ні, це самолюбство її не витримує,— пояснює собі Гриня,— це воно жене Тамару сюди, воно змушує йти, принизливо забирати з чайної свого пияка, щоб тільки приховати від людей його нікчемність..." Клава теж допомагає подрузі, радить їй

щось, а пияк телесується вже на всю чайну.

— Іди... Відчепись,— відмахується він від Тамари і додає при цьому таке слово, що навіть Гриня відчув себе так, наче на нього бурхнули багнюкою. А Тамара? Злящила його хоч по морді? Ні, стоїть, ніби й не почула образи, тільки ніяково їй, що поблизу свідки цієї сцени, вона навіть посміхнулася своєю змученою усмішкою: не надавайте, мовляв, цьому значення... Але Гриня надає. Вставши, він підходить до технік і, делікатно відсторонивши Тамару, бере того за карк. Так і взяв — однією рукою за загривок, а другою — залізним обхватом — за зап'ястя руки, підняв, поставив на ноги. Технік одразу прокліпався і немовби але протверезився:

— Ти... ти... ти... хіба дружинник?

— Я ще з коліски дружинник,— процідив Гриня крізь зуби і попхав розв'ялене тіло до дверей. Технік біля одвірка вперся.

— Ти... не дружинник,— белькотів він.— Не маєш права...

Гриню це аж розвеселило, він підморгнув Клаві й Тамарі.

— Як то не маю права? Ти мене в бороді не впізнав. Перед тобою — син севастопольця! Внук махновця! Хавбек рідної тобі радгоспної команди!.. Так що вибачай! — І він з силою штурхнув п'яндику у вузький прохід через кухню, і хоч технік і там спинчався, спотикався, падав, Мамайчук за хвилину виволік уже вишмаруваного глиною технік надвір. Там уже ждала прихована від людських очей Тамарина бідарка. Запряжена гнідим з відділка, стоїть у дворі вона, неподалік від помийної ями.

— Сюди його, сюди,— повторює Тамара занепокоєно, метушливо і ще щось ласкаво кигиче, поки Гриня нещадно втискує в бідарку цей мішок просмердюченого алкоголем людськог тіла.

— Спасибі тобі,— каже Тамара, звично сівши в бідарку й беручись за віжки,— спасибі, що допоміг.— І вперше, відколи Гриня знає її, обдаровує його, Гриню, поглядом такої гарячої вдячності, такої ніжності й краси, що йому аж сумно після цього стає.

Він деякий час стоїть тут сам.

— Боже, якщо ти є! Врятуй мою душу, якщо вона є! — тихо вигукує Гриня, наслухаючи даленіючий клекіт бідарки. Потім іде на п'ятачок, де тепер стало ще людніше. Батько, як і раніш, крутиться серед гурту на своїй інвалідницькій. дощечці з коліщатами. Син підходить до нього.

— Дай мені, батю, в зуби.

Це він на такий манір просить у батька закурити. І, що найдивніше, батько мовчки лізе твердими запеченими пальцями до кишені своєї засмальцьованої гімнастерки, з-під якої рябіє на грудях не менше засмальцьований матроський тільник, довго риється і, добувши нарешті з кишені сигарету, подає її синові.

Ляси точить саме Прошка Гробань. Прошка цей недавно демобілізувався і тепер працює на водокачці, а після роботи, йдучи додому, ніколи не мине нагоди покачати воду і тут. Легкий на слово, веселий, він любить, зібравши гурт цікавих, брехнути їм з свого вояцького минулого що-небудь приголомшливе, розгонисто-неймовірне. Служба

його нібито полягала в тому, що він із командою бійців супроводжував важливі вантажі по залізницях країни, бував і на Далекій Півночі, і на Далекому Сході, і просто нелегко-таки вгадати, де він бреше, а де каже правду, похваляючись, яких пригод зазнавала в дорозі їхня бойова команда, та як жили вони дружно, та в які кожухи куталися, стоячи вночі в тамбурі на посту на паленнім сибірським морозі.

— А то ще надибали ми якось в сусідньому ешелоні кілька ящиків апельсинів та яблук,— такі були червонобокі, наливні, вищий сорт,— блискає в усмішці зашмарований Прошка.— І, клянусь, не ми пломби скручували, хтось до нас уже їх поскручував, а комендант нажохкав на цьому якраз нашу братву, то ми з тими апельсинами та яблуками — куди? Раз! раз! їх та в жерла гармат! Та брезентом зверху! А коли вже состав рушив і комендант зостався далеко, ми тоді до гармат, відкриваєм замки, а звідти золоті та червонобокі наші ядра на платформу порось, порось! Бери, братва, вгощайся... Кругом мороз, а воно під ноги тобі наче тільки-но з дерева: червоне, свіже, ще й пахне...

— Отакими б ядрами тільки й стріляти,— роздумливо каже дід Смик, столяр із майстерні.— На таку війну і я згодився б...

— Брехня... Все брехня,— сердито каже Мамайчук-інвалід, покрутивши закудланною головою і скреготнувши коліщатами.— Сталлю стріляють, рваним гарячим залізом, а не яблуками твоїми пахучими!

— Що сталь, тепер уже інші штуковини є,— каже завгар Семен Кухтій, літній обважнілий чоловік у набакиреній кепці.— Куди там "катюшам"... Агрегат!

— Таких краще не чіпай,— погрозово сміється Прошка.

— А подумати,— тихо мовить дід Смик,— всією тією силою страшенною який-небудь сержант молоденький завідує...

— А що там завідувати,— махнув рукою Прошка.— Команду дали, кнопку натиснув — і все.

— Брехня,— поникнувши головою, сердиться Мамайчук-інвалід.— Натиснути... Натиснути теж треба вміти. Ти ось цього застав, чи він зуміє? — Налиті оловом очі зводяться вгору, на сина.

— Зумів би, не турбуйтеся, татуню,— відказує син.

— А чого ж воєнком завертає тебе? Тільки острижуть, та й одержуй, батьку, здачу... Піде у вовні — вертається стрижений. Доки вони тебе стригтимуть задарма?

— Я в них не відпрохувався. Самі завертають з поваги до батька-ветерана.

— Доведеш ти мене... Восени сам подамся в район, скажу воєнкомові, хай забирає! Хай з тебе там трохи ворсу витруть.

— На волоску, на волоску весь світ висить,— бубонить своє дід Смик.— Той, що стоїть у них там біля кнопки... Або з водневою бомбою цілу ніч літає... Хіба йому довго до лиха? Помутиться ум, хто йому завадить надавити кнопку?

— Хай тільки спробує,— весело киває в бік моря Прошка.— Психоне він, психону і я!

— Балачки,— береться за велосипед комбайнер Грицюта.

А Мамайчук-молодший, пускаючи в небо дим кільцями, додає злісно:

— Не люди, а гуси в наш час вирішують долю світу, коли ви хочете знати. Відомо вам, що звичайні наші дрохви та дикі гуси на екранах локаторів зображення дають? Колись було в історії, що гуси Рим врятували, а тепер, навпаки, вони можуть з цілої планети зробити попільця. І після цього ще хочуть, щоб я був начинений оптимізмом...

— Брехня... Все брехня...— мимрить батько, і похнюплена голова його зів'яло падає на груди, на засмальцьовані, аж облізли колодки орденів. Обрубане тіло його розморено, обважніло осідає, здається, він ось-ось схитнеться і впаде з своїх коліщаток. Син підхоплює його.

— Е! Пора, батьку, спати.

І те, що він робить після цього, змушує примовкнути всіх. Намилившись, молодий Мамайчук, мов дитину, бере батька на руки, бере разом з його коліщатками і, міцно, обережно ступаючи, несе до фургона, що стоїть поблизу, за кущами тамариску. Батько й не пручається, йому це не вперше, він тільки щось сонно мимрить, схилившись головою синові на плече, що, йдучи з своєю ношею крізь зарості тамариску, відгортає м'яке їхнє віття обличчям.

Прогуркотів фургон, поїхали Мамайчуки, завіяні сухою червоною курявою, а робітники ще довго після цього сидять примовклі, дивлячись на те місце, де щойно чварував їхній севастополець і де після його коліщаток zostалися глибокі сліди, хаотично повдавлювані в розігрітий за день асфальт.

VI

ПЕРЕДЧУТТЯ ОКЕАНУ

Середня школа — окраса радгоспу.

Будинок її, єдиний на ціле селище двоповерховий, височить з-поміж темної зелені парку, далеко видніє в степ своїми великими вікнами та блакитним фронтом. Як вулик, гуде вона взимку, цілу весну шкільне подвір'я повниться дитячим галасом, а потім настає нарешті той день, коли десятикласникам лунає їхній останній дзвоник, коли малюк-першокласник в радісному захваті довго калататиме тим важким дзвоником у коридорі, а вони, завтрашні випускники, занишкнуть, причаєно й схвильовано слухаючи це знайоме дзеленчання, що стільки років кликало їх у клас, а тепер хвилює прощально і сповнює душу передчуттям чогось нового, незвіданого.

Мине напруга екзаменів, і нарешті настане випускний вечір, той вечір, коли столи з фізичного кабінету вже витягнуто на подвір'я й розставлено під деревами, тут же прилаштовано й клубну радіолу для танців, але вона поки що мовчить, бо весь гомін ще он там — на другому поверсі школи, звідки через відчинені навстіж вікна раз у раз долинають оплески: то ще комусь вручають атестат зрілості.

А коли втихнуть там оплески, відлунають слова напучень та поздоровлень, коли відмінниця Алла Ратушна вже схлипне, від імені всіх однокласників прощаючись з рідною школою та вчителями, а директор радгоспу Пахом Хрисантович скрипучим голосом пообіцяє випускникам, на відзнаку їхньої активної участі у виробництві, дати грузовик для екскурсії,— після цього всі учасники вечора висипають на подвір'я і

Гриня Мамайчук, відповідальний за радіолу, включає для сюрпризу винуватцям торжества ту саму мелодію, якою проводжала Земля Гагаріна в політ.

Це здорово виходить, випускники, батьки і вчителі — всі слухають знайому мелодію, а з-за радгоспного парку сходить місяць, і хоч він майже уповні, але цього небесного ліхтаря сьогодні для них недостатньо, і серед розливу музики чути жартівливу команду директора школи Павла Юхимовича:

— Світло!

— Єсть світло!

І враз на всіх так і б'є злива світла, на якусь мить люди аж мружаться, засліплені, наче юпітерами, гронами електроламп, що їх ще вдень рясно понавішували на деревах Кузьма та Віталій, головні освітлювачі сьогоднішнього вечора.

Музика плетється, а члени батьківського комітету вже припрошують людей до столу, довготелесий майор Яцуба в старанно випрасуваному костюмі з китайської чесучі з натхненням в голодних очах енергійно порядкує, розподіляє місця, вносячи лад і поправки на ходу. Після неминучих в таких випадках вагань та церемоній учасники вечора кінець кінцем розсідаються, чемно займають місця за цими лабораторними столами, де сьогодні не колби та реторти стоять, а буфетні делікатеси та пляшки з лимонадом. Остеронь столів під кущами лисняться, правда, й барильця з вином власного радгоспного виробу, але вони поки що перебувають на якомусь напівлегальному становищі, бо майор Яцуба як голова батьківського комітету до останнього моменту був категорично проти хмільних напоїв на шкільному вечорі і, здається, тільки тепер оце зм'якшився, після того як стало відомо, що донька його Ліна вийшла на срібну медаль. Це ж подія! Глянувши на відставника збоку, можна подумати, що він сам персонально одержав цю медаль, — так гордовито, упевнено тримається його сива голова на високій витягнутій ший. Радість його побільшується ще й тим, що медаль, яка дісталася Ліні, вислизнула з рук іншого претендента — Лукіїного сина, цього невдалого генія в трусиках, який перед самим фінішем на чомусь спіткнувся, вхопив пару четвірок, за що й має не медаль, а дулю під ніс! Такий поворот справи просто ошчасливив Яцубу: хай знає голова робіткому, як треба виховувати власних дітей. Лукію це, видно, шкребе за душу, а тому радіохуліганові, здається, й за вухом не свербить, уже він посміхається, когось висміює в гурті хлопців, що, понахилившись, з комічними гримасами розглядають етикетки на пляшках лимонаду (лимонад поставлено десятикласникам якраз з ініціативи Яцуби). Майор почуває, що саме в тому хлоп'ячому гурті й до нього самого гніздиться насмішувата неповага, і хоч з людьми він сьогодні тут добрий, великодушний, але коли в полі його зору опиняється розхристано-безтурботний Лукіїн скептик, чи ротатий син Осадчого, що ростом вже переганяє батька, чи неприязно-чемний Стасик-переселенець у своїй вишитій гуцулці, то густі брови Яцуби мимоволі насуплюються, а погляд стає тягучим, важким.

Дочку свою Яцуба посадив так, щоб вона була на виду, щоб міг він не спускати з неї ока, та, зрештою, як медалістка, вона й має право тепер сидіти найближче до цього поперечного столу, за яким розміщається так би мовити, президія сьогоднішнього

вечора.

Ліна — худорлява, серйозна дівчина, з великими, як і в батька, блискучими очима; сьогодні вона не в стандартній шкільній формі з фартушком, а, нарівні з більшістю дівчат, в білому випускному платті, з-під вирізу якого виглядають її худенькі ключиці. Медаль далася Ліні нелегко, під очима аж синява підковами лягла. По напруженій наструнченій позі видно, що дівчина й зараз все ще наелектризована напругою власних нервів, вона ще мовби аж не вірить і своїй медалі, і своїй першості; її темні, широко відкриті очі дивляться на батька ніби навіть злякано — цим поглядом, і гарним вигином шиї, і навіть отими ключицями, що виглядають з-під плаття незвично, беззахисне якимось, вона зараз дивовижно схожа на свою матір у молодості. Тепер у неї вже не мати, а мачуха, бо першу свою дружину майор Яцуба поховав, ще перебуваючи на Півночі.

Півжиття його минуло там, де вічна мерзлота, де ніч по півроку, де влада його над табірним людом була майже безмежною. Люди, які поступали під його руку, всі були злочинцями, тавро злочинів прокляттям лежало на них, робило їх безправними, прирікало їх на безвідмовну йому підлеглисть. І хоч пізніше з'ясувалося, що найбільше було там змовників змов сфабрикованих, диверсантів без диверсій, шпигунів без шпигунства і що всі їхні зізнання були тільки виплодом чиеїсь хворої фантазії чи їхніх власних кривавих марень, проте не йому, не Яцубі, було розбиратись тоді, хто з них винуватий, хто ні. Його справою було неухильно виконувати свою службу, і він її виконував, і навряд чи хто скаже, що він, "громадянин начальник", як його величали там, діяв протизаконне, давав кому-небудь карцера ні за що. Добре працюєш, навпаки, маєш від табірному начальника подвійну пайку хліба, перевиконуєш норми — дасть він тобі ще й "премблюдю" у вигляді тарілки сирої картоплі, і твоє право розпоряджатися нею на власний розсуд.

Там, в тих суворих тундрових просторах, в ночах табірному важкого існування побачили світ його крихітні доньки. Підростаючи, вони не знали, що таке виноград, вони не вміли їсти яблуко, зате змалечку вже вміли гризти сиру картоплю, що давала їм вітаміни. І коли, нарешті, Яцуба змушений був піти у відставку і переїхав на пенсійне життя сюди, то Ліна, його улюбленичка, й тут, в краю південної розкоші, в краю баштанів та виноградників, при нагоді ще бралася гризти зубенятами сиру картоплину, викликаючи регіт радгоспних дітей.

Заради своєї Ліни батько готовий хоч на дибу, нічого для неї не шкодує, вдома все підпорядковано одному — здоров'ю Ліни та її навчанню. Не може дівчина поскаржитись і на теперішню свою мачуху, колишню табірну фельдшерицю, яка ні в чому не перечить не тільки Яцубі, але не перечить і доньці. До Ліни мачуха незмінно послужлива й навіть запобіглива, і скоріше сама вона могла б нарікати на свою пасербицю за її уперту крижану холодність, якою Ліна карає мачуху за гріх її любові з батьком,— не може обом їм простити того, що між ними виникла близькість, коли мати була ще жива, тяжко хвора. Цей холод і душевну неприступність батько й зараз вловлює в очах Ліни за отією зовнішньою мовби зляканістю. Навіть в цей вечір, коли її руки так трепетно брали свій атестат зрілості та срібну медаль, не стала дочка по-

справжньому веселою, не відтанула душею, не забула, видно, вчорашньої сварки із ним. Сварка виникла з дрібниці — зайшла мова про оформлення документів для паспорта, і батько мав необережність запропонувати дочці змінити ім'я, бо звати її, власне, було не Ліна, а Сталіна, але на батькову раду перейменуватись його Ліна-Сталіна так і скипіла, так і кинулась :

— Я вам не колгосп, щоб мене перейменовувати! Раніш треба було думати!

І справді, чому не подумав? Але ж усе було таким твердим і надійним, заміреним ніби на тисячоліття... А тут до паспорта доросла, і вже ускладнення, і вже, виходить, сам ти кинув, хай маленьку, а все-таки плямку на її біографію, на всі її майбутні анкети. Це неодмінно треба буде поправити, все, що торкається дочки, мусить бути чистим, бо цією дончиною чистотою він ніби боронить і себе, захищається нею проти минулого, проти таборів, злочинів, проти всього, що його дедалі частіше починає гнітити...

За столами люди вже всілися, директор школи, підвівшись, просить уваги, і в цей час з'являється ще один жданий всіма тут гість, по якого бігала ціла делегація дівчат випускного класу: капітан Дорошенко. Тоня та інші дівчата, що бігали кликати капітана, аж сяють — дивіться, мовляв, кого привели!

Дорошенко приязно й неквапливо вітається з людьми; в своєму крислатому кашкеті та білому парадному кітелі моряка він справляє на присутніх враження якесь підбадьорливе, небуденне, хоч і щоразу він приїздить до матері саме таким: свіжий, підтягнутий, тропічними зливами скупаний, засмаглявлений на сонцях нетутешніх, повен пахощами далеких морів... Капітана садовлять на почесному місці — між Лукією Назарівною і директором школи, а майор Яцуба аж через людей простягає капітанові руку, бо з ним вони ровесники, спільно в комсомолі колись починалася їхня юність.

— Знов сходяться наші дороги, Іване! — голосно каже Яцуба.— А надовго ж були розійшлися! Доки ти десь там плавав по чужих морях, по кабаре та шантанах сигарами димів, ми тут культи будували та самі ж і розвалювали...

Перехопивши серйозний погляд дочки, Яцуба з гордістю вказує капітанові на неї:

— Ото моя медалістка, і по навчанню перша, і квіти вирощує — землі не цурається... Ще й на інструменті грає!

Капітан кивком голови вітає дівчину, що досадливе хмуриться від батькових похвал; так само вітається він і з хлопцями-десятикласниками, між якими саме втискуються їхні однокласниці, ті самі, що бігали кликати сюди капітана. З іронічними посмішками беруться хлопці за пляшки свого ситра та лимонаду, що педагогічне вишикувались перед ними, наливають цього дитячого напою спершу собі, потім дівчатам, а одна з дівчат — грайливоока така смаглявка, почувавши на собі капітанів погляд, насмішкувато застерігав кавалерів:

— Тільки не дуже впивайтеся, хлопці, бо ні з ким буде танцювати!

Лукія, нахилившись до капітана, стихено-інтимно пояснює йому, що то дочка Горпищенка-чабана.

— Ох, крутиголова, натанцюється хтось від неї... І при цих словах вона мимоволі швидко і неспокійно глянула на свого Віталика, що зіщулившись сидів поруч з Тонею.

— Он воно що,— посміхнувся капітан своїй догадці.

Йому подобалася ця юна пара. Хлопець сидить ніби аж трохи знічений прилюдним сусідством з нею, з юною шкільною красунею, а вона так і пострілює на всіх своїми блискучими, як вишня в росі, очима, не всидить на місці, сміється, красується, знаючи й сама, що вона гарна і що їй сьогодні дозволено красуватись, розпустивши хвилясте волосся по плечах...

— Славного сина маєш, Лукіє,— каже капітан, затримуючись поглядом на Віталікові, мовби вивчаючи, що думає той упертий хлоп'ячий лоб під вицвілим солом'яним віхтиком чубчика, крізь який раз у раз весело зблискують зірки-іскорки очей.— Наче ще вчора я його на руках тримав...

Поряд з Тонею та Віталієм — рядком їхні однокласники, не всіх уже їх і впізнає капітан,— чий то? А чия то? Ростуть мов із води! Скільки плюндрували цей край, скільки мордували людей... Квітучу молодь, отаких же, як ці, юних синів і дочок народу, підлітків, майже дітей, виловлювали по степах, в заграбованих вагонах відправляли на Захід, випікали на руках і на серцях невільницькі тавра... Скільком старшим сестрам та братам цього наймолодшого покоління так і не судилось вернутись з фашистських каменоломень, з каторги підземних заводів, з концтаборів, овіяних смородом кремаційних печей... А життя йде, і новою красою розквітає степ, і вже мовби у відповідь всім збанкрутілим завойовникам світу лунає цей молодий сміх, бурхають під зоряним небом веселощі цих життєрадісних, засмалених сонцем юних степовиків та степовичок... Налиті здоров'ям, широкоброві, з міцними руками, що вже торкалися праці, з почуттям гідності, що пробивається в кожному, вони ще всі в якомусь бродінні, то стануть серйозними, то знову розсміються, мов діти, згадуючи щось комічне, скажімо, той випадок, коли вони вперше зайшли в свою оцю новозбудовану школу,— в ній ще пахло тоді свіжою фарбою, і до чого не торкнись — все липне, і коли на уроці фізкультури в спортивному залі фізкерівник скомандував їм: "Ліворуч!" —то ніхто з них не міг виконати команду, бо п'яти поприлипали до підлоги!

— Ліворуч! Праворуч!

А вони ні з місця, стоять наче вкопані, а потім враз вибухають реготом, навіть суворий їхній фізкерівник тоді розсміявся, так і не повернувши їх ні праворуч, ні ліворуч.

Згадали пригоду, пересміялись і знову примовкли. Задумані хлопці, задумані й дівчата, і ця задумливість робить їх мовби дорослішими, мовби переносить кожного в завтрашнє, в той інший світ, з якого до них поки що долинає одна тільки музика. В їхньому віці він, капітан, уже плавав кухарчуком на байді, возив кавуни на Одесу, рано проходив школу життєвого гарту. Найбільшою мрією його тоді було побувати в кругосвітньому плаванні. І ось побував, і проніс прапор революції по світах, по всіх океанах, і знову вернувся на рідний берег. У різних товариствах бував, за різними столами сидів Дорошенко у своєму кругосвітньому житті, але, здається, ніде не було йому так затишно й привітно, як тут, в цьому товаристві, де він мимоволі милується красою своїх степових орлят, де на другому кінці столу вже підводиться висохлий, як

люлька, чабан Горпищенко з міцним гранчастим келешком у руці.

— За ваше здоров'я, діти! — проголошує він.— Щоб були ви щасливі та щоб війни на вас не було!

Булькає, переливаючись із барильця в карафки, добуте з радгоспних льохів вино, вже й перед хлопцями-випускниками стоїть наповнений каламутною рідиною графин,— то вино каламутиться в ньому своєю молодістю! Запротестувати б Яцубі, та навіть Яцуба в напливі великодушності відступає від правила:

— Ну, на цей раз уже... по шкалику можна. Як член батьківського комітету — дозволяю! Хлопці розчулені, вони між собою нишком випивають за "нашого рідного Держиморду", а довга Яцубина шия знову витягнулась, хрящуватий випнутий кадик ходить енергійно, голос лунає гучно, металево,— законодавець столу не забуває про те, щоб тримати ініціативу в своїх руках, сюди й туди порядкує, організовує настрій, того викликає на слово, а того притримує, навіть директор школи, мовби оглушений голосом сусіда, принишк, добровільно поступився відставникові своїми правами. Несила тільки Яцубі прибрати до рук чабанське крило столу, де знову підводиться настовбурчений, владний, в розкошланій сивині Горпищенко і, сам надавши собі слово, проголошує здравіцю за моряка, за капітана, що "виконав плавбу кругосвітню"...

Чабанове слово підтримується схвальним гулом голосів та знайомим передзенькуванням вподовж столу, а чабан і після цього не сідає,— намовчавшись у степу, він зараз хоче балакати, розповідає про те, як і сам він, власне, був у кругосвітніх мандрах, хоча й зробив це не по воді, а по суші... Товариство зацікавлене, заінтриговане, котрийсь із чабанів виказує навіть недовіру:

— Та коли ж це ти був кругом світу?

І Горпищенко пояснює, що було це під час евакуації і починалося в Чолбасах, де перед відправкою чабани гуртувалися з отарами в кучугурах.

— І як рушив я з овечками тоді із чолбасівських кучугур, то аж на друге літо знову з такими кучугурами зустрівся. Де це я, думаю? Чи знову в Чолбасах опинився, земну кулю з отарою обігнув! Ні, кажуть, ти в Азії, це азіатські дюни кругом... А я все своєї: оце ж тобі, думаю, ішов-ішов і знову в Чолбаси прийшов!..

— Ні, в мене татко дійсно-таки кругосвітник! — весело блискає очима Тоня до капітана та до своїх однокласників, а Яцуба, влучивши момент затишшя, встає і звертається до випускників з розважливим напученням від батьківського комітету, особливо хлопців він настирливо закликає, переступаючи рубікон в самостійне життя, не піддаватися впливові хуліганів, не бешкетувати, бути дисциплінованими та працюючими, уникати по можливості алкоголю й тютюну.

— Бо тепер тільки кинуло соску — і вже береться смоктати цигарку. В наш час, пригадуєш, Іване, які були методи виховання? — вдається він за підтримкою до капітана Дорошенка.— Пам'ятаю, ще пастушком, каплішем при отарі був, задумав закурити, а сірника нема. Дядько степом їде, біжу: "Дядьку, дайте прикурити!" А він: "Іди, іди ближче, синашу..." Підходжу, так він батогом як усмужить! Як усмужить раз та як усмужить вдруге! Досі, мілейші, не курю!

Слухаючи майора, хлопці потай під столом потискують один одному руки, дають напівпошепки колективну клятву, що житимуть правильно, на майорів виноград не зазіхатимуть і пальцем не торкатимуться його хвіртки, крізь клямку якої господар ночами нібито пропускає електричний струм...

— Ви ось там перешіптуєтесь, глузуєте із старших,— бліднучи, каже Яцуба,— для вас ми — культовики, та й усе, а воно, може, й наше життя не марним було, коли для вашого щастя підвалини закладались...

І, змусивши цим молодь притихнути, Яцуба починає розповідати про славетну подію цього краю, про відомий страйк наймитів у Британах наприкінці двадцятих років — одним з керівників того страйку був і він, молодий тоді батрацький діяч Яцуба.

— Перший в історії страйк, підтриманий Радянською владою! — з гордістю вигукує майор.— А як ми його організували! На цілий світ прогрімів! Хіба ж не правду кажу? — звертається він до капітана Дорошенка за підтвердженням, і той напівусміхнено, легким кивком голови посвідчує: так, мовляв, було, було...

Заохочений увагою, Яцуба пристрасно, гаряче, як про щось недалеко і ще не вигасле в душі, розповідає молодим про ті незабутні дні, коли дніпровські батраки-пикетники, кинувши разом роботу, з червоними пов'язками на рукавах круглодобово чергували на плантаціях, і як цілими ночами засідав страйковий комітет, і до яких хитрощів вдавалися орендарі, намагаючись зломити волю страйкарів. Світова капіталістична преса здійснювала була тоді страшенний галас, виставляла концесіонерів-виноробів жертвами більшовицького цькування, зображала їх невинними овечками.

А насправді хто вони були, всі оті бертє, люччіні, гоаси, шульци?

Поблідлий, розхвильований Яцуба так і сипле іменами тих своїх давніх класових ворогів, іноземнопідданих концесіонерів, що, володіючи величезними виноградними плантаціями на берегах Дніпра, були не стільки орендарями, скільки шпигунською агентурою, яку спеціально засилали на Україну чужоземні держави...

— Ви спитаєте, а де ж ми були, чому це їм вдавалось? А вдавалось тому, що згори подавали підтримку троцькісти та бухарінці, що позасідали тоді були в різних земельних та фінансових органах... Зате ж і для них орендарі не скупились, вагонами відправлялося вино з хазяйських погребів і в Харків, і в Москву! А за кордон? Пригадуєш, Іване? Відправляють партію шампанського, а поміж вином в порожніх темних товстих пляшках посилають буржуазії і різні шпигунські дані про нас!..

— Цього я щось не пригадую,— ніби жартома зауважує Дорошенко.

— Ну де тобі пригадувати,— недобре блиснув Яцуба своєю сталевозубою посмішкою.— Півжиття сам по закордонах! Може, з ними ще й розпивав те шампанське, що ми тут його чавили?

— Може, й розпивав.

— Отож. Довго бути в далеких плаваннях — це таки небезпечно: сам незчуєшся, як іншим духом надихаєшся, інших наберешся звичок та манер...

— Здається, довгий час ти мав справу з кишеньковими злодіями,— глянула на Яцубу Лукія,— але ж сам по кишнях лазити не навчився?

Голосний регіт, що пролунав після цього, не збив Яцубу з пантелику, він переждав, міцно стиснувши губи, і, певно, збирався ще говорити, але донька через стіл подивилась на нього досадливе й благально:

— Годі вже, годі!..

І поморщилась, як від болю.

Тільки після цього Яцуба сів.

Ліна, похнюпившись, думала про батька, про його оцю розповідь, яку вона чула не вперше. Хоч вона знала, що все це чистісінька правда — батько її дійсно був колись батрацьким вожаком під час страйку, ходив пікетником з червоною пов'язкою, охороняючи плантації, де незібраний виноград на корені перестигав, лопався і гинув, знала, що батько заслуги свої може перед будь-ким засвідчити документально, проте зараз, слухаючи його, вона весь час не могла звільнитися від почуття прикрої, не до кінця усвідомленої дражливості. В усіх цих батькових повчаннях їй чулося щось таке, що внутрішньо раз у раз коробило її. "Вірю, вірю твоїм заслугам,— хотілося їй сказати,— але якщо ти був таким борцем тоді, то як же ти міг згодом усе це розгубити, забути, як міг примиритися із тим злом, що оточувало тебе, а часом і залучало в свої співучасники?"

Вона знає, як самозречно батько любить її. Він і сюди, на степовий південь, переїхав головним чином тому, що вона часто хворіла і він хотів добути для неї сухого повітря, сонця, запашного літа... Все це він їй дав, все вона має, вона стала фізично здоровою і школу закінчила ось із медаллю, опанувавши програмні науки, але всім еством вона прагне досягнути ще одну науку, може, найглибшу,— науку про те, як жити людині, як жити так, щоб ніколи не гризло тебе сумління, щоб не було соромно за тебе твоїм дітям... Хіба ж це нормально, що Ліні раз у раз стає соромно за батька, її дратує ота його впевненість у власній безгрішності, намагання всіх на свій лад перевиховувати, регламентувати, кожному нав'язувати власні свої уявлення, звички, смаки.

Піймавши підозрілу посмішку на обличчі котрогось із хлопців, він уже сікається:

— Ти не либся, мілейший, не либся, слухай, коли старші говорять...

І знов апелює до капітана:

— Над усім підсміюються, все критикують! Шмаркач, а вже наводить критику, вимагає демократії без берегів... Густо розвелось вас таких! — дедалі дужче кричить батько, і Ліна змушена зауважити йому:

— Не кричи.

— А я не кричу! Це в мене голос такий! Але вона повторює з притиском:

— Не кричи.

І в інтонації її голосу є щось таке, що змушує батька примовкнути, він з подивом впирається в неї темними вістрями очей. Вона не відводить погляду, і він читає у виразі її піднятого обличчя, в кристалах очей щось схоже на непокору і не може до пуття збагнути — звідки це? Сьогодні він просто не впізнає її. Невже це атестат зрілості надав їй зухвальства? Робить зауваження, п'є вино, з незалежним виглядом щідить оту молоду

каламуть, що їй підливають хлопці-сусіди. Ось так враз, в один вечір вона мовби стала повнолітня, і майор почуває, що пронижливо-доскіпливий погляд її починає тривожити його, щось викликає із сховів його життя, про щось нагадує, заводить слідство тому, про що він волів би назавжди безповоротно забути.

А на другім кінці столу, де чабани, гомін помітно дужчає, чабани стають дедалі кошлатіші, до них туди вже й Пахом Хрисантович перекочував і більшість учителів та членів батьківського комітету.

— В хурду його! В хурду! — чується звідти голосне, чабанське, і вчителька англійської мови — біленьке, мов кача, створіння — злякано озирається, аж мусив Грицько Штереверя пояснити їй, що то зовсім не лайка, то просто отара така, в яку при відборі викидають найгірших овець, хворих та скалічених.

Батько Тонин в тім товаристві найкошлатіший, він до молодого Мамайчука раз у раз сікається гоноровито:

— А хіба ж не радується душа, коли острижеш барана, а на ньому руно!.. Таке руно, що розкинеш — і на весь сарай!

З блаженною торопленістю слухає цей гомін Стасикова мати-переселенка, вона ще не зовсім обвиклася в цих краях, сидить серед тутешніх людей незрушно-святкова у своєму яскраво вишиваному вбранні і тільки раз у раз щасливо, як на сонце, позиркує на сина.

А Тоня вже через стіл грає своїми карими до капітана Дорошенка:

— Скажіть, ви на острові Паски були?

— Не Паски, а Пасхи,— ледве чутно поправляє її Віталій.

— Не має значення,— голосно заперечує Тоня.— Це ж там всі люди голі ходять?

Капітан сміється, а Ліна Яцуба, не зводячи з нього серйозних очей, ставить йому своє запитання, що давно вже, видно, мучить її:

— Розкажіть, як ви жили? Чи були ви щасливі?

Капітан деякий час сидить мовчки, обличчя його хмарніє. Як він жив? Чи був він щасливий? Не так просто, видно, на це відповісти. Чекаючи його слова, старшокласники уважно дивляться на нього. Для них капітан Дорошенко — людина завидної долі, їм подобається його незвичайний фак, і манера триматись, і делікатність, і зовнішня підтягнутість, якась свіжість, що нею так і віє від нього. Хоч скроні вже срібляться, а з виду капітан ще моложавий, має здоровий колір обличчя, особливо якщо прийняти за ознаку здоров'я і отой, від високого тиску, палаючий рум'янець... В очах задума і розум...

— На долю не скаржусь,— мовив ніби сам до себе капітан.— Був і щасливий. Дружба була. Знаєте, яка у моряків дружба міцна?

На морському кітелі, що облягає могутні плечі Дорошенка,— якір, ланцюг і секстан. Хлопцям просто очі вбирає той значок, та славетна моряцька трійця. Ланцюг і якір — сіро-сталеві, секстан — золотий. Подейкують, що йому теж відставка. Невже відплавав своє, неville тепер припорошуватимуть степові вітри той золотий секстан, і ланцюг, і якір?

Хлопців розбирає цікавість:

— Розкажіть про плавання... Як ви капітаном стали?

Дорошенко, всміхнувшись, задумливо починає, мовби про когось стороннього, розказувати їм про якогось смішного парубійка-селяка, що з торбинкою за плечима, у свитці чабанській прийшов колись із степів у Лиманське з мрією... побачити океан. Весь час оповідач трохи сумовито підсміюється над тим парубійком, однак усі почувають, що це він розповідає про себе. Адже саме в їхньому віці пішов він звідси у своє життєве плавання, саме таким парубійком — у свитці, з торбою — подався на зорі юності в Лиманське.

Мріялись хлопцеві паруси до неба, пальми ще не відкритих архіпелагів, а мусив каструльником найнятись до збур'ївського дядька-капітана...

І, поринаючи в спогади, Дорошенко пояснює, хто вони були, ці "дядьки-капітани", бо мало хто знає, мовляв, тепер, що "дядько-капітан" — це колись був характерний тип тутешнього морехідця — вихідця із Олешок, чи із Збур'ївки, чи з інших берегових сіл дніпровського гирла. На всьому Чорному морі до дядьків-капітанів ставлення було насмішкувато-лагідне, веселе, їх здалеку впізнавали в портах:

— А, збур'ївський! — і вже веселішають обличчя. Безліч різних приповідок ходило про них по Чорномор'ю, звеселяючи моряцькі компанії на своїх берегах і в тавернах чужих, далеких міст. Ось він випливає з олешківських комишів, цей їхній вусатий Одіссей...

— Дядьку-капітане! — гукає хтось з берега.— З середою вас!

— Га?

— З се-ре-до-ю!

— Га? (Далеко, не чути за вітром).

— З се-ре-до-о-о...

Той нарешті стопорить машину (коли машина є) чи згортає парус, коли йде під парусом, і правує до берега ближче.

— Що ти гукав?

— З середою, кажу, вас...

— А тонув би ти, шибенику... Та ще сьогодні й четвер...

І знов пливе собі далі.

В такого дядька-капітана мав, звісно, бути і юнга, тобто хлопчик на дубку чи на байді (так звалось його суденце).

— Ану, стрибай, Ванько, зміряй глибину... Стрибнеш, зміряєш:

— До пупа!

— Бач, вірно... І в мене на морській карті так указано...

Крутуваті, кугутуваті були ці дядьки-капітани, і хоч без великої освіти, але в кашу собі наплювати не давали, були високої думки про своє морехідницьке вміння, дорожили звичаями давнини, вважали, що походять від запорізьких козаків і що Збур'ївка їхня виникла якраз там, куди "з бурі", з відкритого моря заходили перечекати негоду запорожці на своїх невловимих, обшитих комишами чайках...

Прислів'ям серед них стало: "Ми, збур'ївчани, як англічани, тільки мова не та".

Жарти жартами, але запитайте десь аж на краю світу моряка-чорноморця — звідки він? І найчастіше він буде збур'ївський або оleshківський, з покоління в покоління поповнюють вони Чорноморський флот капітанами, матросами, а дніпровський лиман лоцманами, а в наш час дають героїв-підводників і відважних китобоїв. Тоді, в двадцяті роки, до айсбергів Антарктики звідси ще не ходили, зате це ж вони, степові мореходи, проклали тоді своїми дубками так звану "Золоту лінію" від Олешок до Одеси, лінію, по якій горами пливли щоліта в чорноморську столицю дари українських степів — рябі та туманисті кавуни — від них ціла гавань в Одеськім порту так і звалась Кавунною...

І ось з тієї кавунної та динячої "Золотої лінії" і вийшов юнак Дорошенко у широкий світ. В найдальших гаванях світу вже знають його в обличчя, і, коли прибуває, тамтешні називають його жартома "Іван з України".

Для нього нема вже на планеті екзотики, і коли він, розмовляючи, говорить "Кейптаун" або "Пірей", то це звучить в його устах так само звично, як Лиманське або яка-небудь степова Іванівка.

Однак тоді в юності треба, видно, було дуже-таки любити море, щоб не розчаруватись, потрапивши на дубок до дядька-капітана, де звалюється на тебе найбуденніша робота, де замість компаса та лоцій — каструлі та рибу чисть! Замість синіх просторів океану — візникувати по надбережжю, возити руду з Поті до Маріуполя або цемент з Новоросійська... Дядько-капітан був вусатий, дебелий, крутої вдачі. Чорне море він розглядав, як своє домашнє, і наука судноводіння в нього була спрощена до краю:

— Навпростець.

Отак і починалась його, Дорошенкова, життєва дорога. Не раз після того огинав планету, та, хоч де б він був, чи з цього, чи з протилежного боку земної кулі, він і звідти линував думками сюди, в часи радості і смутку вертався в це село степове, в це курявне, мовби забуте місце планети, що було йому дорожчим над усе. Маленька цяточка на землі, далеко не райський куточок, чорні весняні бурі, овечі кошари та молочай, а душа його звідусіль поривалася саме сюди, саме тут завжди знаходила затишок, дружбу й любов, набиралася звідси наснаги...

Ходив на учбовому паруснику "Товариш", на транспортах-сухогрузах, на танкерах. Аж усміхнувся, згадавши, як одного разу, ще давно-давно, доставили з Канади партію закуплених коней, диких, необ'їжджених, справжнісіньких мустангів, пускали з палуби їх на берег, і тут же берегові хлопці кидались на круті їхні шиї, ловили, а осторонь стояв Будьонний, задоволено покручував вуса, посміхався...

То була його, капітанова, молодість.

А найбільше впомку перший самотійний рейс. Зараз прилади різні, радіозв'язок постійний, локатор показує тобі все, а тоді компас, секстан, карта — і щасливого плавання! Як у часи Колумба. Ідеш вночі й не знаєш, чи ти попереду своїх обчислень, чи позаду, чи ти ліворуч, чи праворуч... Бо всього з точністю не передбачиш: яка тут течія, чи тебе уповільнило, чи, навпаки, віднесло швидко вперед, тут уже надійся на

свою інтуїцію моряка... Перед тим суворі екзаменатори, бувалі морські вовки, екзаменують тебе на далекі плавання.

— Розкажи, як будеш плавати по Дузі Великого Кругу? Проходження океанів... Пассе ошен — розкажи!

І знову праця. Возив руду в Балтімору, брав каніфоль у Мексичі, на Камчатку сіль возив, в безперервним труді минало життя. Були штилі, були тайфуни, чув, як щогли тріщать, ішов, як у бій, на гуркотняву, на стогін ревучих сорокових широт... А може, в цьому і є воно, щастя? В напрузі, в повноті життя?

— Ви не знаєте цього, а знайте. Йдемо, бувало, де-небудь Егейським. Ми ж комсомольці, а всі судна нас обганяють... Англієць обганяє, норвежець, грек... Прикро, аж зуби стинаєш: коли ж нас уже перестануть обганяти? Коли ми їх минатимем на морських шляхах? І ось настало. Вам би не довелось тепер червоніти за наш флот. Не обганяють уже нас, і вже наші прапори не дивина в найдальших портах світу, зустрінеш їх і на Кубі, і в гаванях чорної Африки, і на просторах Індійського чи Тихого океанів...

Капітан змовкає, поглинутий своїми думками. Десятикласники звідусіль жадібно зорять на нього. Він для них як сподвижник Магеллана. Він з тих людей, що здатні захоплювати. "Хотіла б я мати в грудях такий жар любові,— думає Ліна Яцуба, незмигтно вивчаючи капітана.— По всьому світу проніс прапор своєї Вітчизни, відчувається, жив і живе для свого народу, цьому підпорядковано в ньому все, до найменшого... Для неї, для Вітчизни, долав ревучі сорокові широти, і для неї ж він просто, по-буденному дбав про порядок на судні, і вся його оця особиста підтягнутість, тактовність, культурність — це, певне, теж набувалося передусім ради неї, бо ти ж "Іван з України", ти мусиш будь-де гідно репрезентувати її... Таку б мати волю, ясність, таку б мати цілеспрямованість життя".

— Можна вас ще запитати? — знову звертається Ліна до нього.— Скажіть: ніколи ви не кривили душею? Ні в чому не йшли проти власного сумління? В усьому ваше життя було бездоганим?

Капітан посміхнувся невесело: ось де тебе екзаменують, ось твоє "пассе ошен"... Ніби саме сумління твоє запитливо дивиться на тебе довірливо-ясними очима і жде відповіді... Ця молодь, хіба вона може повністю уявити всю складність, всю жорстоку реальність того життя, коли за одне необачне слово людину кидали до в'язниці, коли на тебе падала підозра тільки за те, що ти побував у закордоннім порту... Повернешся з рейсу, а тебе вже обнюхують, чи ти не завербований, наче ми, радянські моряки, тільки того й ждемо, щоб хтось нас завербував... Одного з його матросів оголосили японським шпигуном, а він не знав, де та й Японія, він і слово це на слідстві писав через "І"... Але чи все ти зробив, ти, комуніст, щоб виручити, визволити його? Чи, може, недовоював, не розбився там, де треба було розбитись?..

— Не ідеальні і ми,— помовчавши, каже капітан.— Були засліплення. Були омани. Хибні кроки були й помилки — в кого більші, в кого менші...

— У вас менші? — запитує Ліна.

— Та що ви йому допит влаштували? — втручається Яцуба з ревнивою досадою в голосі.— Не святий і він! До всіх добрим не будеш.

— Оцінювати чиєсь життя — це, мабуть, найпростіше,— сказала Лукія.— А вам пора про своє подумати. Щоб не тільки наших помилок уникнути, а й своїх не наробити.

— Хоча б куди-небудь поїхати або попливти! — мимовіль вихопилось у Тоні.— А то далі острова Смаленого не була!

— І смаленого вовка не бачила,— скаламбурих Кузьма Осадчий і першим засміявся з власного дотепу.

— А справді, як подумати, де ми будемо? Куди розійдемося? — замріяно глянула на друзів коротко підстрижена Ніна Іваниця.— Нічого не ясно. Поки що самі лише передчуття.

— Є в нас, моряків, таке передчуття — передчуття океану,— мовив після паузи капітан.— Проходиш, скажімо, Гібралтар, минаєш скелі, і хоч туман або ще ніч навкруги, ще темно, а на тебе вже війнуло простором, вже він дихнув на тебе, океан... А розвидниться — й ти бачиш навколо себе його безмежжя і гордишся тим, що ти людина, і в такі хвилини не можеш не подумати про всіх людей, що живуть на планеті...

Дівчата й хлопці сидять прищухлі, кожному з них, певне, хочеться в цю мить зазирнути вперед у своє прийдешнє, побачити, який він буде, той їхній океан? Чи синій, осяяний сонцем, чи чорний як ніч океан горя, війни, мовчазних радіоактивних пустель?

Лукія стежить за сином, її раз у раз проймає незрозуміла тривога за нього. Знати б, чого ото деколи аж міниться з лиця, які внутрішні хвилювання збурюють його?

Закохалось хлоп'я? Чи щось інше розбурхало уяву?

Вона знає, Віталій просто закоханий в капітана Дорошенка, для нього він людина-взірець, коли він приїздить, то у Віталика з хлопцями тільки й розмов, що про далекі рейси, про пасати та про мусони... Його аж подив бере, що мати до цього ставиться спокійніше: "Як ти можеш, мамо? Перед тобою ж єдина на весь радгосп людина, що перетинала екватор, бачила сузір'я Південного Хреста!"

Віталік з капітаном у давній дружбі. Лукія пригадує, як в один із своїх приїздів капітан привіз Віталикові для забави мавпеня — було з ним клопоту... Маленьке, потішне, воно принесло з джунглів у радгосп свій гарячий південний темперамент, жвависть та спритність виявило таку, що не знали, куди з ним подітись. Гасає, стрибає, як потерча, все, що попадеться під руку, шпурляє. Фікуси поламало, миски побило, фіранки подерло. Дроти та антени — це для нього мов ліани в джунглях, з кутка як плигоне і на шнур електричний вчепиться, гойдається і ніби сміється своїм пустощам. Йому весело, а господарям до сліз, бо вже воно пішло від хати до хати і так дійшло аж до радгоспних майстерень, де потрапило до міцних робочих рук діда Смика. Зарослий, задимлений, задичавлений, він цупко тримав його в руках, довго й пильно розглядав цього далекого свого пращура.

— Невже ж оце і я колись таким був? — дивувався дід Смик.— Невже і я від такого походжу?

— Від такого, від такого,— жартували в майстерні.— Тільки загордилися, діду, цураєтесь... А воно впізнало, родичається.

— Що ж ти думаєш про нас, макако? — допитувався дід Смик, уважно дивлячись на мавпеня, а воно, прищухнувши, зірко й уважно дивилось на нього.

На зиму забрали його в школу, в куточок живої природи, тільки недовго прожило мавпеня там: якось вночі вискочило з помешкання, і вранці знайшли його на винограднику замерзлим.

— Друзі! Не треба смутку,— трохи манірно вигукнула вчителька англійської, що зовні мало чим і різнилась від випускниць.— Давайте краще голосно помріємо про ваше майбутнє.

— Про це краще голосно помовчати,— підійшовши до гурту, кинув Гриня Мамайчук.— Мрійників у нас і так — не розминешся... Ах, на цілину! Ах, на новобудову! Все життя буду в клубі з своїм милим дуети співати! А минає кілька років, ти вже її в клуб не докличешся, куди там їй в клуб: "Троє дітей, коза, ще й строїмось!.."

— А по-моєму, працювати й веселитись — це ніколи не набридне,— з певністю каже Тоня і, підхопившись, гукає через голови до директора школи: — Павле Юхимовичу, чи ви вже дозволяєте танці?

— Ви тепер люди суверенні...

Пари одна за одною закружляли в танці... А на другім кінці столу дедалі гучніше розлягається пісня: щойно співали чабани, а зараз співає подружжя Осадчих — Кузьміні батьки. Він бульдозерист із каналу, а вона доярка, і хоч зайняті обоє, але жодної гулянки без них не обходиться, жоден веселий вечір не мине, щоб вони не сіли отак удвох і не затягли дуєтом... Сім'я в них велика, але живуть дружно і якось ніби легко, від молодості й до сивини ведуть життя, як пісню, в два голоси — злагоджено, рівно. Так зіспівались, що всі переливи його хрипкуватого голосу Осадчиха уже знає наперед, підхоплює їх точно, де треба, і Лукію, що дослухається до них, аж смутком щемливим обвіває, боляче стає на душі, що сама вона зараз не веде отак пісню з кимось у парі. "А чумаки йшли, чаєнят знайшли, чаєчку зігнали, чаєнят забрали". Пісня журлива, за серце хапає, а обличчя тих, що співають, зовсім не сумні, на устах у молодиці навіть блукає невідповідна до пісні усмішка. Осадча й Лукію заохочує:

— Співайте й ви.

Та Лукії сьогодні чогось не співається, їй просто хочеться отак сидіти поряд з капітаном, слухати його тиху мову, відчувати тонкий запах парфумів, що йде від нього,— чи, може, це запах океану?

— Така пісня... Така пісня... — схвильовано каже капітан.— Яку це душу треба мати, щоб скласти її...

Аж чорні від смаги люди ідуть степами, полиневим шляхом чумацьким, воли ревуть непоєні, і припаси кінчаються... Гніздечко знайшли, зруйнували, а потім самі ж і пошкодували за свій вчинок, і з жалю пісню про цей випадок склали, створили на безвік...

Осадчі заспівують уже нової, молодь танцює, Тоня, випнувши груди, розвіваючи

накрохмаленим платтям, білим, як піна морська, літає у вальсі... Партнером її — молодий вчитель фізкультури, в нього вигляд кислий, нудьгарський, на голові ціла купа важкого гофрованого чуба, під носом вусики, ті вусики, мабуть, подобаються Тоні, бо протанцювала раз, починає з тим самим і вдруге... Від погляду Лукії Назарівни не приховалось, що син її, притулившись під деревом, стоїть якось сиротливо, не танцює, і усмішечки його стають все кривіші, якось жалібно кривлять хлоп'ячі губенята... Лукія ладна була хтозна-що зробити зараз тому дівчиськові, що так зловживає почуттям її сина, ранив його своїми витівками. І це ж тільки починається, а що буде потім?

З усіх дівчат за столом залишилася сидіти тільки Ліна, вона чомусь не пішла до танцю, сидить і незмиглю дивиться на капітана, який саме про щось перемовляється з Лукією. Та ось, безцеремонне відтиснувши Лукію, з стільцем до капітана підсідає Яцуба.

— Так що ж, Іване, і ти у відставку? Давай, давай, удвох нам буде веселіше.— Обличчя майора пойняте жовтизною, а сивий їжак стриженої під бокс голови надає йому якоїсь колючості.— Хоч зійдемося коли та молодість згадаємо... Пригадуєш, як куркульню брали за барки, як до церкви у страсну ніч з барабанами ходили?

— Щось не пригадую,— заперечив Дорошенко, бо й справді це таки без його участі було.

— Ні, це ти забув! — енергійно наполягав на своєму Яцуба.— За давністю літ забув... В тебе було своє, в мене своє. Не розказуватиму конкретно, де я служив, поштова скринька — та й усе! Одне скажу: мене боялись. Скільки людей мене боялось, Іване, та яких людей! Професори були, академіки, діячі з дореволюційним партстажем...

Яцуба ненароком стрівся очима з донькою і враз на півслові осікся.

Весь вигляд її, осудливо-гнівний вираз очей ніби говорив: "Чим ти похвалюєшся? Боялись тебе? А яка в цьому честь? Зате я ось тебе ніскілечки не боюся! І ніколи вже не боятимусь!" Ніби в знак протесту, вона встає з-за столу і, висока, стебеляста, в своєму чудовому білому платті, підходить до капітана:

— Чи можна вас запросити до танцю? Капітан чемно підводиться, і вже вони йдуть у коло, Ліна спокійно-величаво кладе йому руку на плече, а батько сидить, як громом, вражений її вчинком. "Танцюю з ким хочу, танцюю що хочу! — наче виказує вона, кружляючи в танці.— І ти мені вже нічого не заборониш, розпоряджаюся собою в усьому сама!"

Гурт хлопців підійшов до столу, вони виціджують із графинів густу виноградну каламуть, і Кузьма Осадчий, той плечистий здоровань, поглядаючи у бік майора, не втримується знову від дотепу:

— Я на нього дивлюсь, а він на мене смотре! І хлопці щиро сміються, тільки Віталікові, здається, не до сміху, бо Тоня все ще літає у вальсі із своїм фізкультурником, літає найбуїніше, збуджено грає очима до партнера, пускає бісики так, що Віталік вже, видно, не може на неї дивитись,— Лукія бачить, як він вихнув кудись убік, зник у кущах.

А вона, та безсоромниця, після танцю, обвіваючись газовою хустинкою, ще й до хлопців підійшла, запитала, ставши наввипинки:

— Де ж це Віталік? Хм!..

— Вчорашнім днем клянемося: тільки що був тут,— жартує Грицько Штереверя і сам бере Тоню до танцю, тільки з ним дівчина танцює без того натхнення, що досі, чимось занепокоєний погляд її блукає по натовпу, і після танцю вона одразу теж кудись зникає.

Люди потроху починають розходитись, капітан Дорошенко, незважаючи на підозрілість, що майнула в Яцубинім погляді, бере Лукію під руку, щоб проводити її додому, і йдуть вони неквапом через шкільне подвір'я, входять, як в тунель, в алею старовинного парку, де ходили ще молодими.

В одному місці в кущах вони чують шарудіння, хтось ніби схлипує, шепоче гаряче, пристрасно:

— Хочеш, я піду зараз туди, при всіх йому скажу, що він мені не потрібний, що я тільки так з ним танцювала, бо ти ж не танцюєш! А я тільки тебе люблю, тільки тебе й любитиму! Ну, пробач мені, пробач, Віталічку мій!

Зашаруділа гущавінь, і, виходячи з парку, Лукія та капітан бачать, як двоє — вона в біленькому платті, а він у білій сорочці,— взявшись за руки, вибігли на шкільне подвір'я і віддаляються майданом поперед них.

Ніч тиха, місячна. Тополі не шелеснуть. Серед шкільного двору турнік поблискує на місяці, як і колись поблискував, ще на світанку їхньої юності. Може, це він той самий, так досі й стоїть. Колихалася колись на ньому молода дівчина, випускниця технікуму, а як зістрибувала на землю, падала просто в обійми молодого моряка... Зупинившись, Лукія й Дорошенко стоять безмовно, дивляться на той турнік, маревно освітлений місяцем. Де взявшись, підбігають до нього ті двоє, чия ревність тільки-но була спалахнула в гущавині парку і де наступило, видно, й примирення. Мить — і дівчина вже на турніку. Наче злетіла туди! Високо гойдається, дригає ногами, сміється. Але довго так їй не втриматись — руки мліють, Лукія аж по своїх чує мовби, як вони мліють. А приземлятись ніби й справді страшно, страх цей, правда, більше від пустощів, хочеться, щоб хто-небудь підхопив... Чого ж ти стоїш? Рятуй! Хлопець догадався. Розмахнув руки, і вона просто в обійми падає йому, легко, білопінне падає з неба... По якомусь часі уже він, хлопець, на турніку, чути, як залізо перекладини поскрипує, а ноги злітають кудись аж до місяця.

Лукія й Дорошенко стоять, очей не можуть відвести, як наяву, оживає перед ними казка ночей їхніх далеких, чистих...

А біля школи тим часом ще танці. Зосталася тут переважно молодь, батьки та вчителі порозходились, лише недремний майор Яцуба походить, натуркує молодого Мамайчука:

— Пора, мілейший, виключати радіолу... Бо й світло я вже виключаю.

— А місяць?

— Що місяць?

— Чи не могли б ви заодно і його погасити?

Коли ж радіола вмовкла, ілюмінація погасла, хтось зненацька задзвонив шкільним дзвоником, отим, що нагадує тронку чабанську... Аж занишкли всі, вслухаючись, як тане той звук в садку безшелеснім, без відлуння тане в просторах їхньої випускної ночі...

Коли стихло, майор Яцуба підійшов до дочки, що стояла в гурті дівчат:

— Ліночко, додому! — і в голосі його пробиваються аж запобігливі нотки.

— Я ще не йду, — відвернулась дочка. — Ми йдемо зустрічати схід сонця.

Схід сонця застає їх в степу.

Як у Москві випускники йдуть зустрічати схід сонця на Красну площу, а в Києві — на Володимирську гірку, так тут вони ось вийшли в степ, що розлігся перед ними, як безкрай, злегка синіючий, заімлений океан. А небо над ними розкинулось другим океаном, воно вже світлішає, рожевіє на сході, хвилює своєю великістю. Високо-високо в глибинах блакиті викупуються реактивні, небо від них аж дзвенить, і хоч сонця ще й нема, ще десь воно за вигином планети, а ці хлопці й дівчата вже передчувають його, вже бачать його вгорі, у вранішнім першій промінні, що барвить білий летючий метал.

VII

ПІКЕТАЖИСТКА

Що упертіше вона бунтувалася проти нього, то він все більше і більше її любив.

Не було такого приниження, на яке майор Яцуба не пішов би ради своєї Ліни, не було таких труднощів та перепон, яких він не кинувся б долати ради її майбутнього благополуччя. При одній лише думці про те, що донька могла б не пройти по конкурсу, що якісь там інститутські книгогризи могли б завалити її при вступі, майора кидало в лють, і він готовий був хоч зараз іти боєм проти кривдників, вдаритись по всіх інстанціях, щоб таки домогтися свого. Дочка .кругла відмінниця, грає на інструменті, — та як вони сміють її не прийняти? Всіх; поставить на ноги, щоб тільки захистити дочку і викрити злочинне кубло, якщо воно там, в інституті, завелось. Любити своє дитя тільки тим, що ніжити його та вилизувати, — це ще не все, ти зумій грудьми пробити йому дорогу, ото буде твоя любов! Влаштування дитини до інституту — це, на його погляд, варто було найтяжчої напруги. Розпалена уява його малювала боротьбу в усіх складнощах і несподіванках, в приймальних комісіях (цілком імовірно!) можна було наскочити на засилля хабарників, котрі вдаються до найхитріших методів у своїй злочинній діяльності, хабарі беруть тонко, обачно, через третіх осіб, — про таких він читав у газетах і чув не раз. Хабарів давати він не збирається, — за це судять, він зуміє інакше розчистити путь своїй медалістці: закутий в лати своїх заслуг, тараном піде вперед, залучить на підмогу впливові свої знайомства, які в нього ще там залишились де-не-де, і, якщо треба буде вивести шахраїв на чисту воду, — він не зупиниться ні перед чим, бо хто ж ворог своїй дитині?

Нащо Лукія Рясна, яка вже наче принципіальна і до того ж депутатка, а й та подбала про свого синочка : при конторі влаштовує — ластівок стерегти, чи то пак радистом на радіовузол... Хіба ж не тепленьке місце?

Ліна щодо цього зовсім іншої думки.

— Не клепчіть даремно на Рясних,— перечить вона батькові і пояснює, що Віталік іде на радіовузол не з метою тепліше влаштуватися, а тому, що там треба заміни, бо найближчий його друг Сашко Литвиненко з осені переходить до інституту на стаціонар — радгосп посилає його вчитися.

— Ах, це все з почуття дружби? — регоче батько.— Ти мені співай, співай про дружбу, знаємо цю дружбу... А чому вона синаша свого в чабани не посилає? Чому не вила йому в руки та на силос?

— А тому, що в нього нахил до радіотехніки. Здібності, ви це розумієте?

Суперечка їхня відбувається неподалік веранди, на присадибній ділянці, де вони працюють обое: Ліна клопочеться біля своїх гладіолусів, а батько, голий до пояса, в чалмі якійсь, мов фелах, прополює сапою картоплю.

— Сон рябої кобили все це,— каже він, змахнувши з обличчя краплистий піт.— Влаштовуєш — так і кажи, що влаштовую, а то ще хоче й чистенькою бути... Знаємо цих чистеньких!

Батько починає вголос сортувати сьогорічних випускників, прикидаючи, хто з них де опиниться: Кузьма Осадчий — ну цей на канал, цього батько до себе бере, там добре платять... Ситникова на ферму вершки пити... Чумакова обліковцем, Ткачуків — на кормозапарник... А решта? Так і норовлять — те в технікум хоч який-небудь, те на курси, ті на текстильний комбінат, будь-куди, аби лише з села вирватися, раді, що в радгоспі паспорти їм видають! А Горпищенкова вертуха, що про неї тільки й чути було на батьківському комітеті, йде нібито вожатою в піонертабір! Розхристанка, з трійок не вилазила, а над іншими буде вожакувати!

— Та як ви можете? — гаряче вступається Ліна за подругу.— В школі Тоня в нас найкращою вожатою була! Хай трійки, зате як її діти люблять!

Кожного брати під захист, за кожного заступатись — ця уперта звичка доньчина і дивує, і трохи насторожує Яцубу. Не вскочила б коли-небудь у халепу з цією безоглядною своєю довірливістю. В таборі ще малою прив'язалась була до якогось облізлого академіка, називала його дідусем, пробувала з дому навіть хліба для нього викрадати... А коли прибуває було етап — не знаєш, куди з нею діватись, цілу ніч після того кидається. Отож чого така знервованість,.. Яцубі просто душа болить дивитись, яка його донька худа, дмухні — й полетить за вітром, плечі стирчать, руки тоненькі, безмускульні — вона ними зараз спритно перебирає стебла квітів, поправляє, випростовує, де треба, ще й марлею перев'язує, щоб не падали під вагою суцвіть.

Цей талант квітникарки відкрився в Ліні несподівано після переїзду сюди з суворих північних країв. Взимку в неї по шухлядах різні пакетики з насінням, навесні — на всіх вікнах розсада в ящиках та горнятках, а зараз — грядки квітів, що все подвір'я веселять.

Найбільше Ліна кохається в гладіолусах — нарозводила їх стільки сортів, що в усьому районі нема, за бульбами цих гладіолусів майор ганяв аж до Львова... Виконувати доньчині доручення для нього одна насолода. Що тільки забагне вона, все

їй дістане, все добуде, хоч пташиного молока. Голубенький "Москвич" ото з гаража виглядає — то теж для неї, коли його придбав, про дочку насамперед думав, а не про те, щоб ранню редиску та полуниці возити на базар: майор внутрішніх військ Яцуба не з тих, що по базарах свою честь розмінюють на п'ятаки, йому пенсії вистачає. Та ще ж і дружина вносить свій пай, вона фельдшерує в радгоспі, а з часом буде в сім'ї ще й своя лікарка: оця сама Ліна. Вирішено в медінститут документи здавати. Майор таки переламав доньчину впертість, хоча зробити було це й нелегко, вона й тут пробувала йти йому наперекір. А боротися з нею — хіба ж серце не обливається кров'ю? Сила, і батьківська влада, і житейський досвід — все на його боці, проте тільки гляне на оті синці під очима, на оті широкі чорні густі брови, що дісталися їй од матері-степовички, тільки зазирне він у глибокі криниці смутку, що світять докірливо на нього з-під тих брів, так і тане його батьківське серце, так і никне вся його влада... Крім Ліни, є в нього ще дві дочки, теж від першої дружини, повіддавав він їх заміж ще на Півночі, одну — за метеоролога-полярника, другу — за військового, але з ними він більше конфліктує тепер, ніж живе в мирі, бо вони тільки й добрі до батька раз на рік — восени, коли батько літаком доставить їм в їхню тундру корзини винограду. А як виноград поїли — уже знову давай батька критикувати... Для них він наскрізь культовик, прочерствілий продукт догматичної ери, а він вам ось що скаже на це, мілейші зятьки та дочечки: "За культу теж не все погане було, принаймні не розперізувались так, як зараз розперезалися, дисциплінка в усьому була! Кого треба боятись — боялись. Перед ким треба змовчувати — змовчували. А зараз порозв'язували язики! Мелють таке, за що раніш давно б уже на соловецьких випасах білих ведмедів пасли..."

Розігнувши зомлілий поперек, Яцуба озирає своє володіння. В цей час собака, здоровезна його вівчарка, кидається до хвіртки і, ставши на задні лапи, визирає на вулицю через паркан. Це явна ознака, що за парканом хтось є.

— Ліно! — чути звідти дівочий голос. Ліна ніби ждала цього: відірвавшись від квітів, майнула бігцем до паркана, схопила собаку зашийник, відкинула вбік.

— Заходь, заходь, він не займе, — каже вона до тієї добре знайомої пружинистої, смаглявої особи, що з'являється на подвір'ї з палицею в руці, з рюкзаком за плечима. Тоня Горпищенко завітала. Рюкзак, палиця, дорожні сині шаровари... Спорядилася в путь, чи що?

— Попрощатись зайшла, вирушаю в рейс, — весело дзвенить вона до Ліни, а помітивши між виноградними шпалерами майорову чалму над литою бронзою спини, задирливо кидає й туди: — Здрастуйте? Коли вже ви свого собаку в міліцію здасте?

— Він і мені потрібний, — глухо відгукується майор.

— Там хоч злодюгу якогось піймав би.

— Хай виховують собі. І майор знову налягає на сапу. Ліна в тихому захваті оглядає Тоню в її дорожньому спорядженні.

— Ти таки зважилась?

— А що? Літо пробуду в піонертаборі, помуштрую дітлашню, накупаюся в морі досхочу...

— А тоді?

— Вернуса в радгосп та організую дівчачу чабанську бригаду! — сміється Тоня. — З самих тільки тих, що по конкурсу в інститути не пройдуть... Ми тоді декому носа втремо... Є ж он в радгоспі "Приморський" така бригада, з самих тільки жінок-чабанок. Старша чабанка їхня навіть у Москву на Виставку їздила, а я що ж, не змогла б? По сто двадцять ягнят не дала б на сотню вівцематок, чорти вашій матері? — Дівчина аж ногою притупнула і, з сміхом вислизнувши з-під рюкзака, кидає його на майорський ослін. — Потомствена ж я чабанка!

Ліна жвавішає біля подруги, веселішає, наче якісь біотоки б'ють на неї від Тоні, наче саму силу життя випромінюють оці повні грайва та блиску очі і личко лукаве, розрум'яніле, персиково-туге... Просто позаздрити можна Тоні — з усього вона вміє черпнути радощів, життя для неї сповнене гармонії, на кожному кроці жде її щастя. І чи не оця життєрадісна безжурність найбільше їй надає їй такої краси, сонячності?

— Ой, як твої гладіолуси розпустилися! Тоня вже біля квітів, над кожною квіткою нахилиється, над кожною ойкає від захоплення.

— Ой, ця яка! А ця! А ось яка ніжно-ніжно рожева! Як небо при сході сонця! Зоря вранішня... Тільки ще ніжніша.

— А ця, перлисто-рожева? — тамує гордість Ліна. — Мені вона чомусь найбільше подобається... "Аріоза" зветься цей сорт. Сніг і вранішня зоря... Хоча й це не точно. Такі тонкі барви, мабуть, тільки музикою можна передати...

— А це що за козак? — Тоня вже нагнулась над іншою квіткою, рубіново-червоною.

— Ти вгадала, козак і є: "Степан Разін"... А це "Касвалон". Білий — це "Зоя"... А це "Синьйорита", — торкає Ліна рукою яскраве, оранжево-абрикосове суцвіття.

А Тоня нишпорить оком все далі по грядці, маленькі, смагляві, в якихось роздряпинках руки її так і шурхають між стеблами та суцвіттями, які взиркуються в тугі нерозквітлі бутони, що випинаються на вершечках.

— Стільки сортів... Це ж кожен треба було комусь вивести... — на мить задумалась Тоня.

Ліна, підпушуючи кущик дитячими граблями, посміхнулась:

— Є теорія, що квіти занесені до нас з інших планет. Що колись на землі були тільки папоротники.

— Не забивай собі голову, Ліно, різними вигадками. Де це ті планети, щоб з них такі квіти до нас долетіли? Люди, люди самі все вивели...

— І в той же час є люди, Тоню, що вік живуть і ніколи не бачать такого, — відповіла стримано Ліна. — Це ж квіти сонця, не всюди їх викохаєш. Я вже думала: якби хоч кілька сортів на північ... Бо я ж і сама, доки була на півночі, просто не догадувалась, що є на світі така краса.

— Гладіолусів і в нас не густо, оце, мабуть, тільки в тебе. В нас коло хат більше рожі сіють, ти ж бачила, біля школи їх у нас повно: цупкі, високі женуть... Правда, буває, й рожка в пригоді стане, — знов розвеселилась Тоня. — Якось ще в п'ятому класі запитали ми Василя Карповича, що таке естетика, так він нам це якраз на прикладі із рожею

пояснював. Гляньте, каже, надвечір, коли рожа розквітне, а сонце налле її, і пелюстки світяться наскрізь, і вся вона аж світиться красою... Оце і все, що мені запам'яталося про естетику,— засміялася Тоня і, помітивши смуток в очах Ліни, запитала: — А хіба у вас там, при лагерьях у тундрі... зовсім ніякі квіти не витримують? Мох, та й усе?

— Ні, ростуть і в нас там... Квіти-морозники їх зємо... Вони, як проліски, пробивають сніг і цвітуть... Я ось напишу, мені вишлють — може, схрестити вдасться?

Тоня знов припала до квітів.

— Ну, Ліно, як хоч, а оцю "Аріозочку" ти мені зчикни. Без неї з двору не піду!

Ліна збігала на веранду і, вернувшись з ножицями, обережно зрізала, зчикнула стебельце гладіолуса, над яким Тоня стояла невідступне. Подаючи стебельце Тоні, запитала:

— Це для?..

— Тсс! — приклавши палець до вуст, перебила її Тоня і злодійкувато озирнулася в бік майора. Потім зненацька голосно, щоб і майор чув, випалила: — Йому, володареві ефіру! Найкращому радистові епохи! Забіжу, підкрадусь нищечком знадвору до радіовузла, покладу на вікні — хай сам догадається... А його й не відриватиму, бо він з тих навушників тепер і не вилазить...

Ліна всміхнулася, запитала тихо:

— Як же він, такий ревнивець, тебе відпускає?

— Все буде о'кей, як каже капітан,— пожартувала Тоня і знову притупнула ногою, бо їй аж не стоялось на місці.— Це Лукія Назарівна думала, що як спровадить Тоньку в піонертабір, то може бути спокійна за свого синочка. Ох, помиляєтесь, шановна моя майбутня свекрухо! Забули, що куди серце лежить, туди й око біжить!

З цими словами Тоня підхоплює рюкзак, вправно накидає на спину, на бігу чмокає Ліну в щоку і, посварившись кийком на собаку, зникає у хвіртці.

"Вихор був, вихор і є",— всміхається Ліна подрузі вздогін. Присівши на ослоні в затінку горіха, вона почуває, як все в ній трепеще схвильованістю, радісним сум'яттям. Ну й Тоня! Нема, вже побігла, вже збиває десь гірлигою на вулиці куряву, а тут, у дворі, й без неї ще ніби дзвенить її сміх, в самому повітрі мовби ще іскряться буйні її веселощі, бурхає вогонь нестримного її темпераменту. Ось кому гарно жити! Днями вони цілим класом їздили на екскурсію в Крим (Пахом Хрисантович таки дотримав слова і дав грузовик), в дорозі Тоня виявила себе такою заводійкою, що Ліна часом аж заздрила її кипучості, товариськості, умінню не звертати уваги на прикрі дрібниці, всією душею пити цей щедрий світ і його дива. Яка чудесна була подорож! Гайнули вони аж до Севастополя, побували на розкопках Херсонеса, де найбільше Ліну вразили не стародавні біломармурові колони та капітелі, а кавуняче насіння, що з еллінських часів збереглося в глиняних амфорах і свідчило, що елліни розводили баштани. Потім вони побували на Сапун-горі й, затамувавши подих, оглядали діораму, з якої, мов живі, поставали герої штурму — солдати та матроси, охоплені полум'ям битви... А як потрясло їх, коли, оглядаючи Графську пристань, вони дізналися від екскурсовода, що серед десантників-чорноморців, які першими влетіли на Графську пристань, був і їхній

земляк, їхній вічно зарослий брудною щетиною Мамайчук Мартин, що зараз скреготить по радгоспу на своїх коліщатках. Сьогодні якось і не схожий цей тяжко скалічений чоловік на героя, а тоді нібито якраз він перший підняв свою безкозирку на високій брамі над Графською пристанню, і та безкозирка заміняла атакуючим прапор, вона була знаком того, що в той день, 9 травня 1944 року, радянський воїн з боєм повернувся знову до Севастополя... Подвиг Мамайчука довго залишався в тіні, бо з севастопольського бруку його, тяжко пораненого, забрали до госпіталю, і бойовий орден, що ним командування нагородило героя-десантника, ще кілька разів після війни ходив за ним слідом, аж поки знайшов його інвалідом без ніг у цьому вівчарському степовому радгоспі.

Завершенням їхньої екскурсії була Нова Каховка, славетне молоде місто з могутньою греблею гідроелектростанції, з роздольним гоголівським Дніпром, з велетніми платанами, що розкинули вдовж берега високі свої шатра. Тут такою свіжістю віє на тебе, бо з-під коріння платанів весь час то меншими, то більшими цівками бринить, струмує джерельна, безліч ключів б'є, чистих, різнотонних, що зливаються в єдину, тиху й співучу музику води. А та дорога, якою вони їхали в Каховку, широкий шлях степовий, на десятки кілометрів обсаджений мальвами-рожами! Збожеволіти можна було від тієї краси! Від самого Ново-Троїцька й до Каховки квітуть і квітуть вони, цупкі та високі,— білим цвітом! рожевим! червоним! жовтим! — не бояться ні спеки, ні гарячих сухих вітрів, що налітають та шарпають їх весь час... Ось такою чіпкою та цупкою, міцною та непіддатливою видається їй і ця непогамовна Тоня Горпищенко, яка живе і не тужить, що рюкзак на плечі — і в піонертабір на ціле літо вожакувати... "А я! На що я сама здатна?"

Виводить Ліну з задуми брязкіт хвіртки: це прийшла мачуха, ще досить молода жінка, але така розгодована, з таким животом, що й не вгадаєш, чи вона вагітна, чи то просто відклалося "соцнакопичення"... Присівши теж в холодку під горіхом, мачуха одишкувато хапає повітря, потім запитує Ліну, що їй складати в дорогу, бо вона, мовляв, ради цього й з роботи відпросилася сьогодні раніш... А дівчину аж досада бере: поїздки тієї на два дні, тільки документи здати та й назад, а вовтузні, наче збирають тебе на острів Діксон. Вранці батько валізку перевіряв, зараз мачусі треба...

— Може; ти й пальто демісезонне візьмеш?

— Нащо пальто? Плащ на руку та й гайда,— каже Ліна, і їй самій стає неприємно, що в голосі пробиваються нотки роздратування. Мачуха, проте, вже, видно, звикла до цього, провинність її минулого мовби вимагає саме такого ставлення з боку пасербиці, і Яцубиха, мабуть, була б навіть здивована, якби Ліна заговорила інакше.

— Що нового на медфронті? — запитує, підходячи, батько, і мачуха слухняно розповідає (так, ніби доповідає) про те, що директора знову привезли з степу на медпункт в тяжкому стані, і що на другому відділку обранився біля трактора хлопець-причіплювач, і що Мамайчук-некерований наробив сьогодні шелесту, вимагав довідки про стан здоров'я...

Майор хмурніє:

— Нащо йому довідка? Здоровий, як бик!

— Збирає документи, теж нібито думає вступати... І знаєте куди? В Духовну академію!

Яцуба так і вкляк, вирячившись на дружину.

— Та він що: здурів? В кодло попівське. Ліна уявила Гриню-некерованого в рясі, з кадилом в руці перед юрмищем грішників... Ось коли Грині згодиться стиляжна його борода — наче навмисне відпустив...

— Цей висвятить бюрократів,— мовила Ліна, ледве стримуючи сміх.

Батькові ж зовсім було не до сміху.

— Устругнув,— насупившись, мурмотів він.— Один устругнув, а з десятих спитають. Чепе. Справжнє ж чепе. Пляма на весь район, на область... Ні, за це спитають...

— Не ти ж його намовляв,— заспокоїла мачуха.— Батько — герой, хай з нього питають, а ти тут до чого?

— Як до чого? — енергійно підхопився з ослона Яцуба.— Тут хати палитимуть, а моє діло сторона? Пляма на всю область, а я збоку? Та ви розумієте, що це таке?! Комсомолец — і в болото попівське! З того самого осередку, де я починав, де ми попівен з комсомолу сключали, тепер заява: прийміть у попи! А ви ж, старші, де були, куди дивились? Ні, я йду в штаб.

За хвилину батьків капроновий бриль уже віддалявся по той бік паркана.

Ліну теж брала цікавість, кортіло більше почути про цю сенсаційну новину; вона згадала, що їй треба здати кілька книжок до клубної бібліотеки, якою по сумісництву теж завідує Гриня, і, швиденько зібравши їх — це все були збірники поезій,— вона подалася до клубу. Проте до клубу й не добігла, який там клуб, коли весь шарварок біля контори, тут стоїть обліплений гаслами та афішами Мамайчуків автофургон, і цікавих уже зібралось чимало, а сам винуватець сполоху мовчки порядкує собі в будці фургона, спокійно, ніби нічого й не сталось, вкладає коробки з кінострічкою перед тим, як їхати на відділок. А паства, що складається з конторських дівчат та робітників, які, зайнявши чергу до каси, чекають на ґанку касира, та ще хлопців-радистів, що визирають з вікна радіорубки та шкіряться в усмішках,— ця паства з веселою жадобою чекає вже слова майбутнього свого пастиря.

Кінчивши роботу, Гриня вистромляє миршаву свою мідно-рудаву бороду з будки фургона.

— Так от і не дивуйтесь,— каже він.— Всі кинулись по інститутах, по технікумах, всі заяви подаєте, а я що: в бога теля з'їв? Ви в світські заклади, а я в духовний, це мене більше влаштовує. Стипендію обіцяють вищу, ніж була колись в київській бурсі, годуватимуть калорійне, а це для мого організму теж не остання річ... Та головне, звичайно, не в харчах, а в духовній поживі, що її так прагне моя душа. Джерела істини, де вони? Для чого живу? Ким я створений і яке моє призначення на цій грішній планеті? Не розгадано ж. А втім, дедалі я більше відчуваю, що моя істота дійсно божественного походження. Чим я відрізняюсь, скажімо, від коня?

— Або від барана? — кидає один із тих, що ждуть касира.

— А тим,— пропускає Гриня репліку мимо вух,— що чотирнадцять мільярдів клітин вкладено в оцю черепну коробку. Чотирнадцять мільярдів! І всіма думати про овес, про силос?

В цей час із глибини конторських надр з'являється майор Яцуба і, розштовхнувши дівчат, виходить на ґанок, гукає до Мамайчука:

— Тебе просять!

— Бач, мене просять,— враз осміхається Гриня до пастви.— Раніше викликали, вимагали з'явитись, а тепер просять. Прогрес!

Коли ж він в своїй сорочці навипуск гонористо проходить мимо Яцуби, той кидає йому з презирством:

— Ганьба! Я в твоєму віці, мілейший, церкви розвалював, а ти? З вузьких штанів та навпростець у рясу?

Мамайчук міряє поглядом дебелу Яцубину постать.

— Хочете знати, хто спонукав мене зробити цей крок?

— Ну-ну! Хто?

— Ви! Ви, товаришу відставник! Нестерпними стали ваші повчання — ось чому йду в обійми клерикалів! Сумую, а йду. Велика нудьга жене мене звідси. Аніж без кінця слухати ваші проповіді, краще я сам виголошуватиму їх!

Голосно випаливши це, Гриня з поважністю ступив через поріг до вузького конторського коридора, а слідом за ним, наче конвоїр, попхався й майор.

Було відомо, що Гриню викликала на розмову радгоспне начальство, що й батько його теж зараз там, в директорській кабінеті, і навіть є хтось приїжджий: будуть разом уламувати баламутника, щоб відмовився.

Хтозна, про що з ним було ведено там перетрактації, тільки Гриня довго звідти не виходив, а коли вийшов, то підняв угору вказівний палець і тоном Галілея, що мовить своє славетне: "А вона таки крутиться!" — прорік:

— Гумор! Гумор, люди, понад усе!

Помітивши Ліну, що з книжечками під пахвою стебелясто сутулилась осторонь біля газетної вітрини, Гриня мимохідь вшанував її своєю увагою:

— Здавати принесла, дщерь?

І, взявши в неї книжки, Гриня недбало жбурнув їх у халабуду своєї пересувки. По хвилині тільки пилюка вже танула на тому місці, де стояв розмальований фургон кінопересувки,— помчала роботяща кінотрудівниця на відділок.

— Хто б подумав: Гриня — і в академію! — кинула одна з конторниць, а чабан Бунтій, що, спершись на ґирлиґу, весь час стояв мовчки на ґанку — вуса чепурні, сорочка чиста,— мовив неголосно:

— Нема таких академій, щоб набирали без клепок, а випускали з усіма клепками.

...Увечері майор Яцуба, натягнувши на себе комбінезон, порався в гаражі, рихтував "Москвича" в дорогу. Але й колупаючись у моторі, видно, не міг звільнитись від клопоту за Мамайчука, бо з кожної нагоди звертався до дружини, яка, теж готуючи на завтра

своє, раз у раз то спускалася в льох, то вибиралася з льоху:

— Ти тільки послухай, куди він верне, стервець... Ще нас хоче й винними поробити перед приїжджим товаришем... Мій крок, каже, вимушений, , це через вас, каже, мене тягне або кадило взяти до рук, або бути в гурті тих, що по міських бульварах іржуть по конячому. Реготом переляканих ідіотів то в них зветься...

— По-моєму, його просто треба оженити,— зробила висновок дружина.— Подейкують, що до Тамари-зоотехнічки в нього таємна любов, то, може, через те й баламутиться...

— Еге, ти його глибше колупни... Він усім на світі невдоволений. Мене, каже, кінецьсвітня туга хапає за душу, знов чумакувати хочеться, коли я прикину умом, куди ведуть ці ваші атомні перегони... Якщо людство, мовляв, не схаменеться, все на цій планеті почнеться спочатку. Декого я вже бачу, каже, в звірячій шкурі і з кам'яною сокирою в руках,— і, кажучи це, смотре на мене, падлець...

Ліна, погойдуючись на сітці гамака під горіхом, слухає звідти батькові нарікання, і їй навіть уже й не смішно, що Мамайчук має намір іти вчитися на попа. Безглуздо? А чи так багато глузду в тому, що вона ось поїде оббивати пороги в медичний? Ніколи не думала про це, не збиралася і раптом — зубним лікарем будеш! Вирішувала, правда, не вона, вирішив сам батько за неї, бо він чомусь переконаний, що з усіх умінь вміння медика найбільш вартісне,— медики чи на фронті під час війни, чи навіть в місцях ув'язнення, у виправних колоніях,— всюди вони є людом потрібним, дефіцитним. Так, в догоду його міркуванням вона муситиме займатися тим, до чого не має нахилу, з душевною обридою мусить виборювати місце, про яке хтось інший, може, тільки мріє... Хіба що зріжеться на вступних. Тоня жартує, погрожує сформувати чабанську бригаду з дівчат, які проваляться, а в Ліни зараз такий настрій, що хоч би й провалитись, то ніскільки не страшно.

Тоні можна тільки позаздрити, їй усе ясно, вона десь оце уже весело сяє очима у відблисках піонерського вогнища, і ніякі сумніви її не роздирають — вродиться ж людина такою. А Ліну обсіли гризоти. Вгорі над Ліною в космічній глибокості яскравляться зоряні візерунки неба, стелеться на південь Чумацький Шлях, а коли на мить заплющиш очі, вже постає тобі шлях інший, земний, степовий, обсаджений рожами, і про нього дівчині хочеться скласти вірш або передати його музикою... Потім їй чомусь згадується світлий місячний Крим і затиснуте в скелях місто Бахчисарай, де їхня екскурсія ночувала, згадується чебуречна, де вони увечері їли чебуреки, а після того при місяці оглядали ханський палац, і парк, і оту лиховісну Соколину вежу, куди вкидали дівчат-полонянок... Закривавлених, розтерзаних, замучених спрагою, гнали їх отим зоряним Чумацьким Шляхом з України на Крим. Топталася краса, честь, кохання, над усім панувала сваволя та культ кривавих брутальних ханів. Династії змінювались династіями, а де вони? Нібито аж п'ятдесят сім ханів один за одним перейшло тут, а ім'я жодного не зосталося ні в пісні, ні в пам'яті людській... В безвість пішли разом із своїми євнухами, середньовічними катівнями. Музейним експонатом дотліває грізна колись Соколина вежа... Нагорі вона вся обмережана візерунчатими ґратами: там

нібито тримали соколів, навчених для ханського полювання, і лише раз на рік, з ласки аллаха, туди, на вежу, дозволялося підніматися невільницям-степовичкам, щоб могли вони глянути з тієї кримської Воркути на білий світ, на блакить дніпрову, на далеке степове роздолля... Але й звідти, з вежі, їм видно було лише круті гори, що нависають кам'яними лобами над містом, мовби чатуючи все живе, і тільки за тими гранітними крутогорами вгадувався полонянкам і обрій широкий, і воля, і рідний край... Скільки невільницьких пісень з тих ущелин брали початок, скільки сліз було там пролито, від яких і той ханський негорючий камінь торів! Недарма ж одна з полонянок на рушничку, що чудом зберігся від тих давніх часів, вишила те, що їй вимріялось в неволі, вигаптувала дерево-калину та солов'я і посадила їх у човен — човником послала цю вишиту дівочу свою мрію через гори, куди поривалась її душа!

Такий той Бахчисарай. Немов страшний, моторошний сон, все це зримо поставало перед Ліною: і хмари кінноти, і аркани, і полонянки, що їх гоном женуть, щоб поховати в ханських гаремах степову їхню вроду і молодість, щоб випити, висушити їхні почуття, викохані на волі... Аж потім, коли їхня екскурсійна група залишила нарешті те протрухлявіле ханське гніздовище та піднялася на гору, всі похмурі привиди минулого разом зникли, розвіялись, на горах було ніби інше повітря, тепла південна ніч сухо дзвеніла цикадами, і повний місяць якось вільно світив на Бахчисарай, на його мінарети й тополі. Ліна й зараз звідси, зі степу, мовби обіймає поглядом всю ту недавню подорож, де все повите чарами, де місяць пісенно освітлює море, рівне й безкрає, і підняту в небо діадему Кримських гір від Ай-Петрі до Чатир-Дагу. Якась закохана пара, мабуть, саме стоїть зараз на тому камені, де Ліна недавно стояла, споглядає красу нічних, напоєних свіжістю долин, з яких де-не-де світло місяця вихопить силует тополі, цієї степової сестри кипариса, що, мовби заблукавши, прийшла туди й стрімко вигналась на кривавих ханських токовищах... Пахощі ночі, стрекіт цикад, контральтове булькотання води в ариках... Жила в снігах, у тундрі, чула крижаний подих арктичного океану, гуркіт прибоїв і навіть гадки не мала, що полонитимуть її такі найніжніші південні ночі, як там, у Криму, і ось тут, де пахне горіхом, степом, нічною фіалкою, і спати можна надворі, не залазячи в мішок, і цикади своїм невтомним стрекотом навіватимуть тобі одвічну музику світу...

Батькові клопоту біля "Москвича" вистачило до пізньої ночі, ще зосталося й на ранок. Думка була виїхати разом із сонцем, бо не близька дорога, а вже й сонце підбилося ген-ген, а "Москвич" їхній голубенько поблискує біля радгоспних майстерень, де батько ще щось виточує та підпилює. Ліна теж тут, готова в дорогу. Стоїть у дверях майстерні та безвідривно дивиться, як працює товариш Курінний, токар по металу, колишній морський офіцер. Є щось просто артистичне в його роботі. Під час виробничої практики хлопці з їхнього класу завжди натовпом стояли біля верстата товариша Курінного, щоб подивитись, як він встановлює різці та починає своє чародійство, як легко в'ється йому під ноги стрічка сизо-металевого серпантину. Ліна якось вхопила стружку в нього з-під ніг, а вона виявилась така гаряча, що аж пальці попекла... Цей товариш Курінний в недавньому минулому десь на Півночі, на підводнім

човні плавав, і хоч до старості чоловікові ще далеко, довелося йти у відставку за станом здоров'я. Вдома, однак, після відставки сидіти не захотів, забирали на роботу в район — теж не пішов, сам попросився в майстерню: я, каже, люблю токарювати... І таки любить, нічого не скажеш.

Владністю над речами, своїм буденним, трудівницьким умінням — ось чим вражають тут Ліну робітники. Муфти виточують, ресори зварюють, там щось кують, там розбирають мотор... Безногий газорізальник Мамайчук-старший в захиснім козирку вправно і впевнено веде язичок полум'я по металу, щось викроює з товстого сталевих листа. Від простого й до складного — все вміють ці люди, все їм дається. В кутку майстерні двоє зайняті спеціально тим, що ремонтують кузови та сидіння шоферам, пружини нові вставляють замість поламаних, а надворі кілька робітників метикують над якимось пристроєм до комбайна, щось лагодять, переінакшують, переконструйовують... Ліні подобається саме ця атмосфера діла, творчості, колективізму, подобається, коли механік, з'являючись на порозі, гукає:

— Здрастуй, козацтво!

А вони й не сміються, наче вони й справді козацтво.

Навпроти кузні іржаво червоніють купи різного брухту, де Віталій Рясний та його друзі копалися цілу весну, зараз серед залізничя валяються, біліючи на сонці, ще й величезні суднові манометри, зняті з того військового судна, що намертво лягло у водах затоки. Давно вже радгоспні механізатори роздягли, обдерли те судно. Мов за золотим руном, пускались вони туди своїми піратськими експедиціями, а тепер, під час перекуру, зібравшись коло майстерень, весело кивають в бік затоки, в бік роздягнутого сталевих велетня:

— Якби на колеса його та в степ... Ото був би трактор!

Під час перекуру Мамайчук-севастополець під'їздить до Яцуби, який все ще копирсається в моторі; рвучко-сердито відштовхуючись від землі, інвалід кружляє, скрегоче своїми інвалідськими коліщатами довкола машини, насуплено розглядає, наче бачить голубенького цього "Москвича" вперше, і хоч зараз інвалід і не п'яний, а Ліна його чомусь побоюється. Дівчину відлякує і його похмуре одутле обличчя в брудній щетині, і оте каліцтво, і що на великому пальці в нього замість нігтя чорніє якийсь запечений гудзь... Здається Ліні, що ветеран ось-ось насвариться на неї тим гудзем або запитання якесь їй поставить таке, що вона й відповісти не зуміє.

Запитання в нього й справді визріває, але з ним він звертається не до Ліни, а до самого Яцуби:

— Скажи, навіщо тобі цей персональний "Москвич"?

Батько відповідає жартом, що ось, мовляв, повезе дочку в інститут, бо пішки далеко йти, але Мамайчук жарту не приймає, його, як завжди, пече Яцубина пенсія, що її, мовляв, забагато йому дають: на трьох солдатських вдів вистачило б.

— Ти свідомий? Ні, скажи, ти свідомий? — учепливий, мов кліщ, пристає до відставника Мамайчук і вказує йому на іншого відставника — на Курінного, що в цей час саме лазить з комбайнерами біля комбайна, — он, мовляв, він теж відставник, до

полюса під кригами плавав, а коли списатися довелось — сам прийшов у майстерню, бо совість в людини є. Слово за словом, і між ними вже спалахує чвара, батько кричить:

— Ти мені очі цим не штрикай! Я не сам собі пенсію встановляю! Я за неї пургою та цингою платив! Зубів ось чортма! Бачив! — І він вишкіряє до Мамайчука свою вставну нержавіючу сталь. — Не на курорті був! Там був, де дитина ось, замість яблук, сиру картоплю гризла. Дружину поховав, з собою не рахувався, до впаду своїй владі служив! А сказали, бери відставку — взяв.

— Не взяв би... Саме життя тобі відставку дало, — глипає спідлоба Мамайчук.

— Не спішіть Яцубу ховати! Рано! Ще, може, самі покличете нас, щоб синів ваших до тям приводили! Бо повипускали чортів з пляшки, а назад загнати не вмієте!

— Ну-ну! Синів ти наших не чіпай, — наїжується Мамайчук, і вже коліщата його скрегочуть знов до майстерні, а батько, грюкнувши капотом, тоном наказу кидає Ліні:

— Сідай!

"Москвич" їхній, тикаючись між комбайнами та старими сівалками, поволі вибирається на просторе; вже хащі машин були позаду, коли Ліна зненацька вгледіла капітана Дорошенка: в білому кітелі, в капітанських кашкеті, він стояв над купою іржавого брухту, розглядав величезний якірний ланцюг, що його теж, мабуть, разом з манометрами привезли з того нічийного судна. Даючи "Москвичеві" дорогу, капітан відступився і в цей час заглянув на переднім сидінні Ліну, що нескладно гнулася поруч з батьком, і всміхнувся їй. Була в його усмішці якась делікатність, доброзичливість, — це Ліна відзначила в ньому ще на шкільному вечорі. Певне, ця делікатність властива йому, певне, є в нього душевна потреба саме такого поводження з людьми. І зараз — підняв руку, ворухнув у повітрі пальцями: щасливої, мовляв, дороги...

Радісно і трохи аж тоскно стало дівчині від цієї миттєвої зустрічі з капітаном. Людина змістовного й славного життя, він таке глибоке на неї враження справив на випускному, так гарно розповідав їм про того степовика-парубійка, що з торбинкою тьопав до причалу і що з байди дядьківської, подолавши всі труднощі, таки вийшов на простори океану... А в який же вона, Ліна, пускається океан? З якими передчуттями вирушає в свій перший рейс? Не океан, а, мабуть, болото паперів, каміння канцелярських столів жде її... Доведеться нервувати за кожну оцінку, за кожен бал, скільки разів доведеться глушити в собі голос власного сумління, щоб хоч на півкроку просунутись по шляху до того діла... яке її зовсім не приваблює! Бормашина та крісло — батько певен, що саме вони зроблять Ліну щасливою... А якщо не пройде по конкурсу? Батько розгорне баталію, пустить в хід грозбу і лестощі, секретарок допитками замордує, а начальству руку трясиме по-холопському... Ще й дочку вчитиме цієї науки запобігань перед викладачами, пролазництва, піддобрювання. Невже все це неминуче в житті? Невже рано чи пізно, а мусиш із цим примиритись?

В дорозі з "Москвичем" було негаразд, мотор кілька разів глухнув, кашляв, доводилось зупинятися, і доки батько гаркотів стартером або, піднявши капот, щось лагодив, Ліна стояла край дороги, обвіяна гарячим степовим повітрям. Розглядала жовте квіття дикої собачої рожі та Петрового батога цупке стебелля, що синіми

зірками світило з-поміж обважнілих від пилюки придорожніх полинів; походжала та думала свої думи про те, як житиме, пройде по конкурсу чи ні, а сумніви весь час тривожили, чи саме так треба жити, щоб ти відкрито могла глянути в вічі і капітанові, і тому безногому озлобленому газорізальникові Мамайчукові.

Востаннє мотор заглухнув (і на цей раз, здається, остаточно), коли їм залишалося всього з кілометр доїхати до місця робіт на трасі каналу. Вже видно було там розбушовану землю, цілі буртовийща свіжого ґрунту, серед якого сюди й туди, то пірнаючи, то виринаючи, ходили бульдозери, зблискували до сонця своїми величезними лемешами.

Батько лютував, гаркотів стартером, раз у раз крутив ручку, червоніючи з натуги:

— Не заводиться, хоч убий!

Треба було шукати якогось виходу, і батько знайшов його в тому, що Ліна залишиться біля машини, а він піде пішки до каналобудівників, домовиться, щоб виручали. В них там, мовляв, багато механізмів, можуть взяти на буксир.

Пішов батько, залишилася Ліна сама вартувати свого "Москвича", що незабаром розпівся, мов порожня консервна бляшанка, не можна було всидіти в ньому. Ліна вибралася на повітря, присіла у затінку машини на траві. Знов дика рожка цвіте, жовтіє запилюженими пелюстками — цупка, запорошена, живуча. Земля напечена, мов черинь. Ящірка шурхнула в нору, чміль пролетів, муравки трудяться й трудяться невтомно. А далеч степів леліє текучою спекою, рівнина така ж, як і в тундрі, тільки небо тут інше, та немає на Півночі, в краю вічної мерзлоти, оцих степових могил, невідомо ким і коли насипаних... Чиї вони: скіфські, сарматські, запорозькі?

Батько довго не повертався, нелегко, видно, було домовлятися йому там в цей гарячий робочий час. Нарешті звідти вирушила підмога. Степом навпростець з страшенним гуркотом, з курявою ішла та підмога. Ліна спершу навіть не могла збагнути, що то за потвора повзе, скрегоче назустріч, сказано підгрібаючи землю...

Очам своїм не повірила.

Танк!

Справжнього танка вона ніколи не бачила, тільки з кінофільмів і знала, а тут це, безперечно, він насувався, окутаний курявою, великий, масивний, безокий, з загребущими гусеницями, з військовим ще номером на брудно-зеленім борту... Тільки замість башти на ньому ребристо здійсмається щось схоже на кран, Ліна пізніше дізнається, що це хтось хитромудрий, пристосовуючи танк до мирного життя, дійсно скинув з нього башту і натомість встановив звичайний робочий кран, яким під час ремонту можна піднімати найважчі двигуни... Танк бурею розгорнувся перед "Москвичем", водій хвацько підчепив його сталевим тросом і поволик у бік каналу — мов комаху яку-небудь поволик! Ліна, пришикнувши, сиділа в "Москвичі", згоряла від сорому. Вона наче побачила збоку себе, уявила, який смішний в очах людей оцей їхній лімузинчик, що його волоче по стерні велетенський робочий танк... Видовище збоку, певне, справді було смаковите, бо всі бульдозери, скрепери, повилізавши на гору, позупинялись, водії самоскидів почали сигналізувати, видно було, як звідусіль з валу

бульдозеристи махають кашкетами і десь аж під небом зблискують білі зуби на закіптюжених обличчях,— регочуть усі, весь степ регоче, розважений тим, як цей сталевий буро-зелений мамонт волоче до таборища оту голубеньку, підхоплену серед степу комаху.

Вже танк і зупинився, і трос відчепили, а Ліна все не зважувалась вилізти із своєї схованки, бо й саме повітря навкруги, здавалось, було наснажене блиском насмішок, реготом, кепкуванням. Подолавши ніяковість, вона таки вихопилась з машини між люди, між бульдозери, між тягачі і самоскиди, і все тут було якесь незвичне, оголене, вражаюче — зубаті оці механізми, житлові вагончики, Дошка пошани, барила з водою... Хтось нахильці, як запорожець, п'є просто з барила, потім передає посудину батькові, і той, напившись, солідно радить возити воду цистерною, а не отакими барильцями.

— А ми навмисне такими барильцями,—відповідає той, що пив, молодий закіптюжений смаглій, і білку ваті очі його по-циганському грають лукаво.— Бо привезли б цистерною, та й на три дні, та й тухнутиме вода!.. А в таких волі-неволі щодня возять, і, отже, свіженьку п'єм!.. Хочеш?? — запропонував він Ліні й обережно підтримував барило, доки вона пила,

Напившись, сказала неголосно:

— Дякую.

— Так ти мене не впізнала? — весело окинув її оком смаглій, поставивши барило на землю.— Це ж я тебе на буксир брав! Ніколи танкістом не був, а тут довелося... А звати мене Микола Єгипта, хоч з єгиптянами я родич такий... через вулицю навприсядки! Ну, ми поїхали! — гукнув він і, спритно забравшись у танк, загарував ним з місця, аж земля задрижала. Ліна, сама не знає чому, посміхнулася йому вслід.

Доки батько біля похідної майстерні веде ділові переговори, а потім з кимось із ремонтників починає розбирати "Москвичеві" нутроші, Ліна, ще не зовсім отямившись після пережитого сорому, стоїть, туплено розглядає Дошку пошани, звідки на неї дивляться, видно, ці ж самі бульдозеристи — і цей смаглій, що воду пив, і ті, що тільки-но реготали на валу. Вони й тут, на фотографіях, веселі, безшабашні, а одягнуті ще позимньому чи по-весняному — в фуфайках. В того шапка-вушанка набакир, на вухо, а в того навмисне насунута на лоба, той поклав на гусеницю бульдозера руку, мов другові на плече, а інший картинно позує, взявшись у боки, ще котрийсь — кремезний, широкоплечий,— видно, розважаючи товаришів, скорчив таку міну перед об'єктивом, що мимоволі всміхнешся.

Із-за вагончика вийшла дівчина в ситцевому платтячку, мабуть, ровесниця Ліні, тільки куди міцніша, здоровіша за неї,— з вогню та з сонця вся! Так і цвіте вся здоров'ям, налите тіло горить смагою.

— Ну й комедія ж була дивитись, як вас тягли,— всміхається вона до Ліни.— Це хлопці навмисно придумали вам для буксира танка послати. А Єгипті цього тільки подай...

— Найшли розваги...

— Та ви на них не ображайтесь.— Очі дівчини променились добротою.— Просто

люблять тут у нас пошуткувати... А танк якраз був не в роботі. Цей уже як зачепить, то потягне, він у нас трудяга.

Дівчата разом глянули на танк, що стояв віддалеки на своєму, видно, постійному місці. Єгипта, заволодівши танковим краном, вже з кимось лаявся — лаявся так, що Ліні хотілося вуха затулити.

— Не зважай,— відвертаючись від Єгипти, заспокоїла її тутешня дівчина.— То він механіка перевиховує.

Дівчата розгомонілись. Невдози Ліна вже знала, що звати цю дівчину Василюк, а прізвище Брага, і що брат її тут працює бульдозеристом на каналі, і що наступного літа вона вступатиме до Рівненського інституту інженерів водного господарства — канал обіцяє послати, буде стипендіаткою каналу... А тут? Тут працює пікетажисткою — це од слова "пикет". Обов'язки нескладні, ходиш, переставляєш геодезичну рейку, а майстер нівелює. Якщо старий в доброму настрої, то він і пікетажистку підпускає до нівеліра, щоб привчалася. Але це так, понад програму, головне ж діло пікетажистки — переставляти оці вішки рябенькі.

— Бачиш, он під вагончиком стоять? Одна моя, а друга моєї напарниці, її зараз нема.

— Де ж вона?

— Розрахувалась, бо в неї мати дуже захворіла, а доглядати нікому... Оце де зараз канал споруджується, все якраз з Ганнусею ми пікети розставляли, між нашими пікетами найжаркіші роботи йдуть...

— Своєю роботою, Василюк, ти... дуже задоволена?

— Як сказати. Була цікавіша. Але й тут: хай по сто метрів вперед, та все ж таки вперед.

Інший світ, все таке далеке, однак Ліна почувала, що їй цікаво слухати — і про ті пікети, і про нівеліри, і про те, як тут живуть... Слухала, а тим часом хтось підкрався із-за спини і хап її за голову — міцно затулив долонями очі... "Єгипта!" — майнула найперша думка, чомусь саме його руки уявились такими гарячими, міцними, з горіхами мозолів на долонях... Треба було вгадати, крикнути ім'я, щоб випустив, і добре, що не крикнула, бо коли випручалась, то перед нею стояв... Кузьма Осадчий! Усмішка до вух, сам закудланний, в зашмарованій майці, в пилюці... І в бровах, і в чубі пилюки набилося густо.

— Так це тебе тягнуто на буксирі,— казав Кузьма.— А я думав — там тільки старий твій... Куди ж мандрівочка пахне?

— Вона в медінститут їде документи здавати,— прохопилась першою Василюк.

— Ніколи не чув я, щоб ти медициною захоплювалась,— здивувався Кузьма.— Відкрила в собі такий нахил?

— Який там нахил,— досадливе всміхнулась Ліна, а Кузьма веселим тоном побажав:

— Ну, зеленої тобі вулиці та голубого неба! А ми тут, бачиш, земельку пересипаємо. З місця на місце пересипаємо, а, кажуть, щось буде.

— Не щось, а магканал,— поправила Василюк.

— От чуєш: маг... Себто магістральний,—пояснив Кузьма,— а не тому, що перед тобою якісь маги... Тут без магії, тут пупа надирвати треба. А зате вигрохаємо такий, що більший буде розміром, ніж відомі тобі канали марсіанські, що їх Скіапареллі відкрив. Із самого Марса в телескопи видно буде наш степовий аричок.— Хлопець засміявся, розфантазувався: — Вже десь там сидить, мабуть, такий собі вчений марсіанин, трохи на самурая схожий, розглядає нашу роботу в окуляр телескопа та покректує: що таке? Не було каналу в цьому секторі Землі, і ось він уже є! Де була бора пустеля — рівна якась смужечка лягла... Оптичний обман, чи, може, й там, на планеті Земля, є більш-менш розумні істоти? Щось там риють, прокладають, ведуть... А коли так, то треба їхній витвір негайно нанести на карту земних каналів та мерщій у дисертацію його — ей-ей, за це дадуть комусь доктора марсіанських наук!

Дівчат розважають його пустощі, обидві сміються, а Кузьма тим часом, по-робочому замашним рухом вхопивши барило з водою, жлуктить нахильці, аж чути ковтки: глог-глог... Все в нього якось здорово виходить, хлопець навіть п'є так, як щойно пили тут дорослі бульдозеристи. Напившись, втерся всієї п'ятірнею, по-робочому. Зовсім небагато й пробув на каналі, а вже з'явилося в ньому щось певне, владне, розставивши ноги, твердо стоїть на землі Кузьма-каналобудівник, тільки жаль, що в вухах земляка — може гречка звідти прорости. Чи давно це було, коли в школі хлопці ще тільки вчилися водити трактора, скільки сміху було, коли за кермо сідав оцей вухатий Кузьма... Чи він придурювався, чи справді не вмів тоді ще правувати — трактор його ніяк не хотів слухатись і, виписуючи по майдану п'яні викрутаси, прямував кудись у степ навмання, а хлопці горлали невдасі керманичеві навздогін:

— Кузьмо, тримай картуз!

Картуз був тоді на Кузьмі якийсь чудернацький, не нашої ери, з переламаним козирком,— де він такого й допав! Аж шкода, що зараз нема на Кузьмі того картуза, не втримав, мабуть-таки, його, загубив десь по дорозі сюди разом зі своєю школярською безтурботністю.

— Ось так, Ліно... Степи збираємось обводнити, а самим поки що напитися ніде: кидай агрегат і біжи аж до цих бочок за ковтком води.

— Бо термоси порозчавлювали,— каже Василянка з докором.

— А як його не розчавиш, коли йдеш майже сліпим польотом... Принесуть, поставлять у бур'яні, хіба там помітиш з кабіни ваш термос... Наїдеш — і коржик з нього!

— Чи й не герой, хм,— спокійно хмикнула Василянка.— А вчора кому від батька влетіло за порушення правил безпеки? Погрожував і вуха пообривати.

— Ці обірве, другі виростуть,— відбувся жартом Кузьма і пояснив Ліні: — Майстер наскаржився батькові, що високі гребінки залишаю, могло б привалити... Так старий і дає мені урок по техніці безпеки... Ну, скоро-скоро ось моє ходіння в підпасичах закінчиться: вже є телеграма з Харкова, що партію нових бульдозерів нам відправили, десь і мій там летить...

— Ще чи одержиш,— піддражнювала Василянка.

— Одержу. Подякую батькові за науку, за здорову критику, за бульдозера і на свого суверенне пересяду... Годі ходити в підручних — заживу під гаслом: вольносьць і неподлеглосць!

І, труснувши чубом, Кузьма розвалькувате рушив до місця роботи. Вже відійшовши, обернувся до Ліни:

— Хочеш глянути, які я гори верну? Дівчата, весело презирнувшись, рушили за ним. Збудований колись на кордонах Римської імперії Троянів вал, що сліди його ще й досі тягнуться по степах Придністров'я, навряд чи міг навіть в часи розбудови рівнятися могутністю з цим валом — насипом свіжовивергнутого з траси каналу ґрунту. З висоти валу видно всю панораму робіт. Але де ж саме проляже траса каналу? Ліні без навички трудно було розібратися в цьому хаосі. Всюди риють, горнуть, перевертають степ, там знімають верхній шар, а тут земля вже порізана глибокими траншеями, в однім місці розламують чорноземлю, а поруч бульдозери вже вигризують з підґрунтя жовту правічну глину і сунуть її нагору, на вали, нагортають цілі буртовища. Глянути збоку — справді здається, що тільки пересипають землю з місця на місце, а учасникам будівництва, звичайно ж, в усьому цьому вгадується лад, думка будівника вже веде крізь цей хаос несхибну вісь каналу, бачить в степах його повноводе русло.

— Зверни увагу, Ліно, як споруджувальні роботи виконано,— вказав Кузьма на ту ділянку, де крила каналу були вже сформовані.— Наче вручну, еге ж? О, це треба вміти! Це брат ось її,— кивнув на Василю.— Просто художник свого діла. Народний художник земляних робіт! Де Левко Іванович планував дамбу, після нього ніяких уже ручних доробок... В нас тут колектив зовсім не сірий, більшість ветерани, з Інгульця прийшли, з інгулецької системи,— хвалився далі Кузьма.— Гребіння, мури оті нащо? То їх спеціально залишаємо між траншеями, щоб ґрунт на сторони не розповзався... Вже коли вженешся в траншею, то все вперед горнеш... Ну, а потім ми, звісно, й ті перемички ламаємо... Як наїдеш, а стіна землі перед тобою так і сідає, так і никне! А коли вгору береш, гуркіт такий, як в ракеті, просто глухнеш від нього.— Кузьма блискає усмішкою.— Оце мій,— зупиняється він коло бульдозера, що незграбно перехнябився на валу.

Квадратна металева кабіна, в кабіні важелі стирчать, на сидінні жужмом фуфайка замаслена, здавлена. Кузьма, плигнувши, всідається на тій фуфайці.

— Щоб виростити троянду, будьте землею... Я кажу вам, будьте землею! — весело гукає він з бульдозера словами якогось поета.

Скрегіт, рев заліза, удар чадної хвилі... Машині важко, натужний залізний гуркіт глушить Ліну, вона аж сахається вбік, а Кузьма беззвучно регоче з кабіни і вже спрямовує бульдозера вниз, в куряву, в спеку, в розбушований земляний чортотрій...

— Пішов наш Кузьма на простори ХХ віку,— жартує Василю, видно, узвичаєною тут примовкою, і Ліні навіть у цьому тутешньому жарті чується атмосфера життя своєрідного, їй не доступного. Простори ХХ віку — і вигадують же таке... Озираючись довкола, Ліна, однак, помічає, що простори тут якось особливо відчуваєш, вони ніби

оживають, поряд з цим бушовищем земляних робіт ще більше відтінюється безмежжя степів та великість полудневого неба.

— А наші хатки на колесах, правда, гарненькі? — киває Василинка на яскраві жовто-червоні та голубенькі вагончики, що, наче автобуси на стоянці, таборяться внизу.—Це десь аж із Естонії нам прислали.

Дівчата повагом рушають туди, провалюючись в розпушеному теплому ґрунті.

— Звикла вже, Василюк, до життя на колесах?

— А що звикати. Зате ж нам, крім основної ставки, ще й "колісні" платять або "кур'явні",— розважно каже Василинка, випромінюючи усміх своїх великих, блискучо-карих очей.— Вагончиків, правда, не вистачає, частина наших аж у Брилівці живе, їх машинами возять на роботу й з роботи... Я теж деколи їжджу: натрясешся за дорогу, сидиш, зігнешся — коліна вище вух!

Вона знову посміхнулась рівною своєю посмішкою: спокій і врівноваженість, здається, ніколи не покидають її.

— А все ж, бачу, тобі таке життя до вподоби?

— Життя як життя. Коли й допечуть тебе чим-небудь, а потім глянеш... твою ж таки роботу видно... Недаром живеш...

Бульдозери всюди гуркотіли, мов амфібії, плавали в землі, і вже й не вгадати було, де там Кузьма Осадчий,— загубився хлопець зі своїм агрегатом серед інших бульдозерів, злився з ними, з їхнім гуркотом, скреготом, курявою...

А водночас і в тих, що лагодили "Москвича" біля ремонтного вагона, діло, видно, наближалось до кінця.

Один з робітників-ремонтників, які допомагали Яцубі, давав господареві вже прикінцеві напуття:

— Не допускайте, щоб вода закипала. І на стартер не тисніть без пам'яті. А якщо їхати доведеться заповідним степом, там особливо пильнуйте...

— Це ж чого?

— Зубробізони щоб з вами не пожартували. Вони ж там на волі гуляють.

— Отож порозпускали... Скоро й левів із-за ґрат повипускають... А зубробізони, хіба вони на людей кидаються?

— Людину побачать — нічого, а дуже чомусь не люблять отакі автомобільчики останнього випуску. Тільки заглядить, жене за ним щосили, щоб на роги підняти.

— Ну, це вже ви мені бандилюки гнете,— недовіжливо поглядає майор на співрозмовника.

— Я очевидець,— підходячи, каже Єгипта.— Сам був свідком, я ж завдяки своєму літунству і там працював деякий час... Якось ми ЗІСом сіно набираємо рано в степу, чуємо тупіт! Глядь — табун їх! Цілий табун гривастих бізонів просто на нас мчить! Братва хто куди, а бізонам до нас байдуже, вони мерщій на нашого ЗІСа. Як шеменили, так і пішов із сіном шкереберть. Так то ж ЗІС! А отакого, як ваш оцей ліліпут, ковірне одним рогом — і догори колесами поставить...

Майор, витираючи замазучені пальці, поглядав спідлоба на Єгипту, не знав —

вірити чи ні, серйозно той каже чи тільки голову дурить...

Згаяв майор Яцуба тут часу чимало. Однак за роботою не забував раз у раз накинути оком і на дочку, бачив, як вона спершу зацікавлено розмовляла з якоюсь тутешньою дівчиною, литкастою, повногрудю, потім син Осадчого приєднався до них, і чути було звідти хихи та хахи, все поміж ділом бачив майор: і як сміялись, і як воду пили, і як ходили на вал... Потім дівчата обидві чогось в отой он вагончик шурхнули, де штаб цього загону всього...

Коли нарешті "Москвич" завівся, Яцуба від полегшення навіть подобрішав, настирливо посигналив раз і вдруге, після чого висунувся з машини й гукнув бадьоро :

— Ліно! Де ти там? Поїхали!

Дочки якусь мить не було, потім вона з'явилась на дверях вагончика, незвично весела, збуджена, аж вразила батька цією привітною збудженістю, а ще більше вразила — рейкою рябою в руках:

— Тату, я не їду. Я залишаюсь тут.— Я — пікетажистка!

VIII

КАПІТАН ДОРОШЕНКО

Довге життя випало старій Дорошенчисі, або Чабанисі, як частіше її називають. Давно вже нема панського палацу, що його спалив у роки громадянської війни якийсь Рябошапка, нема й басейнів, в яких купалася її горьовита юність, нема й чоловіка-чабана, що загинув ще в першу голодовку. Сини? Один з її синів загинув під час фінської в снігах на Карельському перешийку, другий — безвісти зник у сорок першому, служив кадрову на румунському кордоні. Зник, як тисячі їх зникало в ті дні, серед гуркоту фронтів, серед розбушованих пожеж, коли й вітри віяли над землею паленні, і небо високе горіло над людьми. В обох були дівчата-наречені, давно побралися з іншими, мають дітей, а Дорошенчиха й досі уперто називає їх в думці своїми невістками, а вони теж хоч зрідка, хоч тоді, як чоловік покривдить, забігають поплакати до старої.

Повіддавала війнам синів, залишився їй тільки цей, найстарший, що юнаком подався на море, плавав на байдах з оleshківськими та збур'ївськими дядьками по "Золотій лінії", а тоді і в далекі плавання пішов, по всіх морях-океанах проніс смагляву материну вроду.

Здається, тільки тим і тримається Дорошенчиха на світі, що жде сина в гості. Приїздить він все такий же стрункий, як і в молодості, підтягнутий, з невивгаслою привітністю в очах, тільки щоразу більше сивини сріблиться на скронях та втомленішою стає усмішка.

А одного літа капітан не приїхав. Був він з науковою експедицією у водах океану, якраз у тих водах, над якими вставали тоді сатанинські гриби атомних випробувань.

Стара Дорошенчиха, що уважніше за всіх у радгоспі слухала передачі радіо, що тривожніше за всіх синоптиків переживала звістки про пересування циклонів та ураганів, першою почула і про ці океанські випробу. Почувши, знетямлена вискочила з двору з костуром у руці, подалася на пошту. Аж люди на вулиці сахались від неї, а вона

нікого не бачила, навально простувала мимо них своєю чоловічою сягнистою ходою. На пошту, де її раніш ждали добрі звістки від сина, вона завжди заходила урочисто, мов у храм, і звідти поверталась просвітліла, із загадково усміхненим лицем,— на цей раз вона вдерлась роз'ярена, з повним ротом проклять:

— Що вони там думають, іроди? Що вони роблять, трясця їм у печінки?!

І стукала об підлогу костуром, розпатлана, кістлява, кричала у віконце, де сиділа саме одна з її "невісток" :

— Пиши! Блискавки пиши! Радіограми!

— Кому ж писати? — розгубилася та.

— Міністрам усім! Президентам!.. Що вони думають? Люди ж у морі! Син мій там!!!

Всі службовці збіглися на бучу — і поштові, і з ощадкаси, ніхто до ладу не знав, як виконати Чабанишину вимогу, але й відмовити їй було неможливо, здається, вона тут і очі повиديرала б тому, хто відмовився б приймати ці її послання.

— Пошлемо, пошлемо,— заспокоїв Чабаниху завідувач пошти.

І тільки після цього буря гніву її змінилась слізьми, сліпа від них, попленталась вона додому, пішла ходою тяжко розбитої горем людини. Як сіла біля хати, то й сиділа так аж до ночі.

Сусідки та "невістки" прибігали навідувати, питали, чи не треба чимось допомогти, але вона неохоче й озивалась до них. Пустили потім ясу, що звихнулась умом Чабаниха, але цьому мало хто вірив, бо в очах у неї видно було непотьмарений розум, в темній глибині їх стояв закипілий біль.

Цілими днями сиділа й мовчала, тільки коли якось став накрапати дощ, вона озвалася до дітей, застерігаючи, щоб не бігали під дощем, бо тепер, мовляв, дощі погані.

Ждала вістей. Аж після того, як атомні випробування в океані було припинено і від сина прийшла уже з радянського порту радіограма, що він цілий і неушкоджений,— мати мовби ожила, душа їй стала на місце. Правда, Чабаниха й тоді зосталася певною в тій думці, що це вона своїми посланнями-блискавками врятувала сина, відвернула від нього в океані нещастя.

А тепер син ось уже вдома.

Зоріє світанок, а він лежить, спить солодко, і мати ходить навшпиньках, щоб не розбудити, обережно ставить йому біля узголів'я склянку трав'яного настою — хай вип'є натщесерце, як прокинеться. Коли він тільки поскаржився після приїзду, що головні болі часто мучать, вона заспокоїла його переконано, твердо:

— Я знаю такі травки в степу, їх треба до схід сонця збирати, зроблю настій і хоч які головні болі зніму... Один до мене аж з міста приїжджав, сам лікар, а я зробила йому настою із свого зілля, переказував — допомогло... Допоможе й тобі.

Знає вона також, що в сина негаразд із очима, час від часу погіршується зір, але певна вона, що й це пройде, це в нього просто кров приливає, треба заспокоїтись; його темні в черепаховій оправі окуляри мати не злюбила одразу, забрала, заховала, не дає користуватися навіть в пору найбільшого блиску повітря :

— Орли на сонце дивляться, а який зір? До ранкового чаю мати ставить на стіл тарілку з уламком свіжого, налитого медом щільника, це вона робить так само тихо, крадькома, щоб не потривожити сина, а він тим часом уже прокинувся, вже напіврозплющені очі весело стежать за матір'ю. Вона аж відмолоділа з його приїздом, шапарює, не знає втоми. Хто по-справжньому щасливий з його переходу на життя безмандрівне, осіле, так це, звичайно, вона, мати. Вже й те добре, що їй приніс він відраду, хай хоч трохи зазнає спокою, а ось чи здобуде він тут спокою собі? Не знає мати всього, тяжко й самому думати про це. Кинуто якір, і, здається, надовго, їдь, сказали йому, підлікуйся, відпочинь, а там покличемо. Та чи покличуть? Повно друзів у пароплавстві, але ж буває, що й друзі безсилі чимось допомогти. В його становищі залишається тільки вірити в чудо народної медицини, в оці материні травки та коріння, до яких вона — цілком в дусі часу — ще й по таблетці пірамідону додає. Хіба ж не іронія долі; в той час, коли маєш досвід, знання, жадання діяльності, в той час, коли дух твій ще поривається до життя повносілого, повнокровного... опинитися раптом тут, в тихій заводі, де, може, вічний штиль тебе жде!.. Стеля. Мисник над одвірками. На ньому — потемнілий від часу, ледь помітний козак із списом та рублена криниця. Давно намальовано їх. Звідси починалось життя, тут, здається, має й замкнутися коло... Ночував у бамбукових хатинах, у готельних клітках хмарочосів, під зорями південних морів, в задушні, паркі ночі виносив постелю з каюти на бак і там ночував, а тепер ось знову на ліжку свого дитинства, знов темнів тобі намальований козак із списом та криниця... Невже це і все? Невже промайнуло життя? Як літня летюча гроза, відшуміло, дощами рясними сяйнуло, пройшло...

Один з останніх його рейсів був винятковим, десятки тисяч миль пройшов на своєму білому кораблі з океанологами, з науковою експедицією на борту. Дно океанське вивчали. Відкривали підводні вулкани. Кряжі гірські виявляли під водами океану і нікому не відомі до того западини, ущелини. Брали планктон, вивчали циркуляцію вод, будову земної кори. Дорошенко і сам захопився роботою експедиції, брався часом за те, що зовсім не входило в обов'язки капітана. "Давно вже щось ми не тралили", — скаже вченому своєму другові — начальникові експедиції, і коли той накаже класти судно в дрейф і спускати прилади в глибину океану, Дорошенко сам стає до лебідки. Таке траління — операція довготривала, треба робити все з витримкою, маєш справу з глибинами величезними... Здорово втомились в цьому плаванні, почорніли, бородами позаростали, зате скільки побачили різних чудес... Білів його красень корабель у водах найвіддаленіших архіпелагів, білосніжне сяяв під пальмами таких островів, де раніш нога його співвітчизників не ступала. Чорні островні губернатори давали прийоми на його честь... Місцеві жителі з ранку й до вечора товпились біля причалу, виникала черга і тих, що бажали потрапити на судно, подивитись, як живуть радянські моряки.

А потім той випадок в океані, що мало не скінчився трагічно... Ніхто з учасників експедиції не бачив самого вибуху, не бачили вони над просторами океану того зловісного апокаліптичного сонця, що його засвітила варварська рука. Та хоч були вони

в іншому становищі, ніж японські рибалки, і смертоносним попелом палубу їхню не засипало, проте він, Дорошенко, до кінця життя пам'ятатиме вирази облич своїх вчених, коли в дощовій воді було виявлено небезпечні ознаки...

Всіх належних заходів було вжито. Палуба й надбудови були ретельно промиті. Однак Батьківщина за них була вже в тривозі. Негайно вернутись в найближчий вітчизняний порт! — такий одержали по радіо наказ. Перервавши своє наукове плавання, з гнітючим почуттям ішли до рідних берегів. Ще не ввійшли в гавань, як назустріч їм вимчав з порту катер з цілою групою лікарів і суворий молодий дозиметрист, закутий в панцир професійної витримки, першим піднявся на палубу.

На щастя, виявилось, що судно не заражене, люди здорові.

Білосніжний корабель його і зараз десь в експедиції. На цей раз судно повів колишній Дорошенків старпом, його вихованець. Де вони йдуть? На яких широтах? Щасливий був би зараз не те що капітаном, рядовим матросом потрапити до них на борт. З радістю драїв би палубу, чесно вистоював би матроську вахту, з півслова кидався б під час бурі натягувати вповдовж палуби штормові лієри... Аж дотепер не знав, що так важко буде йому розлучатися з тим життям, з вахтами, запахом канатів, солоністю моря, кигиком чайок...

Встає, випиває материне чаклунське зілля, босий виходить походити по двору, по холодному споришеві. Клубок червоного сонця палає крізь туманно-м'які тамарискові зарості, небо над степом чисте, і літак, як рибина, пішов угорі, крізь прозору океану блакить. Не чути звуку, лише видно обтічний риб'ячий силует його, потім нарешті долинає і звук, далеко позаду літака зринає він, той потужний реактивний гуркіт. Літак полинув сам по собі, а гуркотіння живе окремо від нього, живе, мов згадка про його політ.

Мимо двору йде Лукія, квапиться кудись.

— Доброго ранку! — каже вона, уповільнюючи крок біля хвіртки.

— Доброго ранку, Лукіє.

— В область їду... Може, доручення буде яке? Дорошенко підходить до хвіртки, дивиться на Лукію, свіжу, щойно вмиуту, і вона, як дівчиною, одразу шаріється під його поглядом, шаріється так густо, що аж наче сизою памороззю злегка беруться її налиті щоки, а в очах сльози ніяковості вже блискотять, світяться, від них і очі повно наливаються світлом. "Ну, чого ти й досі ніяковієш, Лукіє?" — так і хочеться спитати.

— То які доручення будуть? — повторює вона.

— Привіт Пахомові передай. Ти ж побуваєш у нього?

— Неодмінно.

Не уник-таки хірургового ножа їхній Пахом, упертий їхній подвижник... Схопило біля силосу так, що літаком довелося відправляти небораку в область — того ж дня й прооперували... Пілот Сіробаба, цей рум'янощокий життєлюб з чорним викоханим вусом, розповідав потім в радгоспі, що директор їхній і там ніби, під ножом хірурга, репетував своєї: "Не досилосував же! М'ясо не здав! Вовну ще не всю на фабрику відправив!.."

— Рано, рано скрутило Пахома,— задумливо каже Дорошенко.

— Видряпається.— В голосі Лукії не чується смутку.— Такому клопоти і вмерти не дадуть... Ну, бувай...

І вже вона йде, їй пора, кивнула на розвітання, самими віями попрощалася, і Дорошенко вловив, як очі її в цю мить ще більше налилися світлом. Пішла. Коси Лукії скручені на потилиці високим тугим вузлом. Дорошенко в присмутку дивиться на той вузол, йому аж трохи шкода стає, що Лукія віддаляється від нього, що, призначені для міста, високі каблуки її постукують все далі розмірене й гордовито. Лукія — ось його щедра молодість, ось чією дружбою він може пишатись... Щоправда, не все так сталося, як гадалося, але ще й досі в душі залишилося жеврило від того кострища, яке таким жарким полум'ям було спалахнуло колись... Ось він, ще молодий, повен любові до неї, в Буенос-Айрес іде, в перший самостійний рейс. Осінь, негода, ніч, із тих ночей, що трощать кораблі, що стугоняють стихіями, у шквалах розмотують тривожні сигнали SOS... Реве, бушує Атлантика, а в розвированім океані неба тривожний місяць бреде. Єдина розбухла цятка, жовток світла серед тьмаво-сріблястого безмежжя, серед вировища й хаосу хмар. Буруни, кудлаті, мов леви, йдуть і йдуть з просторів ночі, ростуть, обвалюються, стрясають ударами судно. В другій половині ночі шторм досяг такої сили, що катастрофа здавалась декому неминучою, і якщо ти не втратив тоді самовладання, вивів судно, то, може, це й тому, що був не сам, що й серед атлантичного вировища вона, Лукія, знаходила тебе із сяєвом своїх закоханих очей.

І зараз, проводжаючи поглядом Лукію, Дорошенко відчуває, як пробуджується в ньому давня до неї ніжність, росте нездійсненна жага щось повернути, щось повторити — далеке, як молодість, невловиме, як сон... Вдруге розпочати життя — цього ще ніхто не зазнав, нікому із смертних ще не вдавалось обминути той похмурий останній порт, що раніш чи пізніш, а кожного жде... Пахом-однокашник згорів на роботі, а його, Дорошенка, ще обіцяють покликати... Та чи покличуть? Чи, може, це вже не тимчасова недуга, а саме твоє вечоріння владно на тебе наступає? І саме тоді, коли так багато тобі відкрилось! Краса світу, яку ти в юності й не розумів по-справжньому, принаймні не помічав, не дорожив нею так, як зараз... Краса людських облич, поглядів, вчинків, поривань... Все життя мовби тільки тепер відкривається тобі в своїх найістотніших зв'язках і достоїнствах. Може, це й є те, що звуть мудрістю? Думка ясна, мозок світиться, як казав улюблений його художник. А день вечоріє... І з цим змиритися? Осліпнути до синяви небес, оглухнути до далеких гудків океану? Невже не потрібно більше твоє вміння, твої знання, твоя воля і твій неспокій? Чи, може, ти ще потрібен?

Мати йде з городу. Хустка на ній чиста, біла, неначе в неділю, бо для неї вічна тепер неділя. В руках несе кріп, моркву, петрушки пучечок, свіжозеленої, рясної.

— Зеленини тобі до сніданку... Коли тобі що не так у мене, сину,— ти кажи.

— Все так, мамо, все так.

Поголишся, поснідаєш і йдеш знічев'я поблукати по радгоспу, завернеш на радіорубку, де на тебе війне чимось корабельним, погломониш про різні новини з Віталіком, що вже впевнено входить в обов'язки радиста, а потім підеш собі по

затінках старого, ще панського парку, де в запущеній гущавині тобі вдається відшукати руїни панських басейнів і навіть сліди тієї химерної споруди, що звалась ковшовим колодязем, де по рівчаку, по вічному колу день у день ходив колись горбатий верблюд Гарасько, женучи ковшами воду для поливу. З рання й до ночі ходив він тут з зав'язаними очима по вибитій сліпою ходнею круговій доріжці, без нікого ходив, а ти, який біля нього за погонича, тільки прийдеш, перепряжеш, гійкнеш, щоб рушив він у зворотному напрямі, і вже мовчки пішов твій двожилий Гарасько поволі розкручувати назад своє вічне, терпляче намотане коло...

Край парку — теж залишок панської старовини — позубрена, погрижена цегляна брама, а неподалік капличка, під якою в давні часи був підвішений дзвоник, щоб скликати батраків на роботу. Ще далі один за одним вишикувались, як сфінкси, облуплені цегляні льохи для вина; всі вони позамикані — час винобрання ще далеко; за ними пашить черепицею присадкуватий сарай, що колись був каретним, а зараз, завдяки Яцубиній настійливості, переданий під пожежню.

Сарай відчинено навстіж, з глибини його булькاته виглядає фарами червона пожежна машина, готова щомиті ринутись куди слід, а на дверях заявляється і сам Яцуба, вдивляється в степ, вистежує, мабуть, чи не помітно де-небудь димка підозрілого...

— Добридень, — підійшовши, вітається Дорошенко. — Виглядаєш, чи де не горить?

Яцуба має вигляд якийсь замордований — схуд, пожовк, сивою щетиною обріс... Чи він не хворий? Пісне, аскетично витягнуте, як на візантійських розписах, обличчя затаїло в собі якийсь біль, страждання.

— Що з тобою, Грицьку?

Нарешті він заговорив глухо, не відводячи очей від степу:

— Третій раз блискавка підпалює оту кошару на Кураєвому... Третій раз б'є, і все в один рік... Чи там закопано що, чи поклади які... — Він знову помовчав. — І на їхньому ж полі торік громом тракториста вбило. Його вбило, а трактор ще з годину сам по полю ходив...

Що це з ним сьогодні? Говорить ніби в маренні, ніби кошмарне сновидіння якесь розкажує... Небо чисте, ніде ні хмарини, а він про блискавку та про трактора, на якому тракториста вбило...

— Чи тебе, Григоре, не хвороба перевалляла? — запитує Дорошенко співчутливо.

— Ні, я здоровий.

Яцуба, відділившись від одвірка, чвалає в глибину сарая, виносить звідти низенький, обтягнутий парусиною стільчик, подає Дорошенкові:

— Сідай.

А сам сідає просто на порозі.

— Іване, ти ж мені друг, — каже він з щирістю в голосі, хоч Дорошенко не пригадує, щоб був з ним коли-небудь у дружбі. — Як друга прошу, порадь, що робити мені? Горе, таке горе на мене звалилось...

І по його цій змордованості, розгубленості, зовсім раніш не властивій йому,

Дорошенко відчуває, що Яцубу справді, видно, спіткало якесь нещастя.

— Кажи, Григоре, що сталося... Разом подумаємо, якось дамо лад.

— Чорт ладу не шука, аби крик був... Дочка відсахнулася! — вигукнув Яцуба й поник головою, на якій зверху, мов чашечка на жолуді, сиділа розцяцькована, розшита бісером тюбетейка.

Дорошенко вже чув про те, що донька Яцубина, всупереч волі батька, влаштувалася працювати на канал, чув про це у веселих викладах з різними смішними подробицями.

— Відсахнулась, віддячила батькові за все,— повторив він з глибокою образою в голосі, і плечі його поникли якось старечо.— Ростив, плекав, все в неї вкладав... І ось тепер — так посиротила... Куди готував, а де опинилась!

— Не розумію тебе,— знизав плечима Дорошенко.— На канал пішла, в трудовий колектив, що ж тут страшного?

— І ти в одну дудку з ними? А ще кажуть про тебе, Йване, що делікатний ти, чулий, культурний чоловік... Дівчині сімнадцяти років потрапити в отой табір циганський, де грубощі, лайка, горілка,— це, по-твоєму, не страшно? Ох, знаю я, Іване, що таке для людини оточення! З убивцями, з злодіями, з різним карним елементом стільки років пайку ділив. Хай ті — по той бік дроту, а ми по цей бік, але нам, думаєш, був мед? Думаєш, в карти нас не програвали, фінок потай на нас не гострили? Наша служба — то, брате, фронт був, суцільний фронт. І без похвальби скажу: справлявся. Скільки тих подяк в найвищих наказах одержував. Це тут ось хочуть посміховисько зробити, а там цінували. Над якими людьми владу мав. І ні слова насупроти. А тут дівчисько якесь! Отак покривдити рідного батька!..

— Дай ти доньці спокій, вона тебе нічим не покривдила.

Яцубу аж перешарпнуло.

— Ти вважаєш — нічим? Та вона мені ось сюди, в самі груди ножаку загнала! Знає, що батько дорожить, що любить її безпам'ятне, так давай буду зловживати його любов'ю! А що вона в житті без батька? Перший дурисвіт її одурить, наглумиться, насміється. Під конвоєм повертати таких в батьківський дім!

— Не маєш права,— посміхнувся Дорошенко.— Атестат зрілості на руках.

— Отож-бо. І атестат, і паспорт... Вчора їздив я до їхнього начальства, думав, перекомизилася вже, заберу... Чорта з два! Не розумієте, каже, ви мене, тату. Нічого ви не розумієте в нашому житті. Ви, каже, розучилися самостійно думати, в часи культу звикли, що за вас хтось думає... Вчіться ж думати хоч тепер! Як це воно таке почути? На шостім десятку від рідної дитини, га?

"А справді, чи здатен він що-небудь зрозуміти з того, що сталося?" — думав Дорошенко, дивлячись на примовклого, понуреного Яцубу. Чи знайде в собі силу порвати пута минулого, розкуватись, випростатись? І чи не відмерло в ньому саме це бажання випростатись, глянути на світ по-новому? Дорошенко не збирався з ним ні про що полемізувати, бачив, що зараз це було б марно. Думалося про інше: що сталося з цією людиною? Адже Дорошенко пригадує Яцубу в розквіті його молодості, коли він літо й зиму гасав у гостроверхій будьонівці, що дісталась йому в спадщину від батька, і

хоч Яцубу й тоді за його запальність та горлатість молодь називала фанатом, але від нього таки пашіло життям, завзяттям, не було в ньому оцієї аракчєєвської дубовості, загального отупіння, що його, видно, й мала на увазі дочка. Хто висотав з нього здорові соки душі, на яких духовних раціонах доводилось йому жити? Сиру картоплю, каже, гриз на лагерній службі, не вистачало вітамінів... Але ще більше не вистачало, видно, йому якихось інших вітамінів, тих, що для душі,— ось чого її так покрутило, понівечило, наче отих асканійських птахів, що хворіють на авітаміноз... Наче й годують їх добре, а все ж чогось їм бракує в штучних умовах парку, фламінго навіть міняють барву пера, з рожевих стають білими, а в лебедів-кликулів шиї покручено, поставлено свердлом... Так, здається, й тобі, голубе, скрутило шию, бачиш лише в один бік, не помічаєш, що життя навкруги змінилося і клімат змінився...

— Вчіться думати... Іч яка! Та в мене, дочко, вже голова від думок пухне! Я ж не отой тобі трактор, що за нього тракторист думав, у мене своя голова на плечах, вона від думок уже посивіла... Буває, ночами не сплю та все розгадую: що ж то було за шаманство? Що за криваве затьмарення на всіх нас тоді найшло? Цькували один одного... Створили собі ідола і давай перед ним розбивати лоби...

— Так, було,— згодився Дорошенко.— Соромно. Перед цілим світом соромно.

— Вони, молоді, думають, що все це так просто собі: батьки погані, батьки культовики, а ми ось чистенькі, ми янголята... Ще побачимо, що буде з тих янголят. Під пластинку крутитися — це одне, а жити... Днями приїхало двоє таких жевжиків найматися на роботу. "А це правда,— питають,— що у вашому радгоспі красти не можна?" — Правда.— "Тоді це нам не підходить",— і повіялись за вітром... Ні, нас не так вчили, не такого ми гарту. Схопишся вночі, глянеш: десь забагровіло в степу — ти вже й мчиш туди, переживаєш. Прискочиш, а вони стерню палять... їм твоя тривога незрозуміла. А ми ж звикли до того, що слово старшого для тебе закон, бо все в житті на дисципліні тримається, і якщо я тобі батько, то не забувай, що я за тебе й відповідаю... Не ждав, не ждав я, що вона так мене поганьбить,— знов перейшов Яцуба на своє наболіле.— А я ж її пальцем ніколи не торкнув, як обіцяв покійній дружині.— Голос його здригнувся.

— Повір, вона ще порадує тебе,— сказав Дорошенко.— Ще батькові слави там, честі добуде.

— Ти так гадаєш?

— Ось побачиш.

— Ох, якби ж то, якби ж то... А втім, не безсердечна ж вона! Не може ж бути, щоб зовсім відцуралася батька, щоб зненавиділа назавжди.— Його великі очі аж налилися сльозами.— Не зовсім пропавший же він! Хай покрутило його та покривило, але ж і з карельської берези теж меблі роблять, хоч яка покручена...

Запилюжена парокінна тачанка зупинилася навпроти сарая, молодий агроном, не встаючи з сидіння, гукнув Яцубі:

— Дим якийсь он на схід... Так, ніби на Четвертому відділку.

І цього було досить. Яцуба-командир був уже на ногах, вже владно вдарив на сполох

мідний пожежний дзвін, і шофер, що, розпластавшись, спав під сараєм, схопився очманіло і, ще, здається, й не прокліпавшись, кинувся виганяти машину з сарая.

— А якщо то не пожежа,— додав агроном услід Яцубі, що вже вскакував до кабіни,— то допоможете деревця поливати... Там побачите — бензовоз уже поливає над шляхом...

— Єсть! — почулось у відповідь.

Коли пожежна цистерна помчала, Дорошенко вийшов на шлях до агронома і став вглядатися в обрій. Диму ніде не видно було. Вихор далеко степом пішов, але ж вихор той не погасиш...

— Ложна тривога,— весело сказав агроном.— Там діти навесні деревцями шлях обсадили на Рибальче, так треба полити, бо така суш... Бензовоз уже поливає, а чого ж цій гуляти?

І його тачанка легко полинула далі.

"Ох, впізнаю свою Таврію",— посміхнувся Дорошенко, прямуючи пустирищем побіля ще не заповненого водою великого ставка, що його тільки вирили цього літа. Пахом Хрисантович пишався цим ставком. "Бачиш, круглий, як телескоп",— казав він, показуючи Дорошенкові цей порожній кратер водойми, на дні якої зараз уже поблискувало дзеркало води, що її тільки почали напускати.

За ставком на цьому ж пустирищі будують нове приміщення ферми. Воно незвичайної форми: дугасте, довге. Як ангар. Як станція степового метро. Бригадиром будівельників тут теж товариш Дорошенкової молодості — Андрій Бойко, жилавий, легкий, ніби висушений часом чоловік з веселими, поривно-молодими очима. У робочому фартусі, з кельмою в руці спускається з свого ангара, питає моряка зацікавлено:

— Про що це тобі Яцуба там жалі виливав? Про дочку все? Мабуть, і сльозу пустив?

— Та воно таки йому болять...

— О, ти пожалій його, пожалій! А чи він би тебе пожалів, коли б ти йому тоді в руки попався? — Очі блиснули гостро, хоч губи ще посміхались.— Співучасник терору, і таким він для мене і вмере!

— Віритимем, друже, в прогрес,— напівжартома сказав Дорошенко.— Не можна, кажуть, людині помолодшати, а подобрішати завжди можна.

— Добра від нього не було й не буде. Думаєш, він роззброївся? На словах! А потайки на кожного з нас діло веде. Ото якось ти розповідав біля майстерень про Хіросіму. Тільки пішов, а він услід: "Що він носить з тією Хіросімою. Ми страшніше бачили. Зарядив нам: Хіросіма та Хіросіма! Тільки молодь нашу розмагнічує, а їй ще, може, воювати..." Так що діло й на тебе є.

— А кат із ним, із тим ділом,— відмахнувся Дорошенко і став оглядати будову. Бригадир, обрадуваний увагою до своєї роботи, став жваво розповідати, як виникла думка будувати такі арчасті безлісні ферми.

— На свій страх і ризик! Вичитали в одному журналі опис такої споруди — давай, думаємо, спробуємо й ми. І, як бачиш, виходить. Цемент та цегла. Ніякого тобі дерева!

— Втримається, не обвалиться?

— На Шостому відділку хіба не бачив? Вже один корівник стоїть такий. Як дзвін! Ми коли вимурували його, то спершу випробували на міць: всією бригадою забрались на самий верх і давай гопака гуртом. Хлопці ось як вдарили... Видержав.

— Та хлопці — орли,— глянув Дорошенко на молодих мулярів: вони стоять трохи осторонь, тамують посмішки, ніби недбалі, грубуваті, але в душі, видно, горді собою, своєю працею.

— В нас тільки орли, інших і не приймаємо,— жартує Бойко.— Бригада ж у нас — комуністична!

— Цього літа багато буде радгосп,— зауважує Дорошенко.— Там хати переселенцям, тут ось ферми нові, ставки...

— Отож всі ніби війни бояться,— озвався зсередини приміщення худорлявий пристаркуватий муляр, не знайомий Дорошенкові.—А глянеш на Центральній: веранди один з-поперед одного ставлять... Спитаєш: скільки ж вона тобі обійшлася? Та сама веранда — аж нічого... горілка дуже дорога...

І вони всі сміються.

— Ось і мій Костя,— вказує Бойко на одного з молодих,— теж веранду спорудив теж хіба ж таку!

— Весь радгосп будується, а я що — гірший? Миру — мир,— спокійно каже Костя і під загальний сміх додає, що з тещею він на цьому припинив холодну війну.

— Ніде й на відділках землянок уже нема,— похваляється Бойко.— А я ж пригадую, як повернувся з фронту на Шостий, сім'я там тоді жила. Осінь, ніч, темрява... Хатів нема — свинорий якийсь на місці селища, люди в землянках таких, що й не помітиш... З усіх архітектурних споруд одна стоїть... маленька дерев'яна трибунка, видно, до Жовтневих поставили. А мені спати — просто падаю. Прилягти нема де — під ногами моква, болото. Тільки ж солдат з усякого становища вихід знайде... Прокинувся вранці: де це я? Кругом людно, гомін, а я... на трибуні сплю. На узвишші переночував! Солдат на трибуні, а навколо, на майдані... повно солдаток! Ждуть: чи прийшов? Мій чи мій? І діти ждуть: може, татко?

На мить ніби тіні перемайнули по обличчях — кожному, видно, уявились і той натовп солдаток, і одинока трибуна серед осіннього степу, на якій спить після дороги зморений солдат...

Додому Дорошенко повертається знову мимо ставка, мимо майстерень, звична тверда доріжка його в'ється поміж іржавими розпашнілими кучугурами бруксту, де знову йому в око впадають оті мертві судові манометри та безладно кинутий якірний ланцюг... На цьому, власне, й завершується передобідня Дорошенкова прогулянка, яку він в думці з гірким усміхом називає ходінням по Дузі Малеого Кругу. Скільки ще доведеться зробити йому таких обходів? Окреслилось трохи більше коло, ніж колись верблюдове, але таке ж одноманітне, замкнуто-безконечне...

Безтарка, запряжена парою коненят, стоїть біля медпункту. Стара незнайома жінка сидить навпроти безтарки на лавці, схилилась на руки й... плаче.

— Чого ви плачете? — зупиняється проти неї Дорошенко.

Жінка відкриває до нього своє пооране глибокими зморшками, мокре від сліз обличчя.

— Ти мене й не впізнав, Іване? Подумав, що баба якась стара? А я ж Варка!

Він став пригадувати, яка ж це Варка...

— Варка Андрієвська! — підказала вона.— Ще ж ми разом в КСМ осередку були...

Та ось як іде час, ось які сліди повідкладало життя на колишніх його комсомолках... Баба стара, а він, Дорошенко, ровесник її, досі вважає себе якщо й не молодим, то таким, що життя його тільки на полудень стало...

— Чого ти тут, Варко? Чого плачеш?

— Сина привезла ось,— вона кивнула на безтарку,— підозра, що стовбняк... Лікарки нема, а без неї не приймають!

Дорошенко мимохіть кинув погляд у безтарку і внутрішньо здригнувся, побачивши там потворно перекошене, оскалене юнацьке обличчя...

Твердим, уже не плачучим голосом Варка стала розповідати, як сталося лихо. Син у неї комбайнер, на самохідному працює, під час роботи нігтя на пальці збив, треба б до лікаря, але ж у нас сам знаєш як: попільцем з цигарки притоптав, кров засохла—і далі гайда... Аж потім уже товариші стали помічати, що з ним щось негаразд, щелепу перекошує, око тягне...

— Тільки після того мені признався: місця, каже, мамо, нема на мені такого, щоб не боліло, всього мене викручує. Привезли його вчора сюди, лікарка оглянула: підозра на стовбняк. Тут би його й покласти, уколи б йому, а вони додому відіслали. Через три дні, кажуть, з'явишся... І лікарка молода, культурна ніби, а так могла... Через три дні! А його за ніч ще більше перекошило, вже сьогодні й слова не міг їм сказати, паразитам...

— Не лайся, Варко.

— Та як же не лаятись, Іване? Калікою ж можуть хлопця залишити на весь вік,— з боєм викрикнула Варка.— А як він трудився, як робив! Днює в полі, ночує в полі, хліб он який вродив, пшеницею все поналивали, навіть курган отой, де склеп панський був, і туди зерна налили. А то ж усе його праця, механізаторова! Як зайшли жнива, дві-три години передрімив десь на кулаці і вже подався, уже на комбайні... І ось таке ставлення.

— Там хтось є? — кивнув Дорошенко на двері медпункту.

— Та ця ж гуска розгодована, фельдшериця... Чого ж ви, кажу, одразу його не поклали? "Ліжок не вистачає..." Серця в тебе не вистачає, а не ліжок! Інша під кущем би отам хворого поклала, а не відсилала б додому... Та ще й Лукії нема, нікому й поскаржитись на них, паразитів... Холодні, бездушні в нас люди, Іване, як з такими нове життя будувати, скажи?

Дорошенко піднявся на ганок медпункту, постукав. Двері відчинились. На порозі з'явилась фельдшериця в білому халаті, розгодована, повновида, здається, якраз Яцубина подруга життя.

— Що вам треба?

— Прийміть хворого.

— Це ви — хворий?

— Ні, я здоровий. Хворий там,— Дорошенко поглядом вказав на безтарку.

— А чого ви втручаєтесь? Хто ви такий? Ви новий директор радгоспу? — В цьому почулося бажання дошкулити.

— Я не директор радгоспу.— Дорошенко відчув, що сліпне від люті, від нахлинулої в голову крові. Все ж зусиллям волі він стримав себе, сказав твердо, вимогливо: — Хворий в безтарці, і негайно звольте його прийняти!

Своїм владним тоном він, здається, таки осадив цю нахабу. Фельдшериця, задкуючи, забелькотіла щось знову про ліжка, про те, що без лікарки вона не має права... На гомін, одначе, вискочила десь із внутрішнього двора й сама лікарка — молода і досить гарненька особа з фарбованими віями та модно напущеною на лоба зачіскою, аж не вірилось, що така молода і, сказати б, цілком сучасна дівчина вже встигла стати такою бездушною. А в інституті сама ж, певно, обурювалась бюрократами, їхньою черствістю... З'ясувалося невдовзі, що хворого справді тут нема де покласти, до того ж таким хворим потрібен особливий режим, темна кімната, і мусять лежати вони на голих дошках... Треба, одне слово, везти в районну лікарню.

Дорошенко чемно взяв лікарку під руку, підвів до безтарки:

— Сідайте. І відвезіть його. І зробіть все, що треба. Ви така юна — бездушність вам просто не личить.

Лікарка залилась ніжним рум'янцем, аж маленькі вуха в кліпсах порожевіли. Дорошенко допоміг їй забратися в передок безтарки, й вона мовчки влаштувалася там, поруч з Варкою, і вже її стрункі дівочі ноги зібгано стоять поруч з Варчиними бугрувато-важкими, в темних вузлах набухлих вен.

Варка, випроставшись, торкає віжками коней, і безтарка з торохкотінням віддаляється вуличкою в степ...

А капітан Дорошенко після цього заверне на пошту і, дізнавшись, що ніякої телеграми нема, прийде додому, вип'є ще склянку материного трав'яного настою, вгамується, перепочине під захистом цілющої материної турботи.

Коли він приляже на канапі, а мати, присівши біля вікна з якоюсь роботою, поглядає на нього своїми темними пронизливими і ніби очужілими очима, і чоло її час від часу хмуриться в задумі, а вуста щось мимоволі шепочуть,— синові часом здається, що вона й справді володіє гіпнозом або ще якоюсь силою і вміє "поробити"... Досі переповідають в радгоспі, як вона одразу після війни, коли сила-силенна пацюків розвелася на фермах, нібито викликала їх з приміщень, вивела й повела степом у бік моря і як вся ота отара пацюків слухняно за бабою йшла... Тоді ж, після війни, коли тут ще не було лікарів, з усіх усюд несли до неї дітей лікувати від "младенчеського", пізніше навіть і медики визнавали, що "бабині купання дають певний ефект"... Яке це складне створіння, людина! Як багато ще в ній нерозгаданого, сил недосліджених...

Давно вже він збирався запитати матір про таємниці її лікування, а коли зараз запитав про це:

— Як ви лікуєте, мамо, людей?

Вона відчула себе аж ніби незручно:

— Кого як... Кого зіллям... А кого можна лікувати болем... Чи помислом... Чи добрим словом...

Всі ці дні, що він уже вдома, мати тільки ним і живе, ласка її невичерпна, але іноді йому здається, що й рідній матері він був дорожчий отой — морський, буряний, той, що долав урагани, зазнавав небезпек, викликав тривогу за себе, а не цей безкрилий, тихий, домашній... Звичайно, не той випадок в океані спричинився до його довготривалої відпустки. Він не опромінений. Це показало обстеження, — гіпертонія розгулялася, та й усе. І що зір погіршився — це, певне, теж тимчасово. Зараз уже навіть краще...

Ще б хоч один-однісінький раз відчутти себе серед просторів океанічних... І хоч після того випадку, який ледве не скінчився для його судна трагічно. Тихий океан перестав для нього бути вільним і чистим океаном його молодості, бо там діялось щось брутальне, його отруювали, над його одвічною чистотою глумились, — проте Дорошенко відчуває й зараз непереборний потяг бути там. Він готовий на все. Йому навіть здається, що й тоді, в океані, не тільки зустрічний тайфун загнав їх у ту небезпечну зону (офіційна версія: обминали тайфун!), а ще й якесь підсвідоме бунтівливе бажання підказало йому той ризикований курс, бажання своєю присутністю захистити океан, його життя, його чистоту... В рейс! Хоча б в останній, хоча б у найтяжчий... Не бути тільки забутим, не відчутти б себе за бортом, як буває, коли вночі шквалом змиває людину за борт, і судно пішло, і крику твого вже ніхто не почує... Мати, як ніхто інший, розуміє його теперішній стан, розуміє вона те глибоке сум'яття, що весь час живе в ньому: від неї не приховаєш за зовнішньою витримкою душевне тоскно-жагуче ждання, ждання того, що може ніколи й не статись...

Чи буде виклик? Чи потрібен він ще пароплавству, бодай на портову службу чи на роль капітана-наставника, коли вже вважають, що судноводіння не для нього?

По обіді він знову виходить з дому. Хотілось би матері затримати його, не пустити — куди йому в таку спеку, нащо йому в цьому білому випрасуваному кітелі йти блукати десь по курявих токах польових чи, як люди передають, забиратися навіть на комбайн і, ставши поруч із стерновим, пускатися, мов у безвість, на тому трахкотливому степовому кораблі?

Ні, не затримує його мати, бо хоч сама ніколи не була в морі, але її душі доступно, чому так треба іноді людині просто вийти на курган степовий, щоб звідти окинути оком далеку морську синяву та відчутти лицем, як лагідний надвечірній бриз-вітерець тихо тебе обвіє...

Пройшовши мимо пошти у відкритий сліпучий степ, іде капітан Дорошенко на щоденне своє ходіння по Дузі Великого Кругу, йде, несучи в собі все те ж спрагле ждання та неспокій, що ніколи його не покидають.

Скоро заюжить серпень, затягне степові виднокола курявою сухою каламуттю, — наприкінці літа, як і напровесні, знову приходять в цей край і вітри, і вихори, і курявні

бурі... Погасне степ, побуріє, злиняє, осінь роздягне посадки, шквиря-зарійниця покотить мряку полями, хуга засвистить поземкою по твоїм вкритім ожеледдю степовім океані. Тісним, безобрійним стане світ, все потоне в туманах, в дрібних моросяних дощах...

А поки що — небосхили ясні.

І серед цих чабанських небосхилів, то ясно-червоних уранці, то ще яскравіших — багряних чи жовтогарячих — при заході, відтепер тягнеться твоє безбуремне життя.

Гомін, мов калейдоскоп облич, паркий подих тропіків і гул Атлантики — все він приніс з довколавітніх мандрів сюди, на рідний степовий берег.

Ось про Хіросіму сьогодні йому бригадир мулярів нагадав, часто його розпитують про Хіросіму. Що таке Хіросіма, розкажіть... При цьому слові йому чомусь вчувається одразу тупе, одноманітне поклацування пачінко — гральних автоматів — на кожному розі новозбудованих кварталів загиблого міста. Протягом двох днів свого перебування там Дорошенко все бачив людей без посмішок, душевно пригнічених (принаймні йому так здавалось), бачив атомний лазарет, переповнений нещасними, приреченими людьми, що гинуть від білокрів'я, що очі їм виїдає катаракта... І всюди його переслідував усе той клацаючий, дурманливий, ніби наркотик, звук пачінко. Хіросіма, одначе, не тільки це. Сотні тисяч звуглених людей — оце Хіросіма. Хіросіма — це коли балки сталеві плавилась, і черепиця скипалась у груддя шлаку, і вишивка відбилася, мов трафарет, на живих жіночих плечах... Це також оті дівчатка-школярки, що, опираючись на бамбукові палиці, шкандибають кудись світ за очі в обгорілім лахмітті, і кличуть матерів, і просять ковток води серед тієї сліпучої радіоактивної спеки...

Буде віднині тут, де чабани водять отари без лоцій в своїм неогляднім сухім океані, де над полями морські чайки — ці крилаті "душі загиблих моряків" — тільки деколи забілюють, замайорять білокриле, збираючи хробаків та кузьку... Змалку він звик до роздолля, до просторого життя, серед численних друзів його в прості чабани і вчені-океанологи, степові комбайнери і моряки по всьому світу; багатий він дружбою, досвідом, пориваннями, багатий своєю любов'ю до людей і одвітною любов'ю до нього — і ось з усім цим багатством опинитись збоку, в лимані, у вічному штилі? Буде, може, віднині твоєю палубою оця твердь степова, по якій ти йдеш навмання і де на тебе гарячим повітрям хлюпає простір знайомий, океанічний. Нема тільки хвиль, нема бурунів. Посизілий, витирлуваний вівцями степ, він де-не-де побризканий краплинами синього цвіту: то вперто цвіте цупкий петрів батіг, цвіте навіть там, де все стирловане, вибите. Молодими очима дивився колись ти на цей степ, була в очах орлина зіркість, а зараз сльозою розпливаються розгублені по царині краплини синього цвіту...

Ось могила козацька, це місце колись звалося Скарбне. Не раз в дитинстві тобі захоплювали дух перекази про скарби, закопані тут запорожцями. А як найти? Виїдь верхи конем на могилу, коли сходить сонце, і там, де ляже тінь від голови коня, копай — там буде скарб. Бо все міняється, тільки ця могила на місці, та сонце на місці, та тінь від коня!

Хоча вже й не весна, але марево ще й зараз по-весняному щедро затоплює степові

простори, тече, струмує всюди, мов світла весняна розливовода. Блищить на відкритих рівнинах, на подах-улоговинах, обтікає далекі скирти й посадки, робить їх серед цієї повені нереальними, ілюзорними. Наче в плесах чистих стоять, у лагунах, і самі себе відбивають у воді. А підійди ближче — там суш, колючі зарості маслини та гледичії і колюча суха трава внизу... Подекуди вона, правда, ще не зовсім суха, зеленавими пасмами-рунами стелеться по землі, заваблює подорожнього.

Ось таке вибравши місце в затінку, Дорошенко сідає на траві, погляд його спочиває на пшеницях, що підходять аж до посадки, смагляві, повноколосі; падалішній соняшник лежить неподалік, переїханий колесом, але він ще цвіте, цвіте і в пилюці, і пахне Дорошенкові дитинством, і бджола заклопотано лазить по його тугому, передавленому колесом щільникові, впинається в кожну чашечку, бере нектар... Соняшники, ці брати сонця на землі, були його любов'ю і в далеких мандрах...

Відчувши, що зморився, Дорошенко приліг, випростався на траві горілиць.

"Все, власне, так просто,— думалось йому,— варто тільки усвідомити, що живеш один раз, що життя — це той рейс, який не повторюється, і що його треба провести достойно..."

Голе небо над ним.

Світле, денне, воно й зараз таїть у своїй глибині всі зорі й сузір'я, що відкриваються тільки ночами.

Майже неймовірно далеким здається зараз Дорошенкові, що була в нього колись юність, а потім була сім'я, дружина, діти... Це були б уже дорослі сини. Нічого певного не знає він про їхній смертний час, про те, як тонуло розбомблене фашистськими літаками транспортне судно, на борту якого вони були... Достеменно знає тільки, що було це коло берегів кавказьких в зоряну літню ніч. З усього, що чув потім, пам'ять найбільше чомусь зберегла, що сталося це в зоряну ніч...

Згадався ще рідний порт, яким бачив його востаннє перед від'їздом сюди,— в химерності нічних вогнів, у стрілах кранів, що і вночі працювали, звідкись долинав гуркіт лебідок... Судна, менші й більші, мовби тільки й чекали просторів, рейсів, вітрів...

Кинувся Дорошенко від удару якірного ланцюга поблизу. Схопився, сів — і цієї ж миті збагнув, де він є збагнув, що він ненароком задрімав край дороги в посадці, а розбудив його не гуркіт якірного ланцюга, а отой комбайновий агрегат, що, наближаючись, випливає із-за обрію, косить, підтинає смугою червоно-смагляву колосисту пшеницю...

Капітан, ніби скинувши втому, підвівся збадьорений і, як перед виходом на вахту, машинально провів рукою по гудзиках кітеля — чи застебнуті всі. Настрій його одразу покращав. "Почути тут гуркіт якірного ланцюга — це добрий знак",— подумав Дорошенко і неквапом рушив назустріч комбайнові.

IX

ЗАЛІЗНИЙ ОСТРІВ

Блакитніє море. Дитячим щебетом починається ранок на одному з мальовничих півостровів, що по-тутешньому зветься просто кут. На куті великий старовинний парк,

один з тих парків, що їх колись насаджували та поливали в таврійських маєтках заробітчани та місцеві степовики, ті, чиї внуки та правнуки зараз ціле літо щебечуть у затінках цього парку та смаглявлють біля моря до мулатної смаглості. "Комуна" зветься цей кут і цей парк, тому що тут ще в двадцяті роки справді була комуна демобілізованих червонофлотців, і хоч комуни давно нема, але ймення від неї ще й досі зосталось. Восени та навесні, доки діти у школі, в Комуні проводяться наради районного масштабу, форуми чабанів або кукурудзководів, сюди ж їдуть відзначати й Першотравень, а потім на ціле літо — рясносонячне, степове,— влада тут переходить до рук піонерії, хлопчаків та дівчаток, що їх з усіх усюд звозять сюди, і їхнім житлом стають цупкі профспілкові намети, а єдиним начальством — виховательки та вожаті.

І хоч тут здебільшого все люди веселі, але й серед них своїми вигадками та голосом, що як веселий дзвіночок, виділяється Тоня Горпищенко. Коли не глянеш, вона в оточенні дітлашні, і хоч нікому Тоня не потурає, як і їй самій батько не потурав, всякого вміє приструнчити, все ж, незважаючи на це, малюки чомусь линуть до неї найбільше, їм з нею весело, Тоню вони по-справжньому люблять, її енергії вистачає і на танці, і на співи, і на різні ігрища, а дітям, що прибули сюди аж з обласного центру, ніхто так цікаво, як Тоня, не розповість про різні трави та про комах, про муравок та степових птахів, вона тобі й цикаду, і ящірку сама зловить, щоб зблизька її з дітьми роздивитись. Але якщо ти звичками розгуба-роззява і, скупавшись, там і забуваєш біля моря щось із своєї одежі, щоб хтось за тебе підбирав, то не сподівайся, що Тоня-вожата це так тобі пропустить. З її легкої руки на табірному подвір'ї з'являється така собі "Дошка юних забудьків", на якій висять на гвіздочку чиїсь забуті труси, чиїсь балетки, чийсь картуз...

Люблять з нею діти ходити в походи, а оскільки дивитись тут особливо нема чого, все степ та степ, де тільки й побачиш давній, може, ще сарматський курган або сліди капонірів — захисників, де під час війни стояли обкопані літаки,— то найчастіше Тоня йде з дітьми по дузі затоки аж до того місця, де над самим морем, край рудої суші соковите зеленіють кущики очерету.

— Вгадайте, звідки цей очерет? Чому ніде більше нема, а тут зеленіє?

І буває, що декотрий з дітлашні і вгадає:

— Мабуть, тут є солодка вода.

В очереті справді натрапляють вони на таке багатство, якому й ціни не складеш у степу: криниця чистої джерельної води! Не дуже й глибока вона, сонце її просвічує аж до дна, а саме дно, мов у каменоломні, золотиться уламками абияк накиданого каменю-черепашника. Дітям—розкіш: обляжуть криницю з усіх боків, набирають воду в пригорщі й смаковите п'ють, а понапивавшись, пустують, бризкають один одному в обличчя, лящать, аж поки знову прищухнуть, дивлячись, як вода в криниці встоюється і сонячне проміння, зламане в ній, перестане гойдатись. Ось тоді й дізнаються вони від Тоні-вожатої, що це криниця не проста, що про неї ходить легенда, нібито в ній дно подвійне, і коли довго дивитись отак, то можна помітити, як на дні, між отим сторчма накиданим камінням, зблисне уламок шаблі козацької. Легенду цю знає вся степова

округа, і, звичайно ж, у неділю жодна п'яна компанія не мине криниці, щоб не повстромляти в неї свої п'яні пики — їм ввижається там і шабля, і кинджал, і що завгодно... Буває, що пробують дістати той скарб, бо ніби ж зовсім близько бачить хтось шаблю і держак інкрустований, але тільки сягне рукою у воду, як дна вже й нема — немає ні дна, ні скарбу. Лежать малюки і дивляться у воду так пильно, що котромусь із них справді вже ввижається ніж гострий, як промінь, і сама вожата їхня, що теж розпласталася між ними над криницею, ніби вже бачить щось блискуче між камінням, чи, може, то тільки сонячний промінь грає? Та бачить вона тут, у цій чистій криниці, і те, чого її малюята при найбуйнішій фантазії побачити неспроможні — неспроможні заглянути, як десь із самого дна крізь хащі наламаного проміння всміхається до їхньої вожатої якийсь хлопчина, той, чиє зображення отак проблискувало їй із води, налітої в гумове колесо в степу для чайок...

Буває, що набреде тут на їхню екскурсію табірний баяніст, в якого на голові ціла кучма густої вовни, аж дивно, чому його не стрижуть у таку спеку, баяніст починає приставати до вожатої з різними жартиками, називає її смаглявочкою, а вона просто в вічі баяністові каже, що як йому не соромно тут байди бити поміж дітьми, коли міг би зерно на токах вантажити в цей час.

— Треба ж комусь на баяні грати,— регоче витівник, а Тоня йому знов на це:

— В мене он п'ятикласник Петько Шамрай сам на баяні вміє не гірше за вас... А то позивали гроші розтринькувати робіткомівські. В декотрих піонертборах кажуть, до того дійшло, що не тільки баяністів, а й сурмачів наймають, щоб піонерів уранці будили...

А коли рушають до табору, то баяніст, гукнувши дітям: "Ідіть, ідіть!" — на хвилинку ще затримує Тоню-вожату в очереті, і тоді дітлашня, нашорошена, як зайченята, знову чує:

— Ех ти ж, смаглявочка!

І вслід за цим дзвінкий виляск і схвильовані слова їхньої вожатої:

— Піди спершу тричі вмийся!

Тричі вмийся, себто перед тим, як лізти цілуватись...

І навіть малюкам ця формула їхньої вожатої до вподоби.

А що ближче до кінця тижня, то більше Тоню обіймає якесь хвилювання, в суботу з самого рання вона вже сама не своя, бурхливо-радісна, нестримно кидається з обіймами на товаришок-вожатих, і вони знають, в чім річ, вони дружно просять начальника табору, щоб відпустив Тоню на вихідний додому.

Її проводжають надвечір вожаті й дітлахи, і навіть ті, чиї труси та картузи вона вивішувала на дошку роззяв, стають трохи сумні, що Тоні завтра з ними не буде.

До радгоспу звідси далеко, лежить туди курявна степова дорога, але Тоня, щоб скоротити свою путь, вирішує брести через лиман навпростець,— так вона зріже кут, дістанеться того берега набагато швидше, а там уже рукою подати до одного з їхніх відділків... Затока тут не схожа на ту, що біля їхнього радгоспного степу, ця ще мілкіша, і її справді можна перейти вброд. Помахавши на розвітання рукою дітям та вожатим, що

вийшли на берег її проводити, Тоня підбирає платтячко вище колін, і вже її тугі смагляві ноги сміливо забродять в це тропічне море, де нагріта за день вода тепла, як молоко, і гаряче, йодисто пахнуть водорості. Густо збиті хвилию, вони непорушно киснуть у воді, і по них так м'яко ступати. Далі від берега море стає прозоре та чисте, дно видніє кожною своєю піщинкою, а потім знову з'являються водорості ; вони ростуть по дну якісь мережані, гіллясті — фантастична, неземна рослинність. В тій затоці, що біля радгоспу, водоростей зовсім нема, а тут їх цілий ліс під водою. Сонце просвітлює воду, і їх видно виразно, до кожного стебельця, наче в акваріумі, а там, де Тоня бреше, вони самі розхиляються перед нею, наче дають їй дорогу, наче знають, куди Тоня спішить. А вона таки спішить, і все їй сміється в грудях, і серце палає жагою зустрічі. Не те що такий лиман, що його курка перебреше, а, здається, і ціле море перемайнула б вона, щоб тільки швидше бути там, де хлопчина, з усіх найгарніший, жде її на побачення. Скільки разів, то вранці, то вечорами, коли табір уже спить після відбою, вона припадала вухом до приймача, вслухалась, чи не озветься часом до неї Віталік, чи не скаже хоч одне слово, може, просто назве її ім'я. Адже поки не був радистом в радгоспі, то радіохуліганів, міг через ефір розшукати її в степу, покликати, а тепер, коли йому доручили весь радіовузол, тепер він сам не дозволяє собі такі коники викидати. Та вона й не сердиться на нього за це. Не сердиться, що мусить сама зараз бігти до нього на побачення, адже він сьогодні на чергуванні і йому не можна відлучатись — це не те, що їй. В усьому вона ставила його вище за себе, в його вмінні, в роботі, в здібностях, і якщо тільки чим вона могла не поступатись перед ним чи й перевершувати його, то це, мабуть, своєю любов'ю. Брела, дедалі вище підбираючи платтячко, то наспівувала, то голосно сміялась, що вона вільна, що попереду вечір побачення і що цілуватиме її той, хто їй любий.

Затока виявилась ширшою, ніж видавалась з берега, вже й сонце вишнево пірнуло за степовим берегом, а Тоні, нажаленій медузами, ще далеко було добуватись до берега. Море не лякало її своєю глибиною, бо вона знала, що комунівські жінки, які працюють по той бік на птахофермі, щоранку перебродять його, отак підібравши спідниці... Жінкам з птахоферми тутешні броди, видно, були краще відомі, а Тоню це забите водоростями Саргасове море піймало так, що насилу виплуталась, а в другому місці зненацька шугнула на глибоке — опинилась у воді по шию. Проте й це не вибило її з радісного настрою, тим паче, що далі море знову мілкішало, ставало під руки, стало по пояс, і Тоня побрела швидше. Жахало її тільки, коли медузи раз у раз торкались у воді її голого тіла, жалили ноги, тіло від них щеміло, мов від кропиви, але не так самого жаління Тоня боялась,— просто були їй нестерпні слизькі доторки цих морських потвор.

Місяць-молодик, гострий такий, що врізатись можна, блискотів на чистому небі, і вечірня зірка вже поколихувалась на воді перед Тонею, і самотній чабан з далекого берега, схилившись на гирлиг'у, дививсь, як шалапутна ота дівчина море перебродить.

...Радгосп уже спав міцним трудовим сном, коли, прослизнувши мимо сторожів попід парком, перемайнувши вулицю, дівоча постать нечутно шаснула до Лукії в садок,

шаснула і з затаєним подихом стала над Віталиковою розкладайкою, у мокрій, що аж тіло облипала, одежі. Здається, дівчина зовсім не дихала якусь мить. А тоді ледь-ледь торкнула хлопця за вухо, тільки торкнула, і він одразу кинувся, підхопився, наче й не спав.

— Це ти?

— Я.

— Мокра вся,— він потягнув її до себе,— під яким це дощем була?

— Через лимани, через усе Чорне море до тебе брела! — беззвучно сміялася Тоня.— Акули на мене кидались, спрути, восьминоги...

І Лукія, що спала на веранді, прокинулась, їй вчувся підозрілий шерхіт у садку, чиясь стороння присутність, їй навіть почулося, ніби хтось цілується поблизу.

— Хто там?

Ніхто їй не відповів, і хоч вранці син на всі її допитки тільки жартами відбувався, казав, що таке може й приснитись, але вона була певна, що вночі хтось був у садку, не тінь же то після її окрику, пирснувши, вишурхнула із садка.

В цей день кращі робітники відділків на двох п'ятитонках з прапорами вирушили в сусідній радгосп перевіряти угоду на соцзмагання. Лукія Назарівна очолювала цю поїздку.

Лукія на грузовику — в один край, а син на мотоциклі — в другий.

На мотоциклі в нього Тоня, вона сидить за спиною в хлопця, віє на вітрі волоссям, сміється. В руці авоська з бутербродами, які вони з'їдять, добре накупавшись у морі; вони виберуть собі пустинний берег, де будуть тільки удвох, купатимуться й розважатимуться цілий день, а надвечір Віталіків мотоцикл доставить Тоню прямісінько в табір, до самого її намету.

Мотоцикл летить, аж підстрибом іде. Степ в усі боки рівний-рівнісінький — під колесом тверджа вікова. Маючи під собою таку твердь, відштовхнувшись від неї вогняними ракетними бурями, могли б звідси набирати розгін міжпланетні кораблі, а поки що дикий типчак тут свистить та нехворощ сріблиться, вона аж вилягає од вітру там, де мчить Віталіків мотоцикл по своїй степовій орбіті. Все незмінне, лінії обрію сталі, один він летючо рухається серед цих устояних просторів, тільки він своїм гучним деркотанням порушує цю безмежну, затоплену сонцем степову тишу. Шуліка зорить на нього з-під неба здивованим хижим оком: хто ти є, що не заєць і не сайгак, а мчиш прудкіше за них? На скаженій швидкості мотоцикл перескакує солончаки та видолинки, аж поки, опинившись серед зарослих молочаями та будяками піщаних кучугур, починає там чхати, кашляти, буксувати. Вибравшись на твердіше, він знову переможно деркоче, мчить вперед так, наче хоче злетіти в повітря, відірватись од цих в'язких піщаних кучугурищ. Хлопець упевнено віражує по бездоріжжю, шукає, де менше піску, де він не такий сипучий, а пісок дедалі сипучіший, і мотоцикл з льоту раз у раз шугає в нього, заривається, трясеться на місці, і тоді хлопець озирається до своєї супутниці трохи винувато й захоплено:

— О, дає! Як на вібростенді! Тоня сміється:

— Я не пробувала вібростенда.

— Та й я не пробував. А тепер уявляю!

Оце життя! Щодуху мчать — їм весело, буксують — їм весело теж, і доки мотоцикл натужно гребеться в піску, доки моторчик уперто пирхає, Тоня нахиляється до хлопця, зазирає йому в вічі, очі її повні звабливих блисків, вони горять, тануть волого, вони аж п'яні, осоловілі від спеки та приливу дівочої ніжності... Ось уже й мотоцикл лежить боком, судорожно здригається в піску, а вони стоять над ним, замлівають в обіймах.

Море десь уже близько, але його їм не видно з-поміж кучугур. Зі степу було видно, а тепер синява морська зникла за сипучими барханами, з молочаями та будяками, що тільки й ростуть в цих пустинних місцях. Сліпучими скалками іскриться пісок, жовтіє молочай, величезний будяк гіллясто розкинувся на кучугурі, мов колючий кактус десь на межі мексиканської пустелі. Мотоцикл доводиться брати й перетягувати через кучугури саморуч. Віталій веде, Тоня підпихає, і як тільки хлопець знову заводить мотор, Тоня вже вихоплюється на своє місце, розпущене волосся знов розвівається на вітрі, і Тоні знову смішно від того, що, тільки рушиш, вітер раз у раз заголює тобі коліна, облоскочує, смішно навіть з того, що бачить вона весь час перед собою тонку, ще зовсім хлоп'ячу Віталикову шию з глибокою ямкою, що буває тільки в брехунів. Він і не з брехливих, а ямка на потилиці наче гніздечко, хоч перепелине яйце клади. Але ж веде — такого мотоцикліста пошукати! Вперше зазнає Тоня такої швидкості, такої бурхливої їзди з перешкодами, але їй ніскільки не боязко, бо ніякого ж нещастя не може бути, коли такий водій сидить за кермом!

Ніби підохочений нею, Віталік бере ще один піщаний бар'єр, дає швидкість, щоб віраж був на славу, і віраж такий є, і тоді ще міцніше обіймають його з-за спини ласкаві дівочі руки, і він, щасливо хмеліючи, відчуває всім тілом доторк її пругких груденят.

Ривок —стрибок — віраж через останню кучугуру, і ось вам море, ось вам його синява, тиха, безмежна...

Один-однісінький серед морської рівнини бовванів крейсер вдалині, і, крім нього, ніде ні паруса, ні катерка. Надбережжя теж пустинне, безлюдне. Тоня вперше тут, серед цих кучугур. Бувала на морі не раз, але там, де воно ближче підходить до радгоспу, а не в цих барханах, куди й батькові отари не часто, мабуть, забродять.

Лінивий плюскіт хвиль... Суха морська трава чорніє, шелестить під ногами; де-не-де риба в ній смердить, порозбухавши. Навіть і Віталік трохи торопіє: ні живої душі ніде. Сліплячі, остекленілі простори. Дрімота у всьому. Ген-ген по берегу біліє самоня рибальська хатина, де кочує рибальська бригада в сезон лову, але зараз і там нікого не видно. Навіть дядько Сухомлин, що тижнями байбакує тут, стереже рибальську оселю, зараз не вийшов назустріч у своїм зім'ятім капелюсі та в брижуватих штанах з одною засуваною холошею, не вийшов, не став придивлятися, хто це прибув, хто порушив цю благодатну тишу та спокій... Хіба ж не дивна ця їхня планета Земля, на якій є десь і міста мільйоннолюдні з університетами, з хмарочосами, з підземними палацами метро і спортивними аренами, де шаленіють зараз десятки тисяч болільників, і водночас є таке тихе узбережжя, де дрімає собі під козирком черепиці одна рибальська хатина, та

первісне простори моря синіють, та чайка сидить, куняє коло води, біла, непорушна, мов з алебастру.

А втім, є ще одне тут живе створіння: Сухомлинова корова-ялівка червоно-степової породи, забрівши далеко від берега, непорушне стоїть серед чистої морської синяви. Спека, мабуть, загнала її туди, і вона стоїть собі, прохолоджується у воді по череву, стоїть, як індійське божество, тільки хвостом час від часу обмахується — обмахується зовсім по-нашому!

Корова зацікавлено дивиться з моря на новоприбулих.

— Вона ніби хоче щось нам сказати, Віталику!

— Цілком можливо. Що ти нам хочеш сказати, о добра корово? Ага! Що море тут пречудове! Просто як у тропіках. Тільки нема коралових рифів у ньому! Ось що вона каже!

— І ще що?

— І що дядько Сухомлин подався на неділю в Рибальське. І що ми тут з тобою одні! Можемо виробляти, що хочеш! Свистіти, співати!

І хлопець затягує на всю горлянку; "Степ і степ, один без краю, аж до моря берегів!.."

Тоня заливається сміхом, їй дуже подобається, коли він починає отак витівати щонебудь.

— Ця корова так дивиться, ніби й справді впізнала тебе!

— Аякже! Індійська священна твар, вона одразу догадалася, хто перед нею! Перед нею — йог! Той, що вміє на руках і на голові! Вельмишановна корово! Прошу вашої уваги!

І вже хлопець стоїть на голові, уже на руках дибає берегом, — п'ятами в небо, розчервонілим обличчям вниз, — а Тоня, сміючись, повільно ступає слідом по м'якій морській траві, веде в руках мотоцикл.

— Годі, годі! — нарешті змилосердившись, каже вона, і тільки після цього юний йог, пружно перекинувшись, стає на ноги, з густо приливою до обличчя кров'ю.

— Купаємось! — каже Тоня й перша починає роздягатись.

— Я зараз! — скочивши на мотоцикл, Віталік гайнув по берегу до рибальської хати.

І незабаром Тоня бачила вже, як він по-хазяйськи ходить по двору, обстежує Сухомлинове кочовище. Став потім спихати на воду одного з баркасіків, що чорніли, витягнуті на берег.

До неї Віталік підплив уже тим баркасіком. Підпливши, глянув на Тоню і отетерів. Ніколи він ще не бачив її роздягнутою. В одному купальнику стояла, красуючись на весь берег відкритим дівочим тілом, струнким, засмаглим. Аж лячно хлопцеві стало, що вона така гарна. Невже це він, шкет, цілував ось її? Перед ним стояла, усміхаючись, ніби незнайома, зовсім доросла дівчина, а він перед нею щулився на човні у своїх трусенятах, як хлопчак, зніжковівши, знітившись перед блиском її оголених плечей, оголених ніг, стрункого дівочого стану. Присоромлений, він безладно веслував, крутився човном на місці, а Тоня, навпаки, почувала себе зовсім вільно, стояла й

закручувала перед купанням волосся вузлом, радісно оглядала це синє роздолля.

— Ось куди б піонерабїр!

І, кінчивши закручувати волосся, кинулась у воду, сягисто побїгла по нїй далї від берега, на глибше. Віталїй галаснув і, стрибнувши з човна, теж побїг за нею, наздогнав, і вони стали бризкатись, борюкатись. Тоня, впіймавши його, надала, стала нагинати у воду, як хлопчака, що не хоче купатись, а він, випручавшись, намагався побороти її, натопити, але тут було ще мїлко, і вони кинулись навперегїнки бїгти далї в море, і Віталїй, підстрибуючи, гукав:

— Глибини! Глибини! О море, дай нам глибини! А по якомусь часі обоє лежать уже горїлиць на воді заспокоєні, Тоня бризкає водою вгору, і звїдти, з синього неба, білосніжні перла летять, справжнісінькі перла, блискучі, осяйні, оті, що їх добувають хлопчаки в тропїчних водах з морського дна... Хотїв би і він Тонї таке що-небудь добути, щоб вразити її, щоб вона аж ахнула від захоплення. Тїльки що ж він їй тут добуде?

— Тоню, хочеш... мідїй?

— А де ти їх дїстанеш?

— В мене в човні є...

Незабаром вони вже біля човна. Постукуючи, мов горїхами, хлопець насипає з банки перед Тонею мідїй, що він прихопив їх, видно, в Сухомлиновїй хатї, сам їх розлушує і подає дївчинї, подає трохи аж недбало, щоб вона не зазнавалась, не подумала, що він так уже біля неї упадає та прислужує. А Тоня й сама вмїє розлушувати і яку розлущить, то одразу подає Віталиковї, їй подобається ця жїноча роль — готувати й подавати.

— А корова, глянь, Віталику, очей з нас не зводить... Чи вона теж зголоднїла?

— Хай пасеться, море велике.

— Та буває таке, що пашї хоч у морї шукай.

— А знаєш, скїльки пропадає в морї харчу такого, що худоба аж облизувалась би... Про фїлофору чула? Це отї червонї водоростї, що їх повно в лиманах... Доведено, що борошно фїлофори підвищує удої.

— Дядько Сухомлин своєю ялївкою довїв?

— Наука довела.

— Що ж, треба буде цього добра й на наших фермах спробувати... Та тїльки, хто хоче пити молоко, фуражу залишав би,— сказала Тоня, і в голосї її з'явилась батькова рїзкїсть,— А то влїтку весь фураж під мїтлу виметуть, а навеснї, коли худоба дохне, знову давай його назад, із станції тягачами по багницї тягнуть...

Мідїї мідїями, а бутерброди, видно, краще: Тоня й Віталїй заодно беруться й за них, а потїм пливуть оглянути Сухомлинїв причал та рибальську хату-пустку, де восени рибалки ночують, ховаються від негоди, а зараз на їхнїх нарах пилюки на палець. Купою в кутку дранї рибальські сїтки, на столї Сухомлиновї об'їдки, все навстїж, все відкрите, і Віталїй тут почуває себе, як господар, бо дядько Сухомлин йому далекий родич по батьковїй лїнії, і хлопець давно підтримує з ним контакти. Навеснї він допомагав дядьковї тут смолити човни, трудився, вигладжував по них смолу паяльною

лампою, за що й має дозвіл користуватись Сухомлиновим флотом.

— Цікаво, скільки буде від нас до того дредноута?—запитує Тоня, задивившись на судно, що бовваніє в затоці. Віталій тамує посмішку зверхності. Для Тоні то загадка, тайна, а він уже побував там, одним з перших ходив на судно рубати свинець та добувати різні радіодрібнички.

— Хочеш, Тоню, махнем туди. Ми вже з хлопцями бували там...

Тоню це, видно, зацікавило.

— Але ж туди, мабуть, далеко? Скільки буде кілометрів?

— На кілометри не знаю, а ;на милі... миль десять буде.

Дівчина вагається, але по всьому видно, що їй дуже кортить глянути на те дивовисько зблизька.

— Так Сухомлин за човна ж лаятиме,— каже вона невпевнено, коли вони вже бредуть до човна, що легко лежить на воді, іскриться смолою.

— За це не турбуйсь,— заспокоює Віталій.— "Мой дядя самих честных правил..." Він зараз далеко звідси і, з усього видно, повернеться не скоро... А до того ж у нас із ним уже як при комунізмі: твоє — моє, моє — твоє... Бачила б ти цю посудину навесні... Не човен, а кістяк мертвий лежав у кучугурах, дірками світив, розсохся зовсім, а ми з хлопцями взялись, вдихнули в нього живу душу, і, бачиш, який фрегат! Вузливі сім дає!

І хоч Тоня уявлення не має, що то за вузли, однак це її чомусь переконує остаточно, і вона каже з рішучістю:

— Згода. Пливе! І ось вони в човні.

— Покидаємо берег планети,— беручись за весла, каже Віталік, і ці жартома кинуті слова довго бринять Тоні, що невідривне дивиться, як віддаляється берег від них.

— А як же, Віталику, мотоцикл?

— Я його там прикрив у комірчині старими сітками. Сто літ лежатиме!

Віталій працює щиро, аж ребра ходять здухвинами, кочети ритмічно поскрипують, а Тоня сидить на носі, обсихає, підставивши сонцю свої засмаглявлені плавко стікаючі плечі. Берег щодалі більше можна охопити оком. Що далі вони в море, то ширше відкривається їм надбережжя своїми безлюдними кучугурами, чабанськими пасовищами, радгоспними далекосяглими землями. Ніде ні деревця. Центральної садиби не видно, лише рибальська обшпугована вітрами хата блищить, черепиця на ній тече в мареві, горби кучугур облягають її, ніби алігатори, ніби створіння якісь палеозойські, що, дримаючи, гріють на сонці свої жовтаво-бурі спini. А священна Сухомлинова корова ще й досі стоїть у воді, тільки вона вже стала маленькою і дедалі стає ще меншою, втрачає свою червоно-степову масть... Віталій дивиться вперед, не спускає ока з далекого, ледь мріючого судна, щоб тримати курс просто на нього. Він уже обливається потом, тернеться щокою об плече і знов гребе, Тоню аж жаль бере, що він так старається, а його ще й ченчики жалять, і вона пробує відганяти їх, бо ці ченчики та сірі степові мухи з чабанських кошар теж плывуть разом з ними, зі степів — у блакитніючу безвість.

— Може, тебе змінити, Віталику?

— Сиди,— відказує він.— Я вгощаю.

Тоню захоплює оця таємничість, оця, сказати б, поезія таємничості, в яку вони поринають. Велика вода, суцільна голубінь вже оточує їх. Ніжно-блакитна шовковість небес і густо насичена синню, аж чорна просторінь, моря — такий їхній світ, серед якого їм чути тільки хлюпання хвилі та ритмічне поскрипування кочетів.

Море, що спершу прозоро просвічувало аж до дна і зверху було веселим, синім, щодалі мовби темнішає, важчає, воно стає і справді чорним, можна зрозуміти, чому його так назвали. І хвилі, всюди хвилі, хвилі... Біля берега їх майже не було, а тут ними все море вилискує, перевертається, і лише де-не-де над їхньою темною синню чайка сліпуче зблисне в повітрі або з'явиться з-поміж хвиль самотній нирок, виткнеться чорною голівкою і пірне знов, зникне, як і не було його. Берег віддаляється. Уже ледь біліє черепицею рибальська хата, їхній береговий орієнтир. Хата ніби вгрузла в землю — її черепиця тепер лежить просто на самій поверхні моря, на самій смузі обрію. Аж трохи страшно стає Тоні, що їх уже віддаляє від берега така відстань. А судно ніби й не наближається. Важка його непорушність, як і раніш, далеко темніє серед густої сапфірної синяви.

— Моторкою ми до нього швидко добирались,— каже Віталій, ніби виправдуючись.

Зрушився вітерець. Віталій склав весла, взяв на дні човна шмат якоїсь замазученої брезентини, розіпнув, і та брезентина... враз стала вітрильцем!

— Дми, дмухай, товаришу бриз! — примовляє Віталій, направляючи парус куди слід.

Певне, і йому трохи не по собі, що вони так далеко зайшли в море, але він старається нічим не виявляти цього, і його самовладання заспокоює Тоню.

— З берега здавалось, ніби зовсім близько,— каже вона,— а тут ось пливемо, мабуть, більше години, а судно ще де.

Хлопець киває на вітрильце:

— З цим ми швидко до нього добіжимо. Солом'яна чуприна спадає хлопцеві на лоба, а очі з-під неї зірко примружені весь час вперед, щоб не збитися з курсу, не відхилитись від судна вбік.

Степ уже ледве мріє. Вітрильце їхнє таке маленьке, що навіть якби хто й був у цей час на узбережжі, то навряд чи помітив би їх звідти.

— Назад нам, Віталику, доведеться проти вітру?

— За це не турбуйсь. Моряка парус додому сам несе!

Він жартує, але без посмішки. Невже і йому трішки-трішки лячно, тривожно? Ще б пак, така темна, лиснюча стихія стелеться навкруги. Мабуть небо в космосі отаке ж темне, непривітне і має в собі щось затаєно-грізне. Темна морська просторінь навкруг, і тільки сонце високе, zenітове смажить їх і тут, ллється на плечі дівчині, на голі Віталикові реберця, на густу темно-синю гладінь.

Судно, однак, таки ближче. Сіре залізне громаддя його низько, розлого сидить на воді, осівши майже по ватерлінію. В небі мережкою щогла прозорчата, похилена набік, наче після урагану. З висоти щогли спадає якийсь обірваний трос, теліпається в

повітрі.

Вже й Віталій, і Тоня не зводять з судна очей. Для Тоні воно повне таємничості. Все воно — недоступність і заборона. Ось на борту на брудно-сірому тлі видніє білий знак, якісь літери і цифра 18... І це як шифр, як таємниця нерозгадана, відома небагатьом. Вже підпливши майже до борту, вони зненацька почули шум крил, птаха звідкись сполохнули. Гава! Самотня чорна гава замахала в повітрі крильми, кілька разів крикнула голосом бюрократа, кружляючи над своїм залізним гніздовищем. І де вона взялася тут?

Віталій і Тоня, поодягавшись, примовклі, внутрішньо напружені, йшли вже понад бортом судна. Почуття незаконності, незадоволеності свого вчинку весь час не покидало їх. Все грізне, похмуре, від усього віє запустінням.

Облуплена, облущена фарба бортів. Іржа... Ілюмінатори засновані павутинням.

В одному місці Віталій, впритул приставши до борту і взявши це махи́нище на абордаж, звелів Тоні хапатися й лізти вгору, на палубу. Вона мить роздумувала, потім міцно вхопилась рукою за гарячий, напечений сонцем ілюмінатор,— цей теж був заснований павутинням! — а далі допомогло їй якесь іржаве, нестерпно розпечене скоб'я, і не встиг Віталік дати їй пораду, як вона була вже на палубі.

Залізо палуби вогнем опекло їй босі ноги — вона мусила аж пританцьовувати.

— Пече, ой пече! — гукнула вона вниз Віталієві, що вовтузився там, складаючи парус і примуцьовуючи човна.— Кинь мені босоніжки! Ой, мерщій! Бо я тут як на сковороді!

У відповідь на її слова полетів на палубу один босоніжок, потім другий, а невдовзі з'явилася із-за борту і солома Віталієвого чубчика та худенькі плечі в самій майці,— з його появою Тоні стало веселіше. Почуття гостре, нервово-лоскотне охопило її. Хотілось сміятись, кричати, галасувати так, щоб всі почули! Їхній крейсер. Двоє їх, двоє закоханих, на великому військовому судні. Ніколи, звичайно ж, не було на цьому військовому судні закоханої пари, щоб отак — він і вона. Лунали тут суворі команди, накази, радіопозивні, номери, шифри — все службове, суворе, владне. А тепер їм скорилося це тисячотонне сталеве громаддя, на сталевій арені могутніх рудо-іржавих палуб владарює сміх, їхня любов!

— Подумати тільки, куди ми з тобою забрались,— сказала Тоня радісно-тремтячим голосом.— На справжньому крейсері!

— Навіть якщо на есмінець,— посміхнувся Віта-лик,— то й тоді ти не повинна розчаровуватися... Таки гора. Залізний Арарат серед моря.

Вода була десь далеко внизу, і човник їхній там поколихувався, такий малюсінкий, а судно здіймається над морем справді мов залізна гора, сталева скеля, їхній сталевий острів.

— Яке ж велике!

Тоня сама не своя від хвилювання, її охоплює лихоманкове збудження, проймає дрож, трепет, що це вони з Віталіком аж куди добулися, одні-однісінькі опинились на цьому островку, як робінзони, де їх оточує химерне залізне бескеття... І Віталік теж

помітно схвилюваний, голос його аж трохи зривається, коли він що-небудь пояснює Тоні.

Тріщить під ногами серед іржі щось біле, блискуче.

— Дивись, Віталику,— кидається на блискітки Тоня,— скляна вовна якась!

— Не вовна це.

— А що?

— Скловата. Ізоляційний матеріал. Бачиш, з розпоротих обшивок вилазить.

— Яке ж біле та гарне.

Вона бере пучок цього дивного матеріалу в руки, але Віталік застерігає:

— Не бери!

— Чому?

— Руки потім довго щемітимуть... Воно в тіло в'їдається. А зате ізоляція з нього... Скловата ця і в огні не горить.

— Ні, трошки я обов'язково візьму, в таборі моїм дітлахам покажу,— і Тоня, як пір'я з подушки, жваво висмикує із розпоротої обшивки скловати зовсім чистої, білої, як перший сніг,

Де-не-де палуба повидималась якимись пухлинами, видно на ній якісь пробоїни, рвані дірки, люки, зяючі в прірву... Біліє розсипане вапно, крихти цементу...

— Що це за дірка, Віталику?

— Та це так...

Він чогось мнеться, щось не доказує. Бере крихту цементу й нюхає навіщось. Потім каже жартома:

— Полігоном пахне.

Тримаючи одне одного за руки, вони зазирають у пробоїни, в моторошну глибіню темних трюмів, де вода блищить маслянисте, відчувається, що важка вона там, застоюна, з нафтою чи соляркою.

— А рейки для чого тут?

— Мабуть, по них підвозили торпеди на вагонетках. Бачиш, он рами на кормі? Не інакше — торпеди з них запускали... Ну, це ось лебідка... Брашпиль... А це ось круг для гармати.— Вони, все ще тримаючись за руки, розглядають круг масивний, металевий.— Гармата, видно, могла повертатись в гнізді на триста шістдесят градусів, в усі кінці неба,—пояснює Віталік, і вони мимоволі обоє глянули в небо, де вже ґава не каркає, а тільки ясніє чиста голубінь Zenitu та сліпуче палає якесь незвичайне, майже космічне сонце.

Йдуть, неквапом оглядають кубрики, ці гарячі металеві клітки, в яких жили колись люди, жили, як у сейфах. Залізо й залізо. Покар'южені труби, обрізані проводи, залізний хаос. Віталій пускається в цей хаос попереду, де по трапах, а де й без трапів перелазить дедалі вище з однієї палуби на другу, а Тоня невідлучно пробирається за ним, стараючись, мов слухняна альпіністка, точно повторювати кожен його рух. Хлопець час від часу застерігає, бо тут обачність понад усе, тут легко зірватись...

— Як ми вже високо! — Голос дівчини аж трепеще.— Глянь, де вода!

— Ого-го! Далеченько.

Рубка радиста: де були жмуття проводів — одні корінці стирчать, хтось пообрізував чепурно.

— Це і я тут поживився,— всміхається Віталій.

Тоня вже студить на руки, вони справді починають щеміти від цього ізоляційного скла, що й тут по палубі всюди валяється купами, а в салоні аж за шию сиплеться блискучими скалками із прорваної обшивки. Це ж тут, в салоні, сиділи командири, бесідували, щось вирішували... Все порвано, порубано, обдерто.

Тоня й досі не може як слід збагнути, що сталося з цим судном, чому воно, власне, тут? Сіло на мілину? Але ж тут глибінь! Привели моряки його, кинули в затоці й пішли собі, розпаливши апетити степових шукачів пригод. Не тільки такі, як Віталік, тамували тут пригодницьку свою жагу, а й серйозні дядьки — голови колгоспів—брали участь в роздяганні цього сталевого велетня, тягли звідси різне обладнання, труби, а декому нібито дістались навіть цілком справні електромотори... Зараз тягти вже нічого, дух запустілості панує всюди, павуки переснували все судно — і де їх стільки набралось, як залетіли вони з степів аж сюди на тонких своїх павутинках?

Суднові, здається, не буде краю. Не з берега, тільки тут, зблизька, можна впевнитись, яке це воно величезне. Ідеш крізь його залізні буреломи, спускаєшся то нижче, то вище ("то знову гарматні відсіки... а то шлюп-балки!"), потрапляєш у якісь глухі закутки, залізні закапелки, в напівтемряву, то знову перед тобою грає сонцем іржава сталева стіна, який-небудь камбуз, або клюз, або відсік, серед яких Віталік тільки й може зорієнтуватись. Тут треба оглядатись добре, щоб не оступитись та не зірватися сторч головою вниз, в оте залізне провалля, де в глибині безодня, в плямах нафти чи солярки мертво лисніє застояна брудна вода. Залізні колодязі — мертві, непорушні, а за бортом море мерехтить неспокійно хвилями, хлюп та хлюп... Знов лабіринт якийсь, рвана бляха (видно, вирізав хтось лист алюмінію), і раптом з напівтемряви напис:

"...з а т о п л е н и е о т к р ы в а т ь т о л ь к о п р и ф а к т и ч е с к о м п о ж а р е". Що це означає? Як це розуміти? Таємниче, мов ієрогліфи! А хтось це ж писав, когось це стосувалось, для когось цей напис, може, важив безмежно багато... А це що таке: "Б о е в о й ч е т ы р е..." Вся вона, ця іржава сталева гора, повна загадок, таємниць, умовних знаків, яких навіть Віталікові не розгадати.

— Чи буде кінець йому коли-небудь? — питає Тоня, натрапляючи знов на неводи павутиння, обминаючи в півтемряві якесь залізяччя.

— А ми ще ж і половини не пройшли,— каже Віталій і виводить Тоню з темного закутка на світло, показує вгору на щоглу: — Оце антенкаї Оця б ловила, еге ж?

Самим своїм виглядом ця корабельна щогла здатна викликати в душі хвилювання. Приковує зір, надить простором океанів, гуде бурями далеких широт... З щогли звисають обривки тросів, проводів, що їх, видно, ніхто не міг дістати, а ще вище...

— Віталику, то що за шпаківня, аж-аж там угорі?

— Там стояв сигналіст. Впередсмотрящий...

— Це ж забратись туди... просто не уявляю.

— А ти уяви...

Не встигла Тоня схаменутись, як Віталій уже чіпко подряпався вгору і вгору по стрімкій щоглі, по обламках трапа на ній. В Тоні аж серце холонуло, щоб він не зірвався, а він, по-мавпячому деручкий, забирався дедалі вище, аж поки, досягши свого, випростався на щоглі, на тій недосяжній для Тоні височині — десть аж у небі! Вітер гойдав уже нижче нього обривок сталевого троса, а хлопець стояв усміхнений — усміхався звідти Тоні: ось, мовляв, де я, твій Впередсмотрящий...

І раптом Віталій застиг, закам'янів, задивлений кудись у море, і Тоні здалося, що він зблід, що на обличчі йому відбився жах. Тоня теж глянула в той бік і серед темряви непокійливих хвиль побачила... маленький чорний каючок!.. Хтось пливе! Хтось підпливає до них! Вона навіть хотіла гукнути Віталікові: "Хто то пливе до нас?" — але в каюку не було нікого, він був... порожній!!! Мов у недоброму сні, якимось навіть недоречним видався він — без нікого! без живої душі! — серед безмежжя хвиль!.. Чорна блискавка вдарила в мозок, приголомшила Тоню страшною догадкою... Вже помилки бути не могло: та маленька смоляно-чорна посудинка, що її в першу мить Тоня й не впізнала без вітрильця, то ж їхній був човник, їхній баркасик, що його тепер вітер тихо, ледь помітно, але безповоротно відгонив у море. Далі й далі від них — у відкрите море!..

Звечоріло, зірки проступили на небі, а десть у степу теж, мов зірки, спалахнули крізь імлу вогники: то їхня Центральна, що вдень її звідси було майже зовсім не видно, зазоріла вечірніми вогнями. Тепер стало ще відчутніше, як далеко вони від степу, яка непереходима далеч води й темряви відділяє їх від берега, від усього попереднього життя. Ледь-ледь блискотять із імли степові їхні зорі...

А вони сидять, мов сироти, позіщулювались в затишку бойової рубки, їм холодно — залізо судна після денної спеки дивовижно швидко нахолонуло. Тоня, наплакавшись, схилилась Віталікові головою на коліна і, здається, заснула, змучена переживаннями, а Віталій не зводить очей з берега, намагається розібратись в усьому, що сталось. Він, він винен в усьому! І нема тобі виправдань, не шукай їх. Підбив, заманив Тоню, яка з своєю любов'ю так довірливо пішла за тобою, а ти... Куди ти її завів? В пастку, в смертельну пастку завів, не сказавши дівчині всієї правди, не застерігши, що її тут жде. А жде її тут не тільки голод і спрага. Звичайно, він готовий ради Тоні на подвиг, на самопожертву, але за цих обставин навіть це не потрібно — кому потрібна твоя самопожертва? Твоя провина перед нею безмежна, і хоч Тоня це розуміє, але з уст її не зірвалося жодного слова докору, і вона й зараз тулиться до тебе в довірі з своєю любов'ю, сльозами, ніжністю. А ти, який мусив би бути дужчим за неї, виявити ось тепер мужність та винахідливість, нічого не спроможний зробити. Може, таки треба було плигати за борт і кинутись вплав за човном уздогін? А коли він, мало не зірвавшись, в одну мить скотився зі щогли й ринувся був до борту, сама ж Тоня схопила його за руку:

— Не смій! Не доженеш! Утонеш! І таки ж правда: тут і майстер-розрядник з

плавби навряд чи б догнав. Згодом лише якось жалібно запитала:

— Як же це ти, Віталику? Чому ж ти не прив'язав?

Він щось белькотів їй, що ніби ж прив'язував, ніби ж накинув кінець вірьовки петлею на якийсь гак, не сказав Тоні лише того, що, коли проробляв це, увагу його відволікли саме її босоніжки, що їх треба було кинути на палубу...

Рятівний каючок, власноруч просмолений з допомогою паяльної лампи, пішов і пішов тепер на морські простори, гуляє десь, як просмолена запорізька байда. Може, десь аж в Дарданеллах переймуть малу твою байду, переймуть, а вона порожня, в ній нікого, тільки хлоп'яча сорочка чиясь та авоська з недоїдками бутербродів, загорнутих у райгазету "Вільний степ"...

Дивно, але в нього таке враження, ніби якась зла фатальна сила штовхала його сюди і ніби все його попереднє життя було тільки готуванням до того, щоб зробити цей жахливий крок... Буває ж так, що людину тягне, настійливо тягне кудись,— ось так і його тягнуло з тої миті, як тільки він побачив із степу це бойове судно, що, мов сама його мрія, силуетне застигло на обрії... Кажуть, що є люди, яким важко перебороти в собі бажання кинутись з висоти — безодня їх втягує, заманює, кличе, щоб кинутись, щоб спробувати ніколи не пробуваного... І хто знає, чи не зринає часом подібний потяг, подібний порух свідомості в того, хто має доступ до тієї найстрашнішої кнопки, про яку має звичай розбалакувати Гриня Мамайчук. Хто дослідив той хаос підсвідомості, ті первісно-темні глибочезні надра, де, можливо, якраз і зароджуються вулкани людських вчинків? Чи так уже далекий від істини той же Гриня, який твердить, що вади людської природи вічні, що ми справді гріховні від народження й несемо печать гріха на собі? Колись, на світанку життя, гріховна спокуса нібито погубила легендарних Адама і Єву; хай це вигадка, хай Віталій у все це не вірить, але знову ж таки — хіба тільки пустощами, легковажним /своїм хлоп'яцтвом пояснить він і свій сьогоднішній вчинок? Хіба ж Тоня, його розумна, твереза, практична Тоня, сіла б із ним в каючок, якби і її не штовхало оте чортеня зваби, спокуси, жадання торкнутися чогось заборонного, звідати незвіданого? Чи, може, в цьому якраз і є сила людини, її дар, може, без цього не знала б вона отого виходу в океан і ніколи нічого не відкрила б?

Тоня здригається нервово в дрімоті, ніби її ще й зараз стріпує внутрішній невимплеканий плач.

Поменшало вогнів на Центральній,— певне, спати вже потроху вкладається радгоспна столиця, бо рано почне завтра свій трудовий день.

Майнуло над степом віяло світляне, переміщаючись у просторі,— чи кінопересувка помчала з відділка після сеансу, чи, може, з "Чабана" після перевірки соцзмагання повертається мати з робітниками додому? При самій згадці про матір душа Віталикова наливається болем. Прийде вона додому, а сина нема, і завтра не буде, і, може, не буде й ніколи! Як він непростенне завинив перед нею! Виплаче очі за сином. Уява малює її розбитою горем, зістареною, самотньою... Ось як вчинив з нею він, її надія, її опора. Будуть розшуки, буде тривога, але хто догадається шукати їх тут, на цьому іржавому обдертому судні, що бовваніє серед моря уже тільки як льотчицька мішень!

Ніч зоряна, видна, в такі ночі співає степ. Десь і зараз далеко з берега ніби чується пісня — ні, тільки вчувається. Коніки сюркочуть — ні, тільки обман слуху... Тінь від судна темніє на воді, а море темним полиском мерехтить безкрайньо, як мерехтіло воно колись Магелланові і Васко да Гамі... Простори океанів відкривались і тобі, але твоє судно ніколи звідси не попливе, на мертвому якорі воно! А океан, живий, вічний океан, хлюпає в борти, б'є в підніжжя цієї сталевोї безжиттєвої скелі, наганяє думи про владу сліпих сил, про неминучість удару, про неможливість відвернути його... Ні, так можна дійти до божевілья! Невже все? Отак безглуздо? Світлий, чистий океан життя стелився перед ними, а тепер що: океан тьми і хаосу? Кінець? Всьому кінець? Оце повне життя, молодості, повне краси й любові дівоче тіло буде повільно зсушене голодом-спрагою? Треба шукати виходу. Будь-що знайти вихід. Треба боротись. Боротись — цього вчила його мати, вчили в школі, це чув він безліч разів, про це стільки читав... Боротись, але як? З чим? З безглуздям самого становища, самого випадку? Коли батько боровся на фронті, він знав, що йому треба вбити ворога,— з ним борись... А тут хто твій ворог? Море? Небо? Ота зоряна дорога, що над морем, над степами пролягла? Все, що є, що вчора ще було радістю, красою, життям, зараз мовби готує тобі муку і смерть.

Двигуни! Може, десь там в глибині судна збереглись двигуни? Може, їх якось можна запустити, зрушити ними всю цю махину з місця? Вдень він спуститься й туди, в машинне відділення, все обстежить, обнишпорить. А поки що тільки й б'ються на цьому сталевому гіганті оці їхні двоє невтомних, стукотливих у грудях сердець...

Було свого часу й тут, на цьому судні, життя, ходив на ньому по морю цілий колектив людей, цілий світ пристрастей, думок, мрій носило по хвилях це судно, одягнуте у важку непробійну сталь. Вдень і вночі вистоювали вахту молоді хлопці по своїх місцях, чергували біля гармат бойові обслуги, а вечорами, може, якраз тут, на бакові, лунала гармошка, задумливі лилися матроські пісні. Багато таких суден тепер списують, ріжуть, вантажать на платформи й відправляють на металургійні заводи, щоб з цього металу народилися трактори, комбайни, різні розумні й гарні машини... Деякі радіодрібнички ще й він, Віталій, встиг добути з корабельної радіорубки, і вони йому були дуже до речі, коли збирав свій любительський передавач. Сюди б йому той передавач, що ото на друзки тоді розлетівся, запоганений Яцубою... Пізніше сам Яцуба звернувся до нього уже як представник ДТСААФу, запропонував зареєструватись в гуртку радіоаматорів, бо тобою, каже, і в області зацікавились після того, як ми тебе запеленгували... Десь там, по той бік рокової межі, zostались його запеленговані пустощі, улюблена робота, коли він, уже повноправно надівши на радіовузлі навушники радиста, поринав у гомін ефіру, zostалась і спрагла материна любов, і чиста Сашкова дружба... Одним необдуманим кроком він відділив себе від усього того, саме щастя своє поставив під такий удар... День починався сміхом, летом, поцілунками, все попереду віщувало тільки удачу, обом заваблювали душу світлі простори, сонце, синє роздолля...

А лихо сталося. Мовби змужнілим поглядом Віталій оглядає зараз себе, обдумує знову і знову, як це скоїлось і як закінчиться. Невже це і все, що він встиг у житті? Невже це похмуре, як привид минувшини, судно стане залізним саркофагом для них?

По суті, нічого ще не зроблено в житті, хіба що примус кому полагодив та керогаз, а всі оті будовані 1 незбудовані твої кораблі, вони всі попереду, вони помандрують в майбутнє без тебе, а ти, хлопче, куди ти звідси помандруєш? Помандруєте, помандруєте,— ніби нашіптував йому злий якийсь голос,— і ти, й твоя Тоня, і ніколи не відродитесь, не повернетесь до ваших степів сонячних, до магістральних каналів, що їх там будують, до виноградників, що там зеленіють... Будуть атомні ери, міжпланетні польоти, дива-чудеса з'являтимуться на землі, але то все буде уже без вас, без вас... Про людину кажуть, що вона велетень, бог, гігант. І хіба ж не так? Володітиме небом, матиме владу над грозами, над стихіями, все небо буде їй підвладне,— з блискавицями, з дощами, з нуртуванням хмар! Всі могутні сили природи будуть послухні людській волі, рухові людської руки. А ти ось тут не можеш зрушити з місця купу залізного брухту, не можеш викресати іскру вогню, не владен відвести від своєї Тоні удар... Він чує, як вона дихає, як поворухнулася.

— Зоряно як.— Тоня підвелася, сіла, підібгавши ноги.— Я довго спала? Мабуть, уже пізно? А руки як щемлять від того скла... Чого ти мовчиш?

— Після того, що сталося, Тоню, ти повинна б мене... зненавидіти.

— Що ти вигадуєш? — Тоня взяла його руку.— За що? Це я дурна, що тебе не втримала, сама піддалася... Тобі холодно?

Відчувши, що хлопець дрижить у своїй майці, вона притулилась до нього, пригорнула, щоб зігріти:

— Тулись до мене, тулись.

— Я вже думав плота зв'язати, якого-небудь "кон-тікі",— глухо сказав Віталій.— Але ж ніякого дерева тут, сама сталь.

— Якби хоч вода була,— мовила Тоня згодом.— А то й ніч холодна, а пити... просто сушить всередині. Це правда, Віталику, що людина довше може витримати без їжі, ніж без води?

— Ми питимемо морську.

— Її не можна ж. Наші тато, як розвеселяться, все люблять про того чумака розказувати, що вперше біля моря опинився та хотів воли напоїти. Води багато, розпріг, пустив круторогих напувати, а вони не п'ють. "Он ти яке! — вигукнув чумак до моря.— Тому тебе багато й є, що тебе ніхто не п'є! "

— А ми питимем. Один французький лікар довів, що й морську можна.

— Ну, в них, кажуть, і жабенят можна ковтати,— мовила на це Тоня.—А пригадуєш, Віталику, яку ми воду в Каховці пили? З кубинцями біля джерела?

Віталік тільки зітхнув. Ще б пак, не пригадати ті ключі-джерельця на березі Дніпра, де було колись село Ключове і де їх ще й зараз сотні б'є з відкритого берега, з-під коріння верб та платанів. Села Ключового нема вже, є натомість місто Нова Каховка, а ключі zostалися, живуть, виструмовують всюди: чи з тріщин берега, чи з-під кореня, а то й просто — тільки гребни землю рукою, там уже й ворухиться пісок, явориться водичка! Холодна скаламучена вона, але каламуть швидко осідає, і вже ти п'єш воду таку свіжу, прозору та чисту, що даром про неї кажуть: як сльоза.

Височать тут платани могутні, що кора на них — неначе атлас, і з-під коріння їхнього теж пробиваються джерельця, а один струмінчик витікає просто з дупла старої верби при землі і весело дзюркоче по камінчиках у Дніпро... З нього, з цього струмочка, вони й пили разом з молодими кубинцями — студентами Каховського технікуму механізації сільського господарства... Хлопці віку майже Віталікового, вони жили і вчилися у Каховці, правда, спершу незвичні були до нашого клімату, все мерзли, а потім звикли, тільки в Дніпрі мало хто з них купався — Дніпро для них був і влітку холодний. В той день вони вже прийшли були прощатися з Дніпром перед поверненням на батьківщину. Тоня не втерпіла, зачепила їхнє товариство :

— Україна подобається?

— О! — Вигук захоплення був їй у відповідь. Це вже вони поїхали додому, повезли аж на Кубу добуту науку і спомин про Дніпро, про вікові платани каховські, з-під яких десь там і зараз всюди б'ють, являються джерела і стікають прозоро в Дніпро...

Немовби то було десь на іншій планеті — і випускний вечір з врученням атестатів, і кримська подорож, і квітуча рожами дорога на Каховку. Був той світ широкий, розливистий, повен надій, повен життя, а тепер ось кинуло їх на цей острів смутку й розпуки, ніби на галеру прикувало, залізу, непорушну. А могло ж все бути інакше, могло їх і не занести сюди, та й саме це судно-брухт давно могло бути розпиляне на шматки десь у Кримській бухті. Бачили ж вони там під час екскурсії величезний крейсер, що його газорізальники краяли на окремі брили, на великі, а тоді ще на менші, на такі, щоб їх можна було вкинути в домну. Податливо, мов шматок мила, краялась на їхніх очах грубезна корабельна сталь. Потужні крани підхоплювали багатотонний, щойно відбатований брухт, перекидали його на берег, там була його вже ціла заваль, а газорізальники в захисних окулярах всюди висіли по бортах та робили своє, струмені світла від них так і бризкали, і борти переставали бути бортами, і ватерлінія горіла під струменями палаючого кисню!...

— Ляж, Вітальчику, та поспи,— з ласкою в голосі мовила Тоня, пригріваючи свого невдачу морехода.— Може, хоч уві сні що-небудь надумаєш.

Таке в ній ніжне, голубляче почуття з'явилося до нього, як буває, мабуть, у матері до дитини, бо такий він був зараз маленький, беззахисний, у самій майці. Скрутився клубочком, зіщулився, схилився їй на руки, і ласка до нього росте, і це почуття до нього гріє і її саму. Якби ж можна отак, щоб приколихати його, а прокинеться — вже ночі нема, і заліза цього нема, і замість моря, що оточує їх, вже степ навкруги, сповнений краси і вільготи... Шукатимуть їх — це напевне, на весь радгосп здіймуть веремію, але шукатимуть де завгодно, тільки не тут. А може, хто й догадається? Ох, перепаде їй гирлиги від батька — він її висвятить, як найде! Батіг би йому зараз такий, щоб аж звідти дістав баламутну свою доню по жижках! Тато, мабуть, зараз з вівцями в степу, десь веде отару попаски, може, навіть і поглядає в цей бік на окутане зоряною темрявою море, але й не догадується, куди занесло його дзигу, баламутку, його куйовдю. Закричати, заволати б оце звідси туди, до нього... Аж теплою хвилею обдало Тоню при згадці про батька, про його запальність та гостру, гоноровиту вдачу. Який він

безстрашний та веселий стає, коли вип'є чарку, як усіх критикує, не супереч тоді йому, все викаже після довгої чабанської мовчанки... А в душі його є щось поетичне. Згадуються їй і пісні його напідпитку, і посаджені зіркою тополі, і ота його чудернацька звичка надівати Петриків льотчицький кашкет, щоб красуватися в ньому цілу ніч біля отари. "Тіло зсихається, а дух бунтує", — так сказала якось Демидиха про нього, і такий він і є, її тато. Невже вона більше ні з ним не побачиться, ні з мамою, ні з братом та сестрою? Невже не бути їй більше біля вогника в піонертаборі, де вона залишила стільки розваг і веселощів? Через море брела, спішила, забейкана прибігла в садок на побачення, і, виходить, спішила на своє безголів'я... Уявляє, як Лукія Назарівна, ця сувора й справедлива жінка, примчить до них на кошару, накинеться на батька: "Де дочка? Це вона мого сина занапастила!" А він теж розкритчиться у відповідь, бо він не з тих, щоб терпіти, коли посягають на його чи доччину честь.

Буде, буде й там горя... Поїхали купатись і втонули — ось що про них подумують у радгоспі. Згадалось Тоні, як позаторік на Свято врожаю поїхали колективно з Центральної до моря купатись, — на Третій відділок поїхали, там найкращий пляж, і один молодий комбайнер, далеко запливши, втонув. Шукали його до ночі, так і не знайшли. Через кілька днів труп його вже у відкритому морі прикордонницький катер підібрав — обличчя нема, очей нема — чайки повикльовували, тільки по татуюванню на руці і впізнали. "Шурко", — було витатуйовано там...

А Віталік спить після втоми та виснаги, спить в неї на колінах. Хай відпочине, тоді він, може, й справді що-небудь придумає, вона в нього вірить і зараз не менше, як тоді, коли сідала в каючок. Мабуть, з цієї віри в нього, в його здібності й зародилось ще в школі її почуття до Віталіка. Для неї, яка з трійок не вилазила, було просто дивовижно, як він швидко все схоплював, який розум у нього чіпкий та бистрий, в трудні хвилини на виручку цілому класові приходила його догадливість, блиск його думки, його тямущість. Вона була певна, що в майбутньому його жде щось незвичайне, це ж із таких скромняг виростають ті, що стають потім відомими, роблять великі відкриття, а вона ось його не вберегла. Зараз в цій скруті він став ще дорожчий для неї, ніжність до нього росла, гаряче почуття вихоплювалось з душі через край... Як вона хотіла б зберегти його для днів завтрашніх, для всього того, що він міг би здійснити, винайти, відкрити! В своїх мріях бачила вона його то в далеких океанах, то в отих зоряних космічних просторах, де Віталік у скафандрі вже прокладав дороги до інших планет...

Тоня не може пробачити собі, що так мучила його різними витівками, комизливістю, вдачею джінджуристою... Ревнощі оті, що спалювали хлопця не раз, — диму ж без вогню не буває!.. Сержант з полігона таки двічі проводжав її додому і навіть трішки подобався їй. Смішний! Прощаючись, він щоразу весело казав:

— Іду служити!

І вчитель фізкультури теж їй подобався трішки, і льотчик Сіробаба, особливо його чорні розкішні вуса... Але ж тільки трішки, зовсім не так вони їй подобались, як Віталік. Мабуть, з часом і він сам це зрозумів, бо говорив про сержанта без злості і насмішкувато, радив Тоні, щоб вона нарвала своєму колишньому кавалерові стручків із

сафори-дерева в парку,— тими стручками хай тільки терне, мовляв, по чоботях, то вони аж горітимуть, ніяка сукнина такого блиску не дасть...

Котра зараз година? Чи скоро почне світати? Зоряний степ розкинувся угорі. Великий Віз повернувся, завис. Гроном Волосожар стоїть незвично високо і незвично блискучий — чи то йому ніч степова яскравості додає? А через усе небо, просто над судном, проліг зоряний Чумацький Шлях. Все бачив, що було, і все бачитиме, що буде... А ген-ген над степом блищить ще одна зірка, навіть не схожа на зірку, така яскрава. Ніколи Тоня не бачила зірки такої величини... Може, то Сіріус? Чи планета Венера? Чи інша яка планета? Десь у західній частині неба, здається, літак гуде. Тоня прислухалась: так, справді гуде. Видно, йде на дуже великій висоті, бо ледь чути його десь аж між зірками Чумацького Шляху... Дужче та дужче стугонить небо, і вся ніч, і море мовби прислухаються до того далекого стугоніння, де летить людина, володар всього. Образ брата Петра та дружна компанія його друзів льотчиків, з якими він заїздив, спливають на думку Тоні: може, то якраз вони йдуть кудись по своєму завданню, упевнено, дужо, стугонливе йдуть на великих, підзоряних висотах...

Розбуджений гуркотом літака, схопився на ноги Віталій і, ще не прочманівши зі сну, шарпнув Тоню:

— Ховайсь!

Він штовхнув її в якусь будку, в залізну темряву, звідки тільки й видно було круглий зоряний клаптик неба в ілюмінатор... Тоня не розуміла, що його так наполохало спросоння.

— Чого ти, Віталику?

Він мовчав. Чути було, як він схвильовано дихає в темряві. Тоня подумала, що це йому стало ніяково за свій переполох, а Віталій не почував ніяковості, він був зараз сповнений тривоги, бо знав більше, ніж Тоня, припавши до ілюмінатора, напружено дослухався до неба, а в голову стукала й стукала думка: "Ми — ціль! Ми — мішень! Нас летять бомбити! Нас бомбитимуть!"

Небо — все небо стугонить рівно, владно, величаво. Піднявшись десь із далеких аеродромів, на рівні зірок ідуть могутні машини, гіганти стратегічної авіації.

Можливо, на полігон, а можливо, скинути свій вантаж якраз над затокою, бо й сама ця затока є тільки часткою полігона, його водяною дільницею, а судно це для того й залишено тут, щоб його бомбили, щоб по ньому влучати. Вже бомбили, і ще бомбитимуть — бомбитимуть, доки не розбомблять, доки не буде виконана вся військова програма!..

— Де ж він?

Тоня, притулившись до Віталика, теж визирає в ілюмінатор. Стугоніння-гуркіт даленіє, тане у високості. Тихе стає небо.

Наелектризовані обоє, вони вибираються із своєї схованки і знову бачать над собою угорі величезний зоряний степ. Вже ледве чутно бринить їм той невидимий літак чи ціла армада літаків, що пішли й пішли, даленіючи в зоряній куряві Чумацького Шляху.

Через деякий час почули гуркіт над полігоном. І ще гуркіт. І ще. Потім все вщухло,

виповнилась тишею ніч.

Але хлопець уже не міг тепер не дослухатись до неба, до його зоряних глибин. Час від часу вчувалось йому, що небо із заходу починає загрозливо стугоніти. "І це так триватиме весь час? Це ми весь час так житимем тут, на цьому іржавому ковчезі?" — з тривогою думав він, поглядаючи на Тоню, теж присмучену якимись догадками. А Тоні чомусь згадалися в цей час братові слова про те, що важко бомбити море в зоряну ніч... Та ще згадалась розповідь Петрового друга про війну, про те, як гинули льотчики фронтові: полетять — і нема, не вертаються, і наче й досі вони десь там, у зоряних висотах, живуть...

Решта ночі минула спокійно.

Притулившись одне до одного, вони мовчки дивились, як над світом поступово виднішає, зірки тануть в попелястому небі. Це був той ранній час, коли в степу так гарно, коли чабани випускають овець із кошар і зорюють, тобто ведуть їх попаски степом ще при світлі зорі; це найкращий час для чабана — вести отару, доки ще не жарко, по прохолодних випасах і слухати, як в тихім ранковім повітрі подзвонює тронка... Так лунко-лунко навкруги, за цілі кілометри чути, як десь проторохтить гарба із ферми в степ і як десь там уже перегукуються люди, накладаючи сіно в гарбу. Там спокій, лад, ще один трудовий день починається. Чабани, зійшовшись, спокійно будуть перемовлятись про нічну роботу льотчиків, що мов громовержці гуркотіли над полігоном.

Схід розжеврюється, море світлішає, ось-ось сонце зійде... Серед вічно живих мерехтливих хвиль моря тільки судно їхнє з покривленими щоглами стигне в непорушності. В глибині степу, десь аж під небосхилом, ледь темніє цяточкою Центральна. Ні парку, ні фронтона школи, ні вітродвигуна за його пропелером, ні павутинок телевізійних антен — нічого не розрізниш, усе так злилось, як у мареві, так далеко.

— Віталику, скільки, по-твоєму, буде туди?

— Та стільки ж, як і вчора було...

Він усміхається скупю, краєм рота, а глянувши на неї, аж трохи ніяковіє і одразу якось гарнішає з лиця. Ще в школі дівчата помічали, що він гарнішає, коли дивиться на Тоню.

В задумі вже схилився хлопець на поруччя борту, і йому снуються в голові різні проекти, згадується капітан Дорошенко — як би він в такій ситуації повівся? Є ж люди, що не занепадають духом, не втрачають самовладання за будь-яких обставин! Шукати, думати, боротись — в цьому тепер ти весь. Полізе шукати двигунів, спробує викресати вогню, добуде для Тоні забортової води...

— Глянь, Віталику, птиця якась сіла на воду.

— То галагас.

Наблизившись до борту, вони стежать за тим птахом, а він, сівши оддалік між хвилями, вільно і ніби аж з насолодою погойдується на воді. Вода і птах мовби заспокоювали. Не хотілося думати в ці хвилини про жахіття невідомості, ні про свою

безвихідь, ні про те нічне стугоніння неба, бо зараз навкруги така тиша, такий простір, така краса.

Від довгого стояння, від того, що сонце, пригріваючи вже, їх п'янило, здалося їм, що судно пливе. Але то тільки хвилі пили, обтікали, омиваючи його борти, і котились далі, а судно стояло на місці. Рухалась планета, рухалось сонце в небі, рухались води своїми вічними валами, а воно стояло між хвиль іржаво, тупо, непорушне.

Так уявно пливтиме це судно цілий день, коли сонце ще дужче п'янитиме їх, і палуба знов розпечеться, і вся ця залізна гора пашітиме на них своїм іржавим вогнем. Потім знову зайде ніч, десь за тисячі верст льотчики надіватимуть шоломофони та парашути, рушатимуть до своїх бомбардувальників, і розмов буде між ними про те, що зоряне море бомбити важко... А ці двійко, що на судні, забравшись на бак, сидітимуть на своєму залізному острові, ждучи нічного удару, сидітимуть, мовчазно зіщулені, мов останні діти землі, мов сироти людства.

Х

ТУТ БАГАТО НЕБА

— Здорово ж тобі таланить, Миколо,— хлюпаючись біля умивальника, каже Брага-бульдозерист до Миколи Єгипти, що, голий до пояса, теж клацає тут краником, щедро розбризкуючи воду в усі боки.

— В чому ж це мені таланить, Левку Івановичу?

— Ось тебе, брата мого по труду, виконроб товариш Красуля посилає сьогодні із скрепером на другий об'єкт, аж у Тарасівку...

— Ну й що?

— Поїдеш і поїдеш собі співаючи, а опісля виявиться, що твій скрепер якраз потрібен нам тут. І ти повертаєшся. Прогулянка на півста кілометрів у будній день. Не кожному ж випадає такий дурняк.

— А мені що! — блискає Єгипта молодими білими зубами.— Перегін упорожні? Начальству видніше. Я й вітер ганятиму, мені аби платили.

— Це відомо. Але ти не повинен, друже, пропустити ще один шанс...

— Маєте на увазі "наліво"? — регоче Єгипта.

— Ох ти ж і догадливий, ох і циганської ж ти вдачі хлопець! Глину маю на увазі, ту, що її дехто з каналу тіткам возить у Мар'янівку, вони ж саме хати мажуть...

— Глиною торгувати — цього я ще не пробував. Це може бути цікаво,— смачно примовляє Єгипта.— Тільки ж чи самі ви потім не візьмете мене за душу як голова товариського суду?

Брага його мовби не чує, дораджує далі:

— Не проторгуйся лише, прав достойну ціну. Бо соромно ж мені буде, що мій брат по труду за ніщо нашу глину віддає. А це ж неабиякі, а первородні кімерійські глини, навіть геологи можуть посвідчити...

— Я цього й не знав!

— Одначе ж і тіток не обдурюй, набирай повніші ковші, глини на планеті вистачить...

— Чи на глині, чи на земельці, а діло проверну,— шахраювате осміхається Єгипта.— і постараюся не впійматись ні обехеесівцям, ні рідному своєму начальству. Бо самі ж ви тоді влаштуєте над Єгиптою товариське судилище під гаслом: "Ганьба ліваку!" А хіба ж я винен, що я з природи лівак?

— Ти не лівак.

— А хто: гвинтик?

— Колись були гвинтики...

— Ну, не гвинтик, а, скажімо, карданний вал...

— Ми з тобою будівники, Єгипто...

— Що ж — ми від цього кращі?

— Кращі не кращі, а тільки протиприродне, щоб людина, яка будує велике, поводитися, як пігмей.

— Сильно сказано!

— Відступись, дай он дівчині місце,— каже Брага, кивнувши на Ліну, що з рушником через плече терпляче зупинилась на відстані за спиною в Єгипті.

— О, і ти вже встала! — вигукнув Єгипта і, наче вмившись своєю злодійкуватою усмішкою, справді відступився, дав дівчині місце біля умивальника.— Бідненька! У папи-мами ще б спала, в постельці виніжувалась, а тут ще й сонце не зійшло, а ти вже на ногах, разом з нами, варварами.

— А чому ви варвари? — питає Ліна, беручись чистити зуби.

— Ну, як чого... Без тонкощів там усяких, без церемоній. Часом і вилаєшся по-простому, по-робочому.

— А ви не лайтесь. І чому це лаяться — означає по-робочому? Це просто брак елементарної культури. Он Левко Іванович ніколи не лається, я ні разу не чула.

— Лають. Та ще як... Тільки більше в душі,— буркнув Брага і, натягнувши після вмивання свою засмальцьовану гімнастерку, рушив до бульдозера.

А Єгипта, йдучи до вагончика, не минув нагоди ущипнути мимохідь дівчину за реберце, і хоч вона й відмахнулася від нього з гнівом, однак цей гнів був явно перебільшений.

Справді, вдома ще спала б, а тут встає до схід сонця. Тут саме життя підіймає, бо рано починається трудовий день тих, хто споруджує канал. Роботи ведуться в глибині степу, між пікетами, що їх і Ліна розставляла теж.

Не можна сказати, щоб так уже подобалось Ліні тут цілоденне ковтати підняту бульдозерами куряву та обпалювати на сухих вітрах своє біле личко: не так уже приємно дівчині, спозарання вискочивши з вагончика, поспішати мерщій до умивальника, де вже до тебе нальопано, піниться мило, а до краника не дотовпишся за голими чоловічими спинами та жилавими темними потилицями; не така вже насолода, напikшись на сонці, зголоднівши на роботі, застоювати чергу під час обідньої перерви біля віконечка "котлопункту" (і слівце ж яке вигадали управлінські книгогризи: котлопункт!); дадуть тобі на алюмінієву тацю миску жирного перебовтаного борщу або горохового супу, сядеш під навісом за один із грубо тесаних саморобних столів, і, доки

обідатимеш, над твоїм обідом весь час роїтимуться голодні степові мухи. Багато чого тут нема із звичного комфорту, можеш тільки мріяти зараз про душ, споруджений вдома батьком на принципі використання сонячної енергії, нема і ще дечого, що мусило б бути... Ось уже й вода кінчається, ледве цярпає з краника, все механізатори вихлюпали на себе...

І все ж саме тут, серед цих незлагод будівничих, Ліна вперше по-справжньому відчула свою потрібність людям, кожним нервом відчула, що починає жити повноцінним, а не рослинним, не оранжереїним життям. На працю в неї свій погляд. Не така вона наївна, щоб думати: ще одна споруда, канал оцей — і всі стануть щасливі. Не в тім річ. Але людина їй нагадує парус, якому неодмінно потрібен і простір, і вітер. На безділлі опав, нема... А тут він повен—з випнутими грудьми летить крізь життя! І хай смагне, облазить тут обличчя, хай смагнуть губи, але тут ти невіддільна від тих, кому трудно, і хоч робота твоя нескладна — розміряти з Василянкою та з майстром-гідротехніком стометрові відтинки траси, розставляти пікети, але й ця проста робота кимось змусить бути зроблена,— без твоїх пікетів діло не піде.

Сонце вилізло іа-за обрію, червоне, нежарке, заблищало на металевих боках механізмів, що безладною чередою вбилися коло штабного вагончика: знову там за чимось затримка... Механізатори, замість ранкової гімнастики, сваряться з виконробом, банітують механіка, навіть Брага Левко Іванович, людина мирної вдачі, зараз не дуже добирає слова, картаючи начальницьку нерозпорядливість. Як завжди в таких випадках, механік вигадав собі діло і зник, помчав у Брилівку, і весь шквал обурення за простій приймає на себе виконроб товариш Красуля. Він тут не ночував, їздив до своєї молодой дружини, і тепер, почувавши провину, що не подбав своєчасно про доставку пального та змащувальний матеріалів, метушиться між людьми і, втягнувши голову в щупляві плечі, винувато огризается, а собі, мабуть, думає: хай вам біс! Коли я вже зрину звідси на якусь тихішу будову або майну в місто разом із своєю Ніночкою-лаборанткою (обоє вони вчаться заочно в інституті). Левко Іванович, видно, бачить його наскрізь і ці думки його розгадує, бо креше просто в вічі Красулі:

— Робиш все охляп, дарма що молодий! Служиш, як фірмі, а мусиш вкладати душу! Красуля відгиркується:

— Не настачиш душі.

— Ну да ж, коли маленька!

Ліна, озброївшись своєю рябою рейкою, підходить до гурту, і механізатори, на мить припинивши сварку, під'юджують і її:

— Ану по плечах його, Ліно, рейкою за простій. Він у Ніночки гостював, а ми скільки людино-годин втрачаємо!

— Ліні хвилюватись нема чого, в неї ставка,— кидає Єгипта, що вже рихтує свого скрепера в дорогу.

Ліна промовчала на це, проте відчуває, що безладь та нерозпорядливість і в ній піднімає draжливе почуття, так і хочеться крикнути разом із Брагою виконробові в вічі: де ж твоя совість? Чому ж ти не подбав? Як же це виходить, що рядові механізатори

уболювають за діло більше, ніж ти?

Єгипта, скинувши кепку, привітно махає нею з кабіни Ліні на прощання, щоб не забувала і що він їй із Тарасівки привезе повен ківш абрикос... Чудний цей Єгипта. Щось є легковажно-розбійницьке в ньому, безшабашне, про нього на будові кажуть: "Кинь у море Єгипту—випірне з рибою в зубах!" Ківш абрикос привезе... Жартує, звичайно, а взагалі-то він такий, що чого завгодно добуде, всюди в нього знайомі, приятелі, друзі, з усіма офіціантками по степових чайних він женихається, хоч відомо, що вже платить якійсь аліменти на Північнім Дінцеві, де раніш працював... Вірний своїм звичкам, Єгипта не промине найменшої нагоди закалимити взяти ліве замовлення і не боїться ні виконроба, ні механіка, які, здається, й самі потурають йому. Кого Єгипта побоюється, так це товариського суду, що його з волі механізаторів очолює Левко Іванович Брага. Левко Іванович постійно тримає Єгипту на прицілі і за одну його недавню історію, не зовсім красиву, при всіх попередив:

— Хоч ти, Єгипте, й механізатор широкого профілю, на всіх машинах богом почуваш себе,— але шануйся: ще один лівак — і вилетиш аж за космос.

Поїхав, погуркотів скрепером Єгипта, і хоч не за космос він віддаляється, а тільки в Тарасівку, де будується мережа господарського каналу, проте Ліна відчуває, що відтепер їй бракуватиме Єгиптиних злодійкуватих усмішок, грубуватих жартів і отих маленьких сутичок з ним, коли він дає волю рукам, а їй доводиться від нього відбиватись.

Нарешті привезли пальне і змащувальні матеріали, виконроб повеселішав, і всі механізатори пожвавіли, Брага, заправивши свого робота паливом, вже з просвітленим обличчям випробовує, чи добре працюють його залізні м'язи...

Гуркотом машин повниться степ, один за одним механізатори рушають до місця робіт. І Ліна та Василюк теж квапляться на свої місця, бо й вони не останні спиці в цьому величезному трудовому колесі, хіба ж не їхні вішки дають простір для роботи механізмів, дають правильне спрямування каналові... Від залізобетонного низенького стовпчика-репера, всадженого в землю ще кимось до тебе, береш вісь каналу, ведеш і ведеш вперед і через кожні сто метрів виставляєш свою рябеньку віху. Стерня під ногами чи трава тонконіг, виноградник чи полиневі та кураєві зарості, а ти крок за кроком, починаючи від реперного стовпчика, відміряєш цю землю, і, де проходиш сьогодні ти, завтра вже буде бушовийще земляних робіт. Брага — бригадир бульдозеристів — перекриватиме з своєю бригадою норми, а ще трохи пізніше в свіжовиритому руслі блакитнітиме дніпровська вода. На початкових ділянках каналу вона вже наповнила русло, вже підведена до якогось там кілометра, і туди їздять у свята колгоспники із степових районів дивитись на неї, як на диво, на звичайнісіньку, ще скаламучену глиною воду!

Ось так ідеш і йдеш пікетажисткою по сухому степу, мовби ведучи за собою майбутню, ще невидиму воду, роздряпуєш литки колючими кураями і печешся на сонці, і ніяких тобі подій, хіба що майстер, дратливий, але добрий душею дідунік Анатолій Петрович, дозволить глянути в окуляр нівеліра, щоб привчалася, а потім сам і

відштовхне, вивірить ще раз перед тим, як скрипучо закричить бульдозеристові:

— Давай!

Стрілю лягає магістральний канал на південь в сухі, споконвіку спрагли степи. Мине час, і піде вода аж за Перекоп, до якихось там кримських Семи Колодязів, які тільки звучать так гучно, а насправді там воду зараз ще розвозять цистернами. Там, де природа забула річку покласти, зараз волею людей народжується нова річка, тільки й того, що не кільцює вона по степу, а прокладена під лінійку, хоча водою буде не менша, ніж Ворскла, чи Сула, чи навіть Південний Буг. На всіх географічних картах твоєї Батьківщини з'явиться ця річка, яку сьогодні разом з бульдозеристами будуєш і ти.

Днями приїздив батько провідати Ліну. Цього разу не було ні погроз, ні умовлянь. Постарілий та пониклий, стояв він перед дочкою, а потім світив сивиною в жаркому вагончику, присівши на краєчку того твердого матрасіка, на якому вона спить. Аж шкода стало Ліні батька в його покірності та передчасній раптовій зістареності, за яку й вона почувала себе винуватою. Як пестив він колись її маленькою, з якою радістю брав на руки, повернувшись із служби! Навіть на думку тоді їй не спадало, що дужий та чорноволосий батько її колись постаріє та посивіє, здавалось, що завжди він буде в дебелому здоров'ї, з голосом весело-грізним і — при зброї. Одного разу там, на Півночі, під час пурги, коли вона за три кроки від домівки заблудилась, ох, яку він тоді зняв стрілянину! Всіх поставив на ноги, скільки ракет було випущено в хурделицю, в снігову заметільну круговерть, хоча Ліна тим часом вже сиділа в теплому приміщенні в однієї знайомої тітки. А іншим разом, коли Ліна бавилася з дітьми біля упряжки їзових собак, що лежали під бараком, одна дівчинка зненароку злякалася й закричала, а батькові здалося, що то Ліна кричить, що собаки дітей загризають (бо, кажуть, і такі випадки бували), і він, вискочивши на ґанок з пістолетом у руці, зопалу всіх собак на місці перестріляв... Чомусь такі випадки стали частіше зринати їй в думці після того, як Ліна опинилась тут, на каналі. Вона мовби тільки тепер стала помічати батькову самозабутню любов до неї, так само, як тільки тут, серед пропалених сонцем степів, Ліна, здається, вперше по-справжньому відчула, що і в тій її крайній Півночі була не тільки холоднеча та пурга, від якої душа леденіє, не тільки мохи та потворно покручені низькорослі берези, а що була там і краса білих літніх ночей, коли хлопці-вояки, позмінюючись з постів, серед ночі натягували сітку і грали у волейбол! Безсонне дівчисько, вона робила для них паперові троянди, дарувала команді переможців букетики своїх паперових квітів, і був там серед вояків смагливий один, чимось трохи на Єгипту схожий, і вона була трішки по-дитячому закохана в нього...

Під час відвідин її на каналі батько був тихий та смирний, на її розпити про гладіолуси признався, що тепер він їх сам доглядає. Відкликавши майстра, розпитував його про Ліну, як дочка працює, як живе та з ким дружить, перед виконробом та кухарками замовив за неї словечко, Ліні аж незручно було за цю його непотрібну протекцію; побесідував батько і з Левком Івановичем Брагою, відчувши, що бригадир користується тут загальною повагою колективу. Що йому говорив батько, Ліна не чула, чула вона уже тільки відповідь Браги, тверду, заспокійливу:

— За дочку, товаришу майор, не турбуйтеся... І сама здорова, і в здоровий колектив попала. Покривдити не дамо.

Дружині Левка Івановича, яка кухарює на котлопункті, батько Ліни сподобався своєю розсудливістю та серйозним поглядом на життя. Коли він поїхав, вона Ліні навіть нотацію по-дружньому прочитала:

— Ти, дівчино, на батька не дуже хвиськай. Кажуть, ти ледве не відцуралась його? Був уже один час, коли діти батьків зрікались... Який він там у тебе не є, але він тобі таки батько: рідня найрідніша!

Ліна тоді аж хвилини сорому пережила перед тіткою Бражихою, бо невже ж це вона, яку він виплекав, вигодував, випурхнула тепер з дому і за все відплатила йому тільки затятою впертістю та зневагою? Отак закростричитись, затятись, відвернутись — для цього багато розуму не треба. В чомусь він відстав, це вірно, чогось не розуміє, в чомусь ти з ним не згодна. То, як дочка, допоможи йому, борись за свого батька, за те, щоб він піднявся, якщо його погнуло та покрутило. Вірно, багато є в ньому неприйняттого для тебе, та хіба тільки в ньому? А в тобі самій? А в Єгипти, дарма що тільки жити починає, скільки в ньому вже є такого, чого твоя душа ніколи не прийме! Так борись, викорінюй, і з своєї, і з їхніх душ виривай бур'ян, щоб стали вони справжніми людьми!.. "Тільки чи це з мого боку не донкіхотство?" — подумала Ліна й посміхнулася сама до себе.

Неподалік працює Брага; йде попереду своєї бригади, риє, горне, розбушовує землю. Спитай його про такі речі — скаже, що він має зараз перед собою одну мету: переробити певну кількість ґрунту. Цілими годинами не покидає він важелів, працює вперто, зосереджено, ганяє й ганяє свого робота взад та вперед, прорубує траншеї, набравши ґрунт на повний ніж, то виштовхує його на укіс, то на підвищеній швидкості пікірує, повертаючись знов на попереднє місце. Мовби прикутий до свого залізного робота, повторює одну і ту ж операцію безліч разів, звично, методично, здається, він і сам чуманіє від гаркотняви та скреготняви гарячого заліза, яке він осідлав. А вже добре напрацювавшись, зупинить бульдозера на валу, вийде з нього в самій майці, в цупких запилюжених штанях із якоїсь чортової шкіри і тоді лише враз ніби оживе, всміхнеться до дівчат:

— Ну, коли ти вже, Ліно, тікатимеш звідси? Неясно мені, чого ти й досі тут?

Василинка усміхливо розтягує губи на братове звичне доскіпування, і Ліна відповідає бригадирові в тон:

— А ви ж не тікаєте?

— Що я? Шість класів та сьомий коридор за плечима — з цим, голубко, далеко не забіжиш.

— Ще б ми стільки перечитали, як ти,— докинула Василинка і пояснила подрузі: — Взимку цілі ночі просиджує над книжками... Навіть Плутарха читає.

— То більше про оцього ідіота книжки та про подібні йому створіння,— каже Брага у бік свого бульдозера і аж ногою штурляє його в гусеницю.— Таке ледащо, а ніяк не можу його покинути!

Ідіот, незграба, робот, ледащо дурне — такими та іншими прізвиськами в цьому дусі тільки й нагороджує Брага свій бульдозер, хоча треба бути просто глухим, щоб при цих словах в голосі його не вловити глибшу, затаєно-дружню інтонацію.

Добувши засмальцьовану пом'яту пачку сигарет "Верховина" (Левко Іванович ці вживає за те, що міцні!), закурює і знову веде своєї:

— Робот нещасний — це він мене в цю каналську історію втягнув. Він та його попередники... З малих літ, ще як перший фордзон в'їхав у село, отоді я пропав, дівчата. Якби не той перший трактор, давно вже був би десь завгаром або кладовщиком... А відтоді й пішло: трактори, бульдозери, тягачі, канавокопачі. Через канавокопача, можна сказати, жінку-партизанку взяв, відому вам відважну й рішучу особу. Взяли з нею розгін у житті такий, що ніяк зупинитись не можемо, кочуємо та кочуємо, хлопці, козаки мої, в четвертій вже школі бурсакують...—При згадці про синів голос Браги м'якшає, ласкавіщає одразу.— Поліщуки вони в мене, росли, де болота материні та ліси, хоч батько й степовик. Коли забрав їх сюди, думав: чи звикнуть до степу? А привіз: о, кажуть, тату, гарно й тут! А чим же вам гарно? Ожини ж та горіхів нема? Зате тут багато неба... Смішнякаи.

— Дядьку бригадире! — гукає Кузьма Осадчий, зупинившись своїм бульдозером неподалік і вилазячи з кабіни: — Чогось кашляє мій...

— Грип азіатський? Чи що там у нього?

Левко Іванович рушає до Кузьминого бегемота.

— Загадковий тип,— розводить руками хлопець.— Наче ж ганяю-ганяю, витискаю з нього все, а зроблено менше, ніж у вас!

— А ти його без пам'яті не ганяй. Бо він хоч і робот, а теж дещо розуміє,— насуплюється Левко Іванович.— Коли набираєш ґрунт на ніж, прислухайся до роботи двигуна. Як тільки відчуєш, що він починає втрачати потужність,— годі. Надолужуй на іншому: коли повертаєшся на робоче місце, переключай на максимальну швидкість. Хочеш час зекономити, то саме тут і економ, на цих порожняках...

— Он воно що.

— А ти ж думав... Та ще перед роботою, вранці уважніше вузли оглядай, послаблені гвинти закріпи, а то я бачив, як ви, молоді, все хіп-хап, все бігом, сів за важелі і гайда, аби швидше в забій...

Так перемовляючись, вони беруться удвох оглядати ще зовсім новий Кузьмин бульдозер. Левко Іванович, дошукуючись вади, сам залазить в кабіну, і невдовзі бульдозер уже знову гуркоче. Кузьма підплигом забирається на його залізного хребта, а Брага, передавши йому важелі, повертається до свого агрегата. З скреготом та гаркотом врізається він ним у злеглий ґрунт, вибирає його, дедалі заглиблюючись, достругуючись до тих кімерійських глин, що залягають під травами цього степу потужним горизонтом.

З Левком Івановичем дівчата зустрінуться тепер уже під час обіду, коли в юрмиську інших бульдозеристів, озброївшись алюмінієвою таріллю, він стоятиме в черзі до віконечка кухні, чи то пак "котлопункту". Минув час, коли не було тут цього

"котлопункту" і жилося механізаторам всухом'ятку або доводилось ватагами роз'їздитися по селах шукати обіду. Тепер прогрес, пахне засмажкою, а над віконечком видачі на шматкові ватмана красується написана тушшю ще й крилата мораль для роботяг: "Ніщо нам не коштує так дешево і ніщо не цінується нами так дорого, як ввічливість!"

— Це ти здорово загнула,— захоплено сказав до Ліни Єгипта, коли вперше прочитав цей вивішений нею напис.

— Це не я, це Сервантес сказав, автор "Дон-Кіхота",— пояснила вона Єгипті, а він аж розреготавсь:

— Ти й сама у нас як Дон-Кіхот!

Що він мав на увазі? Що довга вона та худа, як лицар печального образу? Чи вважає, що самотнє життя своє вона починає боротьбою з вітрями? Та як там не є, а заклик до ввічливості, написаний її рукою, висить на цьому бойкому місці, і знічев'я його читають, хоча, правду кажучи, саме тут, під цим написом, біля видачі, найчастіше й виникають сварки.

Сьогодні тут, правда, більш-менш спокійно, бо нема Єгипти, нікому заводитись, навіть Левко Іванович відзначив факт його відсутності.

— Бач, нема Єгипти, і як тихо, аж скучно... Ніхто не лізе без черги... А він собі спродав глину та пригощається десь у молодиці, укладає пухкенькі вареники з вишнями...

З віконечка, зачувши голос чоловіка, озивається Бражиха, що стоїть на видачі:

— О, вже, чую, мій партизан заявився...

Брага веселішає.

— Що там сьогодні, жіночко? Борщ з молодю курятинкою? Нарешті!

— Сьогодні якраз твій улюблений суп гороховий...

— А, википів би він вам! То все на макаронах сиділи, а це зарядили горох та горох. Ні, годі з мене такого життя. До Семи Колодязів доб'ю, а там баста. Нема дурних. Далі хай сини риють, а нам давай пенсію... Фінський особнячок на березі моря збудую, під вікнами— синява морська, виноградником займусь, баклажанами, огірочками, на дозвіллі читатиму тобі, жіночко, на веранді курортну газету "За бронзовий загар"...

Бражиха зосереджено орудує черпаком, але суворо зімкнуті губи їй мимоволі стріпуються в усмішці. Не вперше їй чути від чоловіка цю пісню. Ще в Каховці чула: збудую і більше не буду. І на Інгульці чула: кину до біса, кладовщиком або завгаром піду. А після того, як циган, знову перекочував сюди і її потяг, щоб удвох пробиватися до тих легендарних, ніколи не бачених нею Семи Колодязів...

Слухаючи чоловіка, вона, однак, про діло не забуває :

— Забирай, чоловіче, компот та звільняй місце. Обідає Брага за одним столом з сестрою та Ліною. Під навісом, де їхні столики, людно, тут штовхаються, голосно сьорбають, втираються долонями, всюди Ліна бачить замазурені майки, перетлілі від поту безрукавки, бачить прості трудові обличчя, що лисняться потом, темні від смаги шиї, що їх і сонце вже не бере. Он зголодніло налягає на обід бульдозерист Закарлюка,

мовчки жадібно тьопують з мисок інші механізатори — Вовкодав, Штанько, Барильченко, Фісунов, поруч Ліни примостився вусатий Куцевол, і вона зовсім близько бачить руки з товстими короткими пальцями, на яких і нігті пообламувано. Такі ж руки і в Левка Івановича, вони огрубілі, в якихось саднах. Ліну в перші дні все це аж коробило, а тепер їй навіть якось затишно серед цих плечей, облич, приємно класти свої тонкі притомлені руки поруч їхніх огрубілих у праці, натруджених на важелях рук... "Бо хіба ж не в них, не в оцих руках,— думає вона,— вся сила й багатство трудової людини, яка добуває ними не тільки свій хліб, а ще й можливість ні перед ким не запобігати, не криводушити. Вони, ці руки у саднах, дають людині право жити без брехні, без підлабузництва, без усього такого..."

Брага їсть мовчки, серйозно, і біля примружених очей уже променяться зморшки — свідки нелегкого, видно, життя. "Скільки живу, все на передовій, бо тут людині найбільша вигода,— якось пожартував він.—і місце тепленьке, і ніхто на нього не посягає..."

На будові у нього місце не те що тепленьке, а просто-таки гаряче, в одяг, в тіло в'їлася пилука степова, майка на широких плечах прокипіла сіллю, потом, мазутом. Тітка Катерина часом аж виправдовується за цю його майку перед дівчатами:

— Єй же ей, через день перу, а тільки зміну відпрацює — знов така.

Всім тут відомо, що під час війни був їхній бригадир підризником в партизанському з'єднанні, брав участь в героїчних рейдах в північноукраїнських та білоруських лісах і жінка його, оця тітка Катерина, теж звідти, з Полісся, і теж колишня партизанка.

Висьорбавши суп, Левко Іванович береться за друге, за макарони з котлетами, що попались йому геть пересмажені, аж чорні.

— Поштурмуємо тепер оцю жужелицю,— каже він і гукає до видачі: — Жінко! Забула свіжих помідорів покласти!

— В Брилівці помідори,— чується звідти.

— Тоді — огірочків...

— Огірочки в степу. Начпостач не назбирав.

— Помідори десь переспівають, огірочки жовкнуть, а ви...

— Їж, чоловіче, й не вередуй! Брага скрушно хитає головою.

— Точнісінько, як в отій притчі: дитина хліба просить, а мати: "Води випий".— "Не хочу води".— "А, трясця твоїй матері, ти ще й харчами перебиратимеш!.." Дайте книгу скарг, я подяку вам запишу.

— Не до нас, до начальника робпостачу всі претензії,— відсікає йому друга кухарка.

— Скільки не критикують того начальника робпостачу, а з нього — мов з гуски вода,— каже Василюк, як завжди, з безмежним епічним спокоєм. Ліну щоразу вражає в ній оцей спокій, врівноваженість. Василюк і робить все без метушні, і мову веде неквапливо, і обідає без поспіху, вона мовби якось і Лініну нервовість вгамовує своєю поважністю, заспокоює рівною тихою усмішкою, і здоров'ям, і поглядом на світ.

— Ось воно, наше з тобою життя, Куцевол,— беручись за компот, каже Брага до товариша, котрий на це тільки ворухнув своїми іржаво-дротяними вусами.— Ось куди

загнала нас з тобою гонитва за довгим карбованцем.

— Не набалакуйте на себе,— Левку Івановичу,— всміхнулася Ліна, якій не вперше вже чути про цей довгий карбованець.

— Не віриш? Чуєте, вона думає, що чистої води романтика нас сюди привела. Герої ось вони, степова гвардія,— так вона думає про нас. Аж жили тріщать у Браги, а він рветься вперед, щоб швидше розламати своїм розтелепою Турецький вал та дати воду степам. Ще раз взяти штурмом Перекоп: батько брав той, а син цей! А герої твої, дівчино, в цей час думають про те, що завтра получка та що після неї добре було б у Копані в чайну шугонутися... Скажи, Барильченко! Не довгий карбованець хіба нас привів сюди? — звертається Брага до огрядного бульдозериста, що обідає за сусіднім столиком.

— Я не чув.

— А ти, Кузьмо?

Кузьма Осадчий заперечливо крутить головою, розпливається над мискою в усмішці:

— Ви мене, дядьку бригадире, на цьому не купите,— і тьопав свій горох далі. В нього чудовий апетит і не гірший настрій. Не покидає цей настрій Кузьму з того самого дня, як хлопець, цілковито звільнившись з-під батькової опіки (батька його перевели бригадиром на господарський канал), самостійно сів на бульдозер, "з батькової шиї на залізну переліз", як висловився про це Єгипта. Щоправда, з новим бульдозером Кузьма освоївся ще не зовсім, владарює над ним з горем пополам, але ж таки владарює, і норму хоч з великою натугою, а дає.

— А гляньте, чийого то бульдозера хтось погнав? — гукає із крайнього столу Супрун, водій тягача.— Кузьмо, твого!

І хоч Кузьму на цьому ловлять не вперше, але він знов під загальний регіт шарпається, мимоволі озирається в той бік, де на валу блищить ножем незворушно на місці його новий сталевий гігант.

— А ось і чорногузи хилють обідати,— перегодя каже Куцевол, киваючи на групу археологів, що з'являються з-за Кургана і прямують до "котлопункту". Попереду видибує довгоногий їхній начальник, а за ним чвалає гуртик його співробітників — троє жінок з парасольками від сонця, та ще студент у конусовидній, з білої повсті панамі, цей іде справді як чорногуз, в самих трусах, без майки, наче тут йому пляж. Цілими днями копаються ці люди на кургані, перебирають кісточки якихось далеких предків, квапляться, бо мусять встигнути з своєю роботою, поки не підійшли бульдозери. Жінки, як і студент, одягом себе не обтяжують, роздягнутими працюють там, такими й сюди йдуть,— видно, їм подобається уявляти себе дикими.

— Бач, які Адами та Єви,— кидає невдоволено Вовкодав.— В місті такого страмовиська собі не дозволили б, а тут кого їм соромитись? Людей нема, самі бульдозеристи кругом!

— Хай собі ходять, кому яке діло,—вступається за археологів Василюк, хоч сама вона, як і Ліна, собі такого не дозволила б.

Археологи, ступивши під навіс, скупно здоровкаються, старший скидає навіть кепку, з-під якої саянула білим гребенем сивина, а голоногий студент у своїй дурацькій панамі з якогось кавказького цапа, хизуючись миршавими мускульцями, іронічно киває своїм супутникам на Лінин напис про ввічливість. А коли з видачі одержують обід, тітка Катерина просто в вічі зауважує всій компанії, особливо безштанному студентові та жінкам, що безсоромно повиставляли свої напівоблізлі ластуваті плечі:

— Прийдете вдруге в такому вигляді — обіду не дам. Тут вам не пляж.

Бульдозеристи з крайного столу делікатно звільняють місця жінкам-археологам, дарма що спини у них аж надто оголені і облазять, мов на ящірках, начальникові розкопок, літньому чоловікові, жилавому, худорбастому, наче він недоїдає, теж дали місце, не найшлося місця тільки для студента, хай постоїть, щоб не був такий розумний, прийшов між люди безштаньком, та ще й покинує на їхній напис над віконцем.

— Мотай на вус, Кузьмо,— підморгнув до хлопця Левко Іванович.— А то пересипаєш земельку з місця на місц

е, даєш куби згідно з встановленою нормою, і невдогад тобі, що воно виходить он що. Тільки б не попався який-небудь недбало з запасом байдужості в

— Що ж ви сьогодні розкопали? — запитує Брага старшого археолога, якого вважає чомусь професором, хоч він, може, зовсім і не професор.

— Та нічого особливого,— без ентузіазму відповідає той, і сухе, впалощоче обличчя його з землистими налитими мішками під очима набирає пісного виразу... .

— А ми все ждемо,— не відстає Брага. — Ждемо, що ви що-небудь відкриєте, розгадаєте якусь тайну...

— Може, золота бочку викопаете,— весело кидає через стіл Барильченко.

— Їм більше глиняні черепочки попадаються,— авторитетно підкидає Супрун.— Мечі, списи та різні жіночі витребеньки.

— Які племена тут жили до нас — ось що хотілось би з'ясувати,— роздумливо мовить Брага.— Племена таврів, чи хто?

— І кімерійці жили,— уточнює професор.— Сучасники Гомера.

Брагу це аж обрадувало:

— Чуєш, Кузьмо? Тепер знатимем: ми — кімерійці.— і він знову вдався до професора: — А як у них з бюрократами та з хабарниками? Чи були? Чи є які-небудь сліди цього у розкопках?

— Це слідів не лишає,— блиснувши в бік Браги окулярами, засміялася одна з жінок-археологів. Сміх, як і голос, у неї був грудний, глибокий, і вона навмисне сміялася так, щоб чути було, який він глибокий.

— Дотліває, значить, дотла? — допитувався Левко Іванович про своє.— А що ж нетлінне? Як по-вашому? Що залишає слід? (Видно, йому був дуже потрібен отой самий слід!)

— Найперше робота отака, як ваша, лишає слід,— мовив розважливо професор.

—Мотай на вус, Кузьмо,— підморгнув до хлопця Левко Іванович.— А то пересипаєш

земельку з місця на місце, даєш куби згідно з встановленою нормою і невдогад тобі, що воно виходить он що. Тільки не попався який-небудь недбало з запасом байдужості в сто тисяч кінських сил, такий, оком не моргнувши, зведе нанівець твою роботу. Було ж нам на Інгулецькій системі: пустили ми воду в один радгосп, а в них в зрошувальній мережі кураю повно — натягло того добра в пропускні труби, позабавало їх, і вода бурхнула через дамби... Де гарантія, що при наших порядках і тут такого не буде? Але тут таки мусить бути чистота! В усьому. Ні кураю, ні бюрократизму — ось наше з тобою гасло, Куцеволе, еге ж?

— В тих кімерійців не було, мабуть, такої безладі,— докидає Куцевол,— щоб пального по дві години ждати...

— Не було в них і такого,— підняв голову Фісунов,— щоб бульдозери використовувались як тягачі, а тягач С-80 в той час простоював би десь на базі!

— А вся ця нерозпорядливість від чого? — люто витріщається Барильченко.— Думаєте, від нестачі ума? Від риб'ячого серця — ось від чого!

Ця розмова безпосередньо цілила вже в особу виконроба товариша Красулі, що, десь затримавшись, тільки-но прибув обідати і, зіщулившись, приймав біля віконечка на свою тацю те, що йому належить.

Іншим разом йому, звичайно, дали б місце, а зараз не можуть ще забути вранішнього простою і тому незрушно сидять усі: сидить Куцевол, Брага сидить, Фісунов, Закарлюка, Бахтій. Їдять, а дехто вже й покурює, і ніби й не бачить виконроба, як він убого прилаштовується поруч із студентом осторонь на ящику, як по-сирітськи вмощує миску на колінах. Оце ж тобі, виконробе, за твою нерозпорядливість та байдужість до діла, якою ти сьогодні образив увесь колектив!..

— Кому можна позаздрити, так це Єгипті,— підводиться із-за столу Брага.— Полагодить якомусь колгоспові ставок мимоходом, і центнер пшениці на кін. А нам знову ішачити без премій. Ми воду сухим Семи Колодязям, а нам що? Дванадцять днів відпустки бульдозеристові на рік — чи це ж не ганьба? — апелює він до професора.— Працював би я, скажімо, десь екскаваторником на виробництві чи навіть кладовщиком на складі, мав би там відпустку людську, а тут дванадцять днів! Отак розщедрився хтось... Хіба ж не насмішка?

— А вам щоб на повний курортний сезон? — ущипливо питає студент, зупиняючи погляд на кремезній, атлетичної будови постаті бульдозериста.— Щоб здоров'ячко підремонтувати?

— На здоров'я, молодий чоловіче, не скаржусь,— відрубав Левко Іванович, і голос його налився гнівом.— Не хочу, щоб такою відпусткою моя праця була принижена. Щоб який-небудь книгогриз ставив її нижче, ніж вона того варта.

— Знову треба писати в ВЦРПС,— підвівся й Фісунов.

Один по одному механізатори залишають столи, ідуть до звалених у затінку барил із водою, юрмляться там, п'ють.

Бражуха ж тим часом, підкликавши студента до віконця за котлетами, яких йому спершу було не вистачило, пояснювала йому терпляче:

— Про курорт свій, то ви Левкові Івановичу даремно, не для курортів він на світі живе. Скільки в нього тих грамот, подяк за працю — вам і не снилось. Робітник він, і честь робітнича йому, голубе, дорога... А підлікуватись йому теж не завадило б: як зима, так у нього рани партизанські відкриваються в ногах.

— Пробачте, я не знав.

— Та ще й радикуліту на бульдозері нажив!

— Не знав і цього.

— А знайте! — І вона, сердито грюкнувши засувкою, закрила перед ним вікно видачі.

Невдовзі тітка Катерина з'являється під навісом з мискою супу, підсідає до дівчат та жінок-археологів, що розморено дообідують, червоніючи своїми попаленими хребтуватими спинами.

— Не вірте йому, дівчата, що він ото знов про довгий карбованець молів,— каже тітка Катерина пристрасним голосом.— і що тому калимщиківі Єгипті заздрить — теж не вірте. Не терпить він хапуг та ліваків, такі, каже, тільки ганьблять нашу степову гвардію... Честь людини, каже, в труді, і ніде інде її не шукай...

В тітки Катерини обличчя іконно-темне, суворе, передчасно зістарене, а очі молоді, повні незгасного блиску... Доки не було ще Катерини тут, на каналі, Брага не раз про неї розповідав товаришам вечорами, і вона з його слів ставала просто красунею, не жінка, а нива золота, казав він, півсвіту пройшов, доки знайшов, а коли вона, темнолиця, розлючена, з'явилась тут з дітьми і налетіла на нього з лайкою, що не виїхав зустрічати, то всі аж отетеріли: оце він про цю злюку їм таке співав, оце її розмалював такими словами. Потім звикли до її різкої вдачі, до мумійно-сухого її обличчя без посмішки, і лише коли вона зрідка усміхалася до свого партизана, коли крізь оту її сердиту темну іконність на мить пробивалась мимовільна усмішка, то вона так змінювала Катерину, що декому здавалось: не так уже Брага, може, й перебільшував, співаючи дружині хвалу...

— Бач, як обгоріла з лиця,— каже Бражиха, розглядаючи Ліну, її прихоплене степовим смагцем миловиде, з пташиним носиком личко.— Та це нічого. Сонце обпалить, шкіра облупиться, станеш така, як і всі... Тільки худенька дуже, висока, бач, а худенька. Може, ти не наїдаєшся? Може, добавки тобі? Ти не соромся! А то вішки ті носиш і сама стала як вішка.

— Я така й була,— посміхаючись, шаріється Ліна.

— Добрий у вас чоловік,— зненацька каже до Бражихи професор, що досі кутуляв собі намурмосено.— Поет труда. Багата натура.

Бражиха аж заусміхалася від несподіваного компліменту.

— Добрий, це вірно. Коли з ним по-доброму, то хоч на шию йому сядь... Але ж як і розсердиш...

— Правдомовець він.

— Ой, не кажіть. Не раз на цьому опікся. Оце вже, каже, мовчатиму. А потім таки не змовчить. Зате й шана йому від колективу! Наші механізатори головою товариського

суду його обрали,— ставши ще привітнішою до всіх, розгомонілася Бражиха.— Навесні, як шофери наші в халепу попали в поїзді, майстер — давай тільки в прокуратуру передамо, а Левко Іванович йому: е, ні-ні, постривай... Спершу самі розберемось, може, й своїм судом людей порятуємо. Нас, мовляв, виховала наша влада, і нам слід виховувати, а не мерщій людину за ґрати... А таки ж по його й вийшло. Та ще як тепер хлопці працюють!

Археологи дякують за обід, встають, збираються йти.

— Ну, а то ж правда, що ваші люди начебто великий глек із пшеницею викопали? — допитується тітка Катерина навздогін.—Левко Іванович якось розказував, коли ми з ним дітей провідати поїхали: таке, каже, пшеничне зерно викопали, що вдесятеро більше за теперішнє. Кожна зернина розміром... ну, як волоський горіх!

— То він жартував, ваш партизан,— весело каже одна з жінок-археологів.— Зерно з волоський горіх... це поки що тільки плід людської фантазії.

— Хто знає, може, й такі пшениці родила коли-небудь планета,— серйозно заперечив професор.— І ще, може, колись родитиме. Якщо не перетворять землю на суцільний атомний шлак...

Шкетажисток тим часом уже кличе майстер. Василюк та Ліна беруть свої рибі палиці і поспішають до місця роботи, а тітка Катерина, залишившись у затінку під навісом сама, подобрілими очима дивиться їм услід, на їхні освітлені сонцем постаті, на яких вітер так і ганяє легенькі ситцеві платтячка. Бульдозери на валу оживають, один по одному провалюються в забої, де працюватимуть до вечора. Ось уже й Левко Іванович своїм огрядним тілом втискується в кабінку, а той парубчак Осадчий горлає до нього із свого бульдозера, стоячи на гусениці в повний зріст:

— Кімерійці ми, дядьку бригадире, кімерійці! Тепер мені ясно! Ясно, чому так жадає моя кров синяви егейської та біломармурових еллінських островів!

Зараз ото галасує, витанцьовує на гусениці, а настане вечір, причвалає наш Кузьма до вагончика, як побитий, спішений та знічений, зупиниться перед бригадиром, що вже голиться після роботи, готуючись їхати з дружиною в село до синів. Голиться Левко Іванович та мугиче, як пісеньку, слова поета, що вичитав їх десь взимку і підібрав до них і свій власний нехитрий мотив: "Лиш правда є вічна, а то все трава..." Проведе бритвою, намить щок і знову ще голосніш:

"...а то все трава... а то все трава!.."

— Левку Івановичу! — нарешті зважується перебити його Кузьма.— Знову з моїм щось... Ледве з забою вибрався.

— Спазми? Тромби? Чи, може, інфаркт?

— Не знаю,— ледве відтягує голос Кузьма, а очі ховають ніяковість під густими сірими бровами, в яких повно набито пилуки.

— І що ж тепер буде? — Доголюючись, бригадир витягує шию перед дзеркальцем, припасованим на карнизі вагончика.— Повішаємо носи, хай трохи повисять, чи як?

Тітка Катерина, збагнувши, чим все це загрожує, спішить нагадати чоловікові:

— Ми з тобою зібрались дітей провідати!

— Відійди, сонечко, бо можу врізатись.

— Обшкрябуйся швидше та їдьмо!

— Спершу глянемо, що там у нього,— складаючи бритву, каже Левко Іванович і, знову наспівуючи свій мотивчик, рушає з Кузьмою до танка, де вже збилися чередою кілька бульдозерів у чеканні, доки звільниться припасований на танкові кран. (Надвечір біля танка щоразу завізно, впродовж дня роботи мало не в кожного набіжить якийсь ремонт).

Сердитим, ревним поглядом стежить Бражиха за чоловіком, і їй аж на цілий степ залементувати хочеться, коли вона бачить, як чоловік, скинувши чисту сорочку, що вже встиг був одягти, знов цадуплює на себе робоче і лізе під черево Кузьминого бегемота. Довго не вилазить звідти, хлопець йому туди ще й електричною лампочкою підсвічує, бо під бульдозером уже темно. Зітхнувши, Бражиха сумовито-присмирніло скаржиться дівчатам, що замріялись на порозі вагончика :

— Тепер на цілу ніч.

Всю тяжкість чоловікової роботи вона вхоплює навіть не тоді, коли він працює, рушить землю, горне та вергає із забоїв на дамбу, а ще більше тоді, коли піджене до танка свого бульдозера й починає вовтузитись біля нього або, як зараз, допомагає ремонтувати комусь із своїх товаришів. Коли взявся, то вже його не відірвеш, до пізньої ночі звідти не відкличеш, прийде потім, як вичавлений, проте вдоволений, що діло своє зробив. Вона знає чоловікову роботу, знає, як дістається йому в сирі холодні зими,— дощ січе чи хурделиця б'є, а йому йти, стоїш збоку, і то тебе аж морозить, як у такий холод залізо брати голими руками, а він спокійно ж бере, обмацує залізні м'язи... З ранку й до вечора без тепла, без затишку, в кабіні протяги, фуфайка наскрізь пробита вітром, а тебе ще й радикуліт крутить — професійна недуга бульдозериста... Чи напровесні, коли чорна буря йде над краєм, коли так затягне небо, що й працюють при світлі фар, і сонце в небі серед куряви теж, як підсліпувата фара, ледь блищить.

— Цієї весни курявна буря ішла якась масляниста, липка, наче з нафтою,— чи не з Каспію аж десь нанесло? — гомонить тітка Катерина, присівши поруч з дівчатами на східцях вагончика.— Так було насіче за день, що потім не відмиєшся, одержу не відпереш — хоч повикидай... Отож не виходьте, дівчата, ні за бульдозеристів, ні за скреперистів,— невесело пожартувала вона.

При згадці про скреперистів Ліні чомусь зринув одразу на думку Єгипта, баламутний та циганкуватий, що десь зараз, кинувши скрепера, мабуть, безтурботно вечеряє в чайній і злодійкувато грає до когось своїми веселими очима. Чи, може, в бійку яку потрапив, він до цього охочий, і вже його вхопили дружинники, чи в дорозі, може, десь гуркоче степом, везучи їй повен шестикубовий ківш абрикос,— всміхнулася вона цьому Єгиптиному жартові і задивилася на небо, де через увесь простір його з краю в край висіявся зорями Чумацький Шлях. Чумацьким Шляхом названо колись той вигин галактики. Магістральний канал проходить на південь якраз по цій зоряній трасі по якій молода революція крокувала в обмотках на штурм Перекопу, а в давнину з усієї України йшли тисячі чумацьких мажар, щоб вантажитись сіллю на кримських соляних

озерах. Босими ногами проходили тут колись твої пращури, пускалися, мов Колумби, в сухий океан степів, і не раз, бувало, їх тут косила чума, очі ще з живих випивало гайвороння. Крізь століття, крізь чуму, крізь пожежі пролягає цей шлях, шлях мужніх трударів, шлях невольників та невольниць, що їх із скрученими руками, в аркані полоном гнали до Криму, шлях лицарів запорозьких, що тупотом своєї кінноти будили цей край... Скільки крові та сліз ввібрала ця багатостраждальна дорога земна, що зорями та сузір'ями навіки відбилася в темному дзеркалі неба нічного. Далі й далі піде магістральний, рівною трасою ляже через Перекоп, через Турецький вал, через бойовище правічне. Через стріли татарські, іржаві патрони англійські, через тлін загиблих революційних бійців... Минають віки, волею людей змінюється географія степу, іншими люди стають, і вітри, і трави, зостається незмінною тільки оця безмірна широчінь степова та високий Чумацький Шлях, що над нею зоріє. А втім, відомо вже, що зазнають змін і зорі, і сонце, так само, як і люди. Та чи кожен піддається змінам, чи можна душі кувати, як метал, і чи не пусті вимрїйки це, що Єгипту можна зробити інакшим, що він може стати зовсім, зовсім бездоганим? Все це так складно, думає Ліна, так нелегко добутись до основи основ... збагнути природу людську... Зрошувальний канал принесе степові життя, але, крім рослин, чи несе він свіжість і душам людським, душевну відраду? І чи очистить, змиє він отой накуп та бруд, якого ще всюди немало? Чистоти життя прагнеш, та це, видно, даром не дається, за це поки що тільки воюй та воюй. Днями Брага зчепився з касиром, що привіз виплачувати зарплату, кричав йому, глухому, у вухо: "Ми не тільки бульдозеристи, ми сантехніки нашої доби! Такими нас запишіть. Боротьба проти кураю життя — наша друга професія, а у вашій свідомості цього не зазначено!.."

— Ждуть сини, ждуть соколи,— примовляє в темряві тітка Катерина. Василенка заспокоює:

— Нічого з ними не станеться.

— Стривай, сама станеш матір'ю, якої тоді заспіваєш. Хлопець — він хлопець і є. Все його до заліза тягне. На тім тижні Толя прибігає з городу, в руках іржава коробка. "Мамо, що це?" А я глянула й похолонула : міна! Тут же в землі гидоти цієї — де не копни, там і натрапиш...

Зоряно, тихо в просторі. Десь далеко на радгоспних полях рівно, по-бджолиному гуде трактор; біля танка раз у раз змелькує переносна лампа, там ще вовтузня біля Кузьминого бульдозера, чути переклик голосів, стукотняву. Ліна дослухається в той бік. Ото вони, люди трудного життя. Що солдатами були. Що трудягами стали. Що руки їх звичні до важелів. До кермів. До шоферських бубликів... Життя в них не тихе. По будовах. По дорогах. По чайних. Так і живуть. В будень куби дають. У свято в доміно рубаються. Грубі, як правда. Чисті, як небо.

— Трудяться, не щадять себе,— гомонить Бразиха.— Якби всі так до свого діла ставились, далеко б уже ми були. А от он Чорненьку підтоплює, води просочуються з нашого каналу, хати людям порозмокали, болото зробилося серед сухого степу, то ж чого? Бо той, хто проектував, хоч і вчили його, а він, видно, з холодною душею своє діло

робив. Аби збутись. А тепер вся Чорненька клене його... Чи навіть оте Ках-море візьміть. Хоч ми з Левком Івановичем і будували його, а пуття в ньому не багато я бачу. Велике болото зробили, сто сорок тисяч гектарів плавневого лісу пустили під ніж — хіба ж це господарювання? Хіба не можна було дамбами добру половину тих плавнів відгородити? А береги? Обсадити обіцяли, ну та й досі обсаджують язиками... Люди біля моря живуть, а напитись ніде, хвиля берег обвалює, землю рушить і рушить, не знаєш, де вона й зупиниться. Прийде переселенка з коромислом до берега та й півгодини над урвищем клопочеться, поки води там зачерпне...

— Але ж ми воду для нашого каналу якраз із Каховського моря берем,— нагадала Василюк.

— Та ото хіба що одне йому й виправдання... Досадно, коли людина охляп до свого діла ставиться,— ось що я кажу. Начальник БМУ тижнями у нас не буває, хіба ж так керують? — каже Бражуха, і в голосі її клекоче невдоволення, яке вона тільки й жде вибухнути просто в вічі начальникові БМУ кожного разу, як тільки він з'являється, Бражуха не минає нагоди накинутись на нього із скаргами на безквартир'я, на злигодні кочового життя та на те, що діти її вже вчаться в четвертій школі...

— Чи не пора нам спати? — каже Василюк й підводиться, стає навшпиньки, потягається.

— Ви йдіть спіть, а я ще почекаю свого... Дівчата залишають її, і Бражуха ще довго після того сидить, самотньо вдивляючись в небесний зоряний шлях, в його світлі тумани й сузір'я...

Жде Бражуха. І вона таки діждеться, коли, кінчивши роботу, з полегшенням загомонить біля танка чоловікова бригада, і вона почує, як жартують ці невсипущі гвардійці, наближаючись до вагончиків, і веселий голос Левка Івановича почує, звернений до когось:

— А вони ж думали, як магістральний будується... І вдень будується, і вночі!

Підійшли до Катерини, стали жартувати, що довго не спить, і ще цигарок не допалили перед сном, як зі степу почувся гуркіт, і світло вдарило, і замість замовклого сердитого гаркоту агрегату Єгиптин голос пролунав:

— Де виконроб? Подайте мені його сюди!

— Я тут,—з темряви командирського вагончика озвався виконроб.— Що тобі?

— Ви мене образили тяжко!

— Чим?

— Не знаєте чим? Перегін пустий!

— Неув'язка вийшла.

— В печінках мені ваші неув'язки! Хіба для того живу, щоб порожняком ганяти? Я ж вам не пігмей який-небудь! Куряву збив на шляху, тридцять кілометрів куряви — та й усе. А я не хочу для куряви!

— Буде заплачено,— пробубоніло з будки.

— Не хочу й плати дурної! Яка ціна за день, по-пустому прожитий? Ці ось ішачили день, та знали для чого, а я? Поверніть мені цей холостий день! Натурою поверніть! Не

позначкою в наряді, а день життя поверніть!

На крик та галас Єгиптин дівчата з'явилися у дверях вагончика. Тільки тепер, коли він повернувся і з ним нічого не сталося, Ліна відчула, що душа її стала на місце і спатиме вона спокійно.

А Єгипта тим часом, стрельнувши в когось сигарету, вже весело розповідав товаришам, що ні, таки недаром і він цей день прожив... — їду степом, аж гульк — бугай людину топче... Я, мов тореадор, скрепером на нього, а він тільки сопе, запінився, очі кров'ю налиті, наче в якогось самодура-бюрократа... Ну, я його таки відтиснув, людину врятував, правда, виявилось, що це наш начальник робпостачу: якби знав, то ще й подумав би — чи рятувати!..

Регіт розлягається по табору, а потім він ущухне, табір окутається сном, чути буде тільки сюркотання коників у зоряних просторах теплої степової ночі.

А потім знову настане ранок труда, бульдозери вже підійшли до Кургана, і вже не жінки-археологи ніжними пальчиками дошукуються в ньому черепочків, а могутні машини ріжуть його сталевими лемешами, розрівнюють, розгортають. Працюєш і тільки дивишся, хто цей курган насипав і чим його насипали, такий високий, шапками сюди зносили землю за давнім вояцьким звичаєм, чи шоломами, чи як? Чим глибше врізається в землю Кузьма Осадчий, тим виразніше стає видно йому, що курган цей, мов книга, складений сторінками-пластівнями: шар землі, а під ним шар перецвілої трави морської, потім знову шар землі, під ним знову прокладка настеленої кимось трави, що й за віки не перегнила, лише цвіллю взялася. Де ж ті амфори, що в них зерно зберігається предковичне, пшениця з такого колосся, що кожна зернина в ньому як грецький горіх?

Розрівняли й курган, з ґрунту його зробили крила каналу, що звуться кавальєрами, і далі пішли в степи перекопські.

Степи перекопські... Мабуть, нема іншого такого місця на планеті, де тіло землі було б так густо начинене металом війни, де стрілки компасів так танцювали б від штучних аномалій. Як по фронтових дорогах, пройшли тут попереду будівників сапери, виймаючи з землі проіржавілі міни, важкі авіабомби та цілі звалища артилерійських снарядів, що, мов гадюки в гадючнику, дрімали в цій землі, приховані бур'янами. Сапери з вудлищами міношукачів у руках, у вилинялих, болотяного кольору панамках були чемними й товариськими хлопцями. І навіть дозволили й дівчатам-пикетажисткам взяти до рук свої вудлища та надіти навушники, щоб почути голос цієї загадкової землі. На прощання ще й сфотографували Ліну та Василю в тих навушниках, із міношукачами в руках.

Однак не на всю глибину, видно, чують цю землю чутливі пристрої, пташино попискують вони й там, де мусили б примовкнути, бо якось вранці, коли Кузьма Осадчий прорубував свіжу траншею, земля під його бульдозером скреготнула різко, металеве. Зупинивши агрегат, Кузьма зіскочив на землю, з винуватим виглядом нахилився біля гусениці, а до нього вже квапливо крокував бригадир та інші бульдозеристи.

— Що тут у тебе знову? — гукнув Брага, та, зазирнувши під гусеницю, враз відсторонив рукою і Кузьму, і все товариство: — Ану, всі звідси.

По праву колишнього підричника, зостався на місці пригоди Брага, та зостався з ним ще й Куцевол, який у війну був сапером, розмінював Відень, де й зараз нібито ще не злиняли на стінах написи: "Розмінював Куцевол".

Виконроб одразу ж послав самоскид за командою підричників, а поки що мотори заглушено, агрегати зупинено, на всій ділянці робіт — тиша та цвірінчання цикад. Тільки біля грізної Кузьминої знахідки, біля чорної, як осмалена свинюка, авіабомби Брага та Куцевол щось мудрують, щось там чаклюють удвох, лазять аж попід гусеницями. А потім Брага, забравшись в кабінку, обережно, як тільки він уміє, здає Кузьминого робота назад, а ще невдовзі бомба вже стоїть вивернута й поставлена сторчма, і біля неї стоїть спокійний Куцевол. За правилом сапера він мусить обгородити це місце, позначити — не підходь, мовляв, небезпека! Не знайшовши нічого іншого під рукою, він скидає свій засмальцьований, зашмульганий картуз і надіває його зверху на бомбу, надів, мов на снігову бабу, та ще й придавив, ніби на очі насунув, і бомба стала одразу смішною в його картузі, стала схожою на городнє опудало!

В такий спосіб позначивши місце, до якого підходити не можна, Куцевол почвалав до свого бульдозера і, щоб не гайнувати час, погнав його, минувши бомбу, вперед, розробляти трасу далі.

Роботи почалися знову, бульдозеристи, працюючи, виглядали з кабін і реготали, дивлячись на те страховисько, що стало не страшним в зашмульганому Куцеволовому картузі. Лише Кузьма Осадчий ніяк після цього не міг подолати в собі тривоги і, працюючи, весь час дослухався до того, що робилось внизу, і йому часом вчувався в землі під гусеницями загрозливий металевий скрегіт.

Команда підричників прибула в надобідішній час. Разом з Брагою та Куцеволом вони витягли бомбу і повезли її в степ, звідки невдовзі пролунав вибух і хмара знялась, схожа на вихор степової куряви. Дівчата, мов зацікавлені, стояли з своїми рябими рейками в руках, дослухалися, як тане в степах гуркіт вибуху, цей запізнілий відгомін війни.

День за днем посуваються вперед будівники магістрального. Сліпучий степ їх оточує, океаном сонця розливається попереду, але і з тієї світлої далечі до будівників час від часу долинають глухі удари вибухів, що заставляють і пікетажисток, і Кузьму Осадчого, і всіх бульдозеристів на мить насторожитись. Потім вони знову рушають далі, бо відомо їм, що то навстріч лунають вибухи в степах євпаторійських, де відкритим способом добувають на кар'єрах будівельний камінь-черепашик. На тисячі гектарів, на багато кілометрів у просторах розкинулись ці степові каменоломні, над якими то тут, то там зринають вибухи, жовто-бура хмара встає — тільки не атомна то! Верхній шар ґрунту вибухами розкидають, знімають, а під ним відкривається пласт морського золотистого каменю, залишок доісторичних морів, — його машини ріжуть, як масло. Йде потім цей камінь на будови по степових містах, радгоспах та колгоспах, йтиме він також на деякі споруди каналу, де, з часом постарівши, цей камінь з жовто-золотистого стане темно-сірим, схожим на той давній, нетлінний, що з нього були колись вибудовані

Херсонес севастопольський і горда еллінська Ольвія над дніпровським лиманом.

XI

ПОЛІГОН

(Історія однієї любові)

Поміж степових вечірніх курганів, що імляться, сивіють на видноколі, здіймається один курган особливий, вишнево-червоний: сонце-курган. Дедалі меншає, тане він, той вишнево-червоний курган... Розтанув, зник на очах: зайшло, сховалось за обрієм сонце.

Сонце зайшло, а відблиски неба ще живуть на стрілчастих блискучих ракетах, що, скільки зглянеш, височать по всьому степу, немов обеліски. Ні деревця ніде, ні доріг, ні людського житла. Тільки степ та ракети. Одні лежать, інші підвелися їй, напівсхилені під певним кутом, завмерли на своїх ракетних пристроях, ще інші сторчма стоять, націлені в небо, заचाївши силу блискавиць у своїх тугих, налитих тілах.

Світ безгоміння і смутку, світ, що створений мовби на пересторогу людині. Тільки їй порушують інколи тишу цих неоглядних просторів вибухи страшенної сили, бо все тут призначене для ударів, для влучань, для попадання в ціль. Безжиттєве, несправжнє, примарне усе тут: і біленькі реактивні винищувачі, що розпластано принишкли серед трав,—то вже такі літаки, що з них винято душу і нікуди вони не полетять; і судно, що бовваніє на морі,— те судно нікуди не попливе; і чорні грузовики польових радіостанцій, що ген-ген темніють, розкидані по степу між ракетами,— вони так і темнітимуть день за днем на одному місці, бо вони несправжні; і самі ці обеліски-ракети — це тільки мішені, це тільки вміло поставлені кимось у цих безлюдних просторах макети бойових ракет.

І якось незвично серед цього безгоміння та непорушності раптом побачити силует газика, що жваво рухається по обрію, маленький, як миша, серед високих блискучих ракет. Незвично бачити, як біля одного з курганів, де газик припиняє свій біг, з нього виходить людина — одинока людина в льотчицькому кашкеті і шкіряній блискучій тужурці. Повільною ходою простує людина на курган, зупиняється на його вершині, надовго непорушніє в зажурі і смуткові, як знепорушніли і ці обеліски-ракети, що до самих обріїв виповнюють степ своєю гаснучою вечірньою величчю.

Що вивело на курган цю людину? Які думки обіймають її, яку бентегу носить вона в своєму серці? Стоїть в задумі, стоїть незрушно у вечірніх присмерках. Якому-небудь чабанові з радгоспних земель здалеку і сама ця силуетна людина на полігоннім кургані могла б здатися лише макетом людини, маленьким макетом, що застиг поміж інших величезних макетів, серед того заборонного суворого світу, ім'я якого п о л і г о н .

Але то не макет. То стоїть на кургані Уралов. Начальник полігона Уралов, життя якого цілком підпорядковано льотчикам і який тепер тільки з землі перемовляється з літаками, коли вони, подолавши величезні відстані, наближаються до полігона з грізним своїм вантажем,— цей Уралов у недавньому минулому сам був льотчиком-винищувачем. Як більшість людей його фаху, на яких бурхливий плин їхнього життя накладає свою познаку, Уралов був життєлюбом, запальним, компанійським хлопцем, його вабили все нові й нові швидкості, вабив риск. Літав, стріляв, з спортивним азартом

ганявся за повітряними цілями, розстрілюючи їх своїми різнофарбованими набоями (щоб лишити слід на макеті), аж поки одного разу під час чергового медогляду сказали йому:

— Годі, браток, відлітався. Віднині тобі — наземна служба...

Уралов не міг змиритися з цим. Поїхав до Москви, оббивав пороги найвищих військових медиків, в багатьох начальницьких кабінетах бачили цього щуплявого аса з блідим, ніби весь час схвильованим обличчям і мовою різкою, нервовою, вимогливою.

— Я почуваю себе здоровим, розумієте? Хочу літати, розумієте? Хочете, на руках по оцьому кабінету пройду!

— Не треба нам на руках.

— Але ж я здоровий, чому ви не вірите? І бліднув обличчям ще більше, і на цій блідості ще більше виступали сині, небово-сині краплини очей.

Там, у штабних коридорах, випадково зустрів генерала, колишнього свого комдива, що добре знав його, Уралова, по спільній службі в окупаційних військах. Генерал летів кудись на інше, далеке призначення, квапився, проте Уралову зрадив, як синові, розпитав, чого тут, уважно вислухав.

— Щось мудрять вони з тобою, Уралов... Ану, ходім.

І повів до кого слід і дав відповідну характеристику.

— Поручитись можу за нього: командиром ланки був, відмінний льотчик. Ас!

Але й це не допомогло. Бо є щось дужче за всіх цих людей, є межа, яку ніхто з них не владен переступити, хай ти там будеш герой із героїв.

І ось він із своєю захудалою валізкою, блідолиций, сухопутний ас, уже тиснеться в автобус Москва — Внуково, тиснеться, зачіпаючись за автобусні дверцята своїм розкішним льотчицьким кашкетом, що відтепер здавався йому на голові великим і дедалі ставав ніби ще більшим, ніби відчутно ріс на голові. Сів, забився в куточку, і було йому тяжко, до потьмарення в вічу тяжко на душі, і життя здавалось пропавшим. Неподалік від нього біля вікна сиділо троє, з виду студенти — дві дівчини і хлопець з рюкзаком, славний такий хлопець, тільки обличчя чимось пошрамоване, наче він горів або був поранений, хоч за віком своїм він і не міг знати війни. Навпроти нього сиділи його товаришки, дорідні вродливі дівчата. Одна з них, білявка у жовтій в'язаній кофті, все поглядала на льотчика, тихо перемовлялася з подругою і сміялася. Може, смішно їй було з цього кислого гостроногого льотчика чи з його великого кашкета, незграбність якого Уралов і сам весь час почував. Чи, може, вона сміялась просто так, лише тому, що була молода та щаслива, повна здоров'я, і день був чудесний, сонячний, і за вікном експреса пролітали сліпучо-білі березові гаї. Пролітали казкою, химерністю фантазій, і дівчина щось говорила співучо про ті берези, про те, які вони гарні, чисті. І сама вона теж була вся чистота, сонячність, усмішка природи, і великим став би художник, який зумів би передати все це.

Уралов ще бачив потім їх в аеропорту, коли хлопець брав їм цукерки, а дівчата стояли біля телеекрана, де довідки дають про рейси літаків. Ще бачив їх на виході, на пероні з табличкою: "На Сочі".

Чи вони ждали когось, чи самі мали летіти — це для нього залишилося невідомим, їм було весело. Вони й тут ніби заради розваги позиркували на Уралова сміхотно, а коли вже він мусив рушати, та, що в жовтій, соняшникового цвіту кофті, так славно, так незабутньо усміхнулась йому! І доки він ішов з групою пасажирів до маленького аеродромного автобуса, щоб їхати до свого повітряного лайнера, три руки із-за бар'єра — дві дівочі й одна хлоп'яча — все махали йому, бажали щасливого польоту, ніби казали: "Не журись, льотчику, не опускай крила, хлопче!" І по-думалось тоді, яку велику підтримку можуть подати людині в такому, як у нього, душевному стані зовсім не відомі тобі люди, троє добрих сердець, троє душ, з якими ти, певне, назавжди розминешся в океані людства. Ще довго після того жили в його душі і ті прощальні помаху рук, і світлі, чисті усмішки незнайомих людей, що мовби освітили йому дорогу із Внуково.

Запропонували йому, як і обіцяно було, наземну службу. Прийшовши додому, сказав дружині:

— Пропонують полігон.

— І ти згодився?

— Я солдат.

— Ах, ти хочеш, щоб я вік звікувала в казармі? Квартиру з видом на море міняти на якусь глухомань? Іншим ресторани й театри, а мене на полігонні пустирища! Де ще й бомбу на голову кине який-небудь роззява! Ні, дякую красенько! Не їду!

І не поїхала. Поїхав він сам. Борсуком жив у закутку полігонної казарми з усміхненою Джокондою на стіні, до якої тільки й зверталась душа в хвилини розпуки й самотності: "Так, я солдат. Якщо треба тут — буду тут. Якщо з льотчика треба стати кротом підземельним—стану кротом. А каже Вітчизна: снарядом стань — стану снарядом, ракетою стану, чорт візьми!" І це не було пусте храбрування. Людина обов'язку й честі, людина, що ради справи, ради товариша готова на самопожертву,— таким його знало командування, і таким він справді був.

А тим часом — життя в непривітті полігонного барака, звідки Джоконді твоїй тільки й видно жовті безрадісні кучугури піску, що підступають до самих вікон, та стенд, забитий серед колючок та молочаю:

"Воїн! Виконуй Устав бездоганно, сміливо й чесно".

Під цим девізом тепер проходило його життя. Холостяцька безладь кімнати. Купи книг по кутках. Пудові альбоми репродукцій...

Часом зубами скрегочеш від тоскності за тим, що було. Друзі десь без тебе літають... А тебе — з неба, з польотів, де співала душа, кинуто в пекучі оці кучугури, в задушливі чебреці, зарості колючок, що ними нібито, як настояти на горілці, хвороби якісь лікують...

Небайдужий до малярства, Уралов і сам деколи потроху малював, етюди його вихрились барвами яскравими, палаючими, а тут і етюдник засох, припорошений пилом,— Уралов терпіти не міг ці сіро-жовті пустельні тони, що оточували його. Вилинялість, полігонна пустеля, піщані бархани, що тягнуться аж до крайнеба,— тільки

глянеш на них, так одразу тоскно стає, завив би вовком. Арена пісків, пустизна, царство ящірок, і ти тут ящірячим життям живеш. А коли випадє забратися далі в ті несходимі кучугури, то виявиться, що всі вони у вирвах, у ямах, покриті, поколупані, живого місця нема. Пісок начинений металом, брухту тонни можна було б наздавати, бійці дечому знайшли навіть застосування: біля казарми урни для сміття — з чорних, перекинутих догори бомбових стабілізаторів.

Така служба, що не часто лунає тут сміх, не часто почуєш привітний неофіційний голос. Безконечні цифри, закодовані команди, рапорти — їх тільки й чуєш протягом дня на командному пункті, ніжностям та ліриці нема тут місця, владно вдираються басовиті радіоголоси не бачених тобою людей, і кожне слово льотчика, що озивається з повітря, записується тут на магнітофонну стрічку, так само, як фіксується і кожне слово твоє. Стоїш, чергуєш, в напрузі вдивляєшся в сітку прозорого плексигласового планшета, на якій сержант-обчислювач щораз виводить все нові й нові цифрові позначки. Влітку духота тут, на цій піщаній арені мікроклімат Сахари, доводиться працювати роздягненими, і солдати напівголі сидять серед приладів, засмаглі, м'язисті, роблять записи, помітки, приймають, передають команди. Обчислювачі, радисти, спостерігачі, кухарі — це все твої побратими, такі ж трудяги, як і ти, для них теж увесь гомін планети, її музика і її голоси найчастіше зводяться до кількох карбованих слів: "Виходжу на рубіж!", "Буду працювати на ціль..."

Зрідка хіба що хтось прорветься якою-небудь неофіційною вільністю: "В мене лампас на борту".

А той лампас, буває, відбомбиться на "двійку" і заведе потім з тобою довгі радіочвари, що він, мовляв, на власні очі бачив своє влучання, і ти мусиш йому доводити, стояти за правду, як кремій.

Неспокійне, тривожне твоє господарство, і за все ти відповідаєш — починаючи від складної роботи КП та станцій радіолокатора і кінчаючи яким-небудь білим величезним — двісті на двісті метрів — хрестом, викладеним десь у кучугурах, який треба вчасно побілити вапном, бо він швидко линяє, заноситься піском та курявою.

Одного разу Уралов був у справах далеко від полігона, їхав відкритим сліпучим степом, серед блиску стерень, серед стрекоту комбайнів, що корабельне рухалися від неба до неба, і хоч їхав по землі, а ніби з повітря бачив золоті розсипища зерна, що цілими ворохами, цілими горами червоніло на залитих сонцем токах. Дорога його лежала повз елеватор, повз цю височезну споруду з бетону, що була без вікон і ніби й без дверей. Неподалік від елеватора трапився колодязь-артезіан, вода сама текла з нього, і Уралов зупинив машину, щоб напиться.

Там і сталася його зустріч з Галею. Повновида смаглявка, високочола, вийшла вона з відром із недалекого подвір'я, обкладеного жовтим ніздрюватим каменем, ішла брати воду і, наближаючись до колодязя, уже посміхалась до Уралова по-доброму, ніби вже раніш знала його. В неї були брови чорні, як у тих піснях, що не раз він чув у цих краях, в неї були очі ясні, такі принадно-живі, яких, мабуть, і в піснях не було. Ті очі так і променилися м'яким, довірливим світлом, так і промовляли до Уралова кожним своїм

промінцем! І зблизька усмішка не згасла, але крізь світлу її привітність стало помітно й смуток в глибині очей, і видно було, як сльози ще на віях бринять! Хто міг таким очам горя завдати, хто смів покривдити їх?

Невимушено зав'язалась розмова, і Галя призналась, що справді недавно плакала, бо в неї вийшла незгода із свекрухою, яка сьогодні нав'ючила її корзинами та посилала торгувати, а їй соромно було... Сяючи сльозами, хвилюючи своєю відвертістю та довірою, Галя розповідала йому, як ішла вона до станції мимо елеватора, йшла, де чоловік її вагарює, сподівалась — побачить він її, зігнуту базарною ношею, пожаліє, захистить, а він ще й навздогін гукнув:

— Гляди ж там, не проторгуйсь!

І реготав у компанії приятелів, з якими він щовечора тільки й знає забивати "козла"... їм реготи, а їй обличчя горіло від сорому, і сльози капали під ноги, і камінь під ногами кипів. Бо ще ж вчора була комсомолкою, вожатою в школі була, а тут її хочуть перекупкою зробити.

— Так ось що, Галю... Сідай зі мною.

І хоч у голосі його була в цю мить сердита і ніби аж неприємна різкість, але було щось і таке, що мимоволі заставило Галю зітхнути. Вона навіть глянула не без інтересу на його обтріпаний, закіптюжений газик.

— Сідай, сідай,— повторив Уралов вольовим командирським тоном.— Я серйозно.

І хоч цього разу вона й не сіла, проте через кілька днів це сталося: серед білого дня забрав її Уралов, і той-таки газик, набравши швидкість, помчав їх в роздолля степів золотих, і Галя без жалю дивилась, як пропливає стороною на обрії елеватор, цей її сліпий степовий хмарочос.

Мчав її Уралов тими просторами, де навіть земля світилася сонячним блиском стерновищ, пролітали селами, де хати потопали у виноградниках, де садки спливали каскадами груш, яблук та абрикос, а розкішні виноградники виметували буйне листате пагіння аж на вулицю. "Все, що ти бачиш, це я, це моє, це для тебе",— мовби говорила йому Галя, сидячи поруч, і краєм ока він бачив, як вона розцвітає крізь тривогу, визволена від свекрушиних корзин, а він мало й говорив, тільки ще більше бліднув, міцно тримаючи обома руками кермо.

Уралов повіз її напрямки, там, де раніше й не їздив, і газик їхній невдовзі поглинуло море кучугуристих пісків — мертва зона полігона,

— Куди це ти мене завіз? — посміхалася Галя, коли вони забуксували, хоча видно було по ній, що не лякає її цей гарячий світ кучугур та молочаїв, світ бомбових вирвищ та іржавих стабілізаторів, що стирчать навкруги.

В кучугурах довелося їй заночувати, там і перша ніч для них промайнула, там і світання їх застало в обіймах. Злегка відволожена росою плащ-палатка серед колючок та коронованих будяків кучугурних, мовчазний газик, що за ніч нахолонув і теж був у росі, та ще це тихе степове світання — вони тільки й були свідками їхніх освідчень і їхнього шлюбу.

Зажили вони дружно; Галя, щоб показати чоловіка батькам, повезла його в рідне

степове село, де, перед тим як вийти за свого вагаря, вона деякий час секретарювала в сільраді і де її спокусив місцевий завклубу. Ні з чим не крилася Галя перед Ураловим, щиросерде розповіла йому все про себе, і він вислухав мовчки, попросив тільки більше ніколи про це не згадувати. Батькам зять сподобався, мати, правда, зауважила, що ніс дзьобиком та що суворий дуже, рідко сміється.

— Це в мене служба така,— похмуро пожартував Уралов.

Жити стали серед вирв, серед вибухів, серед заміття безплідних пісків... Уралов спершу побоювався, що не звикне тут Галя, занудьгує серед полігонного одноманітного життя, бо хоч є в них і чимала бібліотека, і пудові альбоми з репродукціями найславетніших картинних галерей, хоч є і клубик, і екран, але ж є й кучугури, пустеча зловісних кучугур навкруги! Проте не занудьгувала ясноока його подруга, принаймні не показувала цього, все була такою ж веселою, як і перше. А він з удаваною суворістю скаржився на неї товаришам:

— Ця хахлушка щодня мені якесь нове слово підкидає. Щось скаже незрозуміле, а ти ходи думай тоді цілий день, що воно значить; може, обізвала якимось?

— Дурненький,— втручалася Галя,— то ж усе ласкаві слова...

— І набагато тобі ще їх вистачить?

— На все життя, чорнобривчику мій... Це його, білявого, аж рудого, вона називала чорнобривчиком.

Коли він помічав, що Галя його часом присмутиться, він вважав за потрібне розважити її і не находив нічого ліпшого, як повести на одну із спостережних вишок, звідки вони вдвох милувались, мов грандіозним спектаклем, бомбовими вибухами, що сповіщали про себе оранжевими звихненнями в далечі піщаної арили, в глибині сліпучих від сонця полігонних кучугур. Літаки йшли на такій висоті, що їх і не видно було, і гул їхній теж ледве долинав, і здавалося, що то мовби сама земля вивергає з себе оті оранжєві, червоно-бурі, якихось марсіанських кольорів вулкани. Хмари вибухів, ці світло-червонясті химерні хмари, розростаються потім в повітрі у цілі острови хмар, що довго, повільно тануть, мовби ждучи, поки їх зафіксують із вишок хлопці-спостерігачі.

А тим часом обважнілі садки півдня осипалися абрикосами, земля вже була ними встелена так, що ніде й ступити, а збирати нікому, і сусідній з полігоном колгосп звернувся до Уралова за допомогою. Це була найвідрадіша для Галі подія, бо Уралов, прихопивши й Галю, і всіх тих, кого можна було прихопити з свого війська, повів їх на штурм в те сонячне абрикосове царство, де все абрикосами світилося й пахло, і земля була золотою від плодів, і дерева горіли золотом так, що їх спекулянти й заготовачі, здається, мусили б бачити за тисячу верст!

То була солодка робота, радісна втома, і не забути тих пісень вечорових, і вогнищ, і куренів...

Але й звідти — з бенкетування праці, від пісень та куренів — дорога знов стелилася в кучугури.

Через деякий час Уралова — ніби як підвищенням по службі — перевели з

кучугурного полігона на інший, приморський, степовий, де перед очима Галі вперше постали оці, схожі на видива, обеліски ракет. Тут бомбили тільки ночами, іноді вдосвіта, а вдень ці розкидані по степу макети літаків, машин, ракет своєю мертвотною непорушністю здатні були нагнати лише сум і нудьгу. Одначе й цей ракетний степ теж не злякав Галя, не засмутив, не зіпсував її веселої життєлюбної вдачі. І хоч життя тут було ще більш неспокійне (були такі дні, що їм і зовсім треба було виселятися за межі полігона), проте Галя й тут швидко знайшла себе, обвиклася, самим своїм квітучим виглядом радуєчи і Уралова, і його полігонних товаришів. На відміну від безплідних кучугур, земля тут була така, що могла б усе родити, і Галя не проминула цим скористатися. Як тільки настала весна, Галя, незважаючи на те, що була вагітною, взялася копати, робити грядки та клумби, залучала до цієї роботи вояків, що пізніше аж очам своїм не вірили, коли побачили на столі в їдальні свіжу зелену цибулю власних посадок, а свою казарму та командний пункт — у вінку квітників, де кручені паничі обіймалися з красолею, а ніжна петунія та царська борідка красувалися серед жовтогарячих гвоздик та міцних повноквітних чорнобривців. Як і личить добрій господарці, Галя ще й курей та качок розвела, правда, коли вони попідросли, то виявилось, що ні вона, ні Уралов не вміють різати птицю, і коли вже треба було це робити, то Уралов з рішучим виглядом з'являвся на порозі з дрібнокаліберкою в руках і, намітивши серед двору синьоголового селезня, на якого йому вказувала Галя, валив його з першого пострілу.

Потім у них народилося дитя, гарненька донечка, яку вони, після завзятої щасливої дискусії, обопільне вирішили назвати Леною — Оленкою. Це було вершиною їхнього щастя, було мовби гідною винагородою обом — і Уралову за всі життєві гіркоти, яких він зазнав, і Галі за її минуле невдале кохання, до якого Уралов тепер і не думав ревнувати, бо знав, що то її природна добрість, безхитрісна щедролюбна вдача так невдало й довірливо шукала справжнього кохання, аж поки знайшла його тепер із ним, із Ураловим. Ощасливлений народженням доньки, Уралов перестріляв на радощах усіх селезнів, усіх качок та курей задля широко розтіяного "раю" — свята народження першої на полігоні людини. На свято Уралови закликали всіх, хто тільки був вільний на цей час від чергувань.

— Нічого в житті не боявся, — признався в цей день Уралов товаришам, — а тут ох перетремтів. І знаєте, що лякало найбільше? Десь вичитав перед тим, що в Японії 36 тисяч дефективних дітей народилося після Хіросіми... Радіація, патологія — всілякі дурниці полізли в голову. Аж тоді від душі відлягло, коли медсестра сказала, що все гаразд, і на руки мені подала оцю нашу красуню степовичку, — казав Уралов, розчулено зазираючи в блискучу нікельовану колиску. Там, зморщивши буряково-червоне личко і нічого не підозрюючи про земні діла, солодко спала чистим сном немовляти новонароджена.

— Ось вона, володарка полігона, — казали про неї бійці, а мати голубливе примовляла:

— Ясочка наша.

І Уралов згоджувався мерщій:

— Дійсно, ясочка!

Хоч і недотямлював, що це воно таке ясочка.

Справді, диво дивне: ось вона тільки народилась і вже стала тут найстаршою, всіх прихилила до себе ця маленька істота, пуп'янок, крихітний росточок життя.

При згадці самого імені Оленки суворі обличчя вояків світлішали, і не було тут такого, на кого б не поширювалась її влада — влада любові!

Коли вперше дитя посміхнулося, це стало подією, сенсацією на весь полігон. Всі бігали до Уралова на квартиру глянути на Оленку, козирили, віддавали їй честь і в наступні дні теж не переставали бігати на квартиру за її усмішками. Старшини-надстроковики підставляли їй вуса, щоб піймала за вус, молоді солдати в захваті були, коли вона вчепіриться котромусь за вухо і потягає, полоскоче своїм рученням.

Про Уралова вже й казати нічого. Він з народженням дочки став просто невпізнаний, став говіркіший, привітніший, не такий категоричний в усьому, як досі. Ті доньчині усмішки, дитячі ніжні доторки до щоки мовби проникали йому в саму душу і впливали на неї чародійно. Він не соромився власноручно пелюшки прати, більше того, проробляв це з таким виглядом, ніби вчиняв якийсь безмежно-важливий ритуал.

— Хіба ж не диво, Галю, га? — схилявся він над колискою, прибігши зі служби.— Ще не говорить, а вже вміє сміятись. Суцільна доброзичливість: до всього на світі всміхається.

Це була просто ідилічна картина, коли надвечір Уралови виходили прогулятись. Він, якого й полігонна смага не брала, блідий, вічно схвильований, ніс Оленку на руках, а його повненька, ясноока Галя дріботіла поруч нього, не в силі приховати радості свого благополуччя. Це було істинно щасливе подружжя, вони були мовби створені одне для одного, навіть ростом однакові, невеличкі обоє, проходили мимо КП і йшли у відкритий степ. Всі знали, що то Уралов поніс прогуляти, розважити доньку, бо йому здавалося, що їй 'уже хочеться якихось дитячих розваг, і він шкодував, що на полігоні немає якого-небудь чортового колеса та каруселі, а є тільки блискучі гостряки ракет у степу—єдине, що він тільки й міг тут показати своїй улюбленій доньці. Ще, правда, були в степу, крім ракет, спортивний "козел", "кобила", волейбольний майданчик та стара, облуплена кошара, що залишилася на території полігона від тих часів, коли полігона ще не було, а земля вся належала радгоспові: Була поруч з кошарою й хата чабанська, вона теж облупилась, саманом світить,— пуста така, що, здається, і Оленку відлякувала своїм драним виглядом та проваллям вікон. Оглядаючи ці напівзруйновані рештки чабанської ери, Уралов давав волю своїй фантазії, малював перед донькою та дружиною жартівливі картини свого майбутнього, коли Оленка буде вже великою, і, замість полігона, тут знову володарюватимуть радгоспні чабани, і сам він, Уралов, буде тоді найстаршим пастухом, стоятиме на отій вишці, де тепер КП, із її висоти керуватиме отарами, наглядатиме за вівцями в стереотрубу.

Посміявшись з його вигадок, вони рушали далі, простоювали біля високої, націленої в небо ракети, і їм здавалося, що ясочка їхня вже торопіє на це блискуче диво, на таку

велику цяцьку і вже якісь перші знаки записуються на плівці її свідомості, чие: тої і непорочної, як вранішня зоря. Від ракети повагом ішли вони туди, де сивіють стародавні могили,— Уралов вважав, що донька найкраще себе почуває, коли він виносить її на степовий курган, де був встановлений локатор. Тут свіжий вітерець дмухав на Оленку, і вона ніби жвавішала і з цікавістю стежила, як локатор, повільно обертаючись своїм обручем, кладе рухливу тінь на трав'янисту глобальну опуклість Кургана. Це була поки що маленька Оленчина планета, на якій не було нічого, крім сріблястої нехворощі та локатора, який мав правити їй за розвагу.

Все було б добре, якби не було ночей. Ночами Оленка погано спала, були такі ночі, що й Галя, й Уралов не прилягали ні на хвилинку, бо дитина криком кричала цілісіньку ніч, її крик чули й полігонні вартові, і ніхто нічим не міг зараяти. Галя в розпачі обливалася слізьми, а Уралов, стинаючи зуби, кидався з кутка а куток, не знаходив собі місця — душу йому краяв той Оленчин болісний крик. Вояка, службист, не визнавав він раніше ніжних пестливих слів, підсміювався над Галею, а тут і сам навчився.

— Ну, що болить тобі, донечко, що? — упадав він над немовлям,— Животик? Голівка? Скажи! Ну, покажи, де болить?

А воно тільки дивиться оченятами, туманними від болю, ріже тим боєм: допоможи! Ти ж дужий, а я безпомічна! Вас багато дорослих, а я одна...

Лише на ранок, коли сходить сонце, Оленка перестає плакати, знов заспокоюється, а поспавши — розквітає усмішкою. І так день за днем, ніч за ніччю: вдень заспокоїться, а тільки ніч — дитина в плач, у крик і аж синіє, аж заходитьсь.

Став привозити Уралов з міста лікарів, найкращих фахівців: оглянуть і нічого особливого не знаходять, не можуть визначити діагноз. Це щось таке, мовляв, минуще, а так дитина здорова. Щоб якось розважити доньку, Уралов придбав у воєнторзі акордеон, дорогий, розкішний, хоча грати на ньому й не вмів. Учився тепер ночами, уперто ростягував ту чортову шкіру, а коли втомлювався, зовсім виснажений, шпурляв акордеон у куток і, відсторонивши від доньки дружину, запухлу від сліз, сам нахилявся над крихітним! тільцем, що змагалось за життя, і мовчки приймав на себе той біль, той крик, той вибираючий душу доньчин плач. Однієї такої ночі, доведений доньчиним криком майже до безпам'ятства, Уралов кинувся до машини, завів, помчав у радгосп до Чабанихи — перед тим вже уже чув, що є там така баба Чабаниха, мати капітанова, зіллям лікує — народна медицина і все таке... Не знав точно, де вона живе, знав тільки приблизно прикмети, і жадібно розглядав ієрогліф телевізійних антен над будинками, вишку металеву шукав — по тих ієрогліфах та по вищі він і розпшукав Чабанишину хату. Забарабанив у шибку, і стара з'явилась на порозі, як мара, як живий привид минушини: розпатлана, вилицювата, губи стиснуті, під насупленими бровами — ями очей... Чаклунське замкнуте обличчя Піфії, Сівілли, воно якраз чомусь і викликало довіру: оця врятує, ця допоможе! Як він гаряче умовляв, бо вона спершу не хотіла, казала, що давно вже цим не займається.

— На коліна перед вами впаду, тільки їдьмо, зарятуйте! Дякуватиму вік!

Кінець кінцем умовив-таки, підхопив, помчав у свій ракетний степ. Коли вони їхали

мимо ракет, вже світало, вже блищали ракети своїми оболонками, але баба мовби й не бачила їх, вона ніби не хотіла й дивитися в той бік. А коли оглянула дитину, що вже спала, змучена після ночі, буркнула, що це не "ураз" і не "младенчеське" і що немає в неї від цього ніякого зілля, просто, на її думку, не підходить дитині це місце, не для неї такі цяцьки та гуркіт...

Оленці ж дедалі ставало ще гірше. Однієї ночі, коли Уралов був на КП, з дому подзвонила дружина. Він чув, як вона хлипала в трубку, і життя в ньому спинилось, холод смертельної тоскності в груди вступив.

— Колю... Колю... додому! — хлипала трубка.— Оленці погано, зовсім погано... Посиніла, оченята заковчуються...

А коли він прибіг додому, вже не заковчувались оченята, вже не кричала його донечка: вічна чиста усмішка застигла на її устах.

Вона ще лежала у білій своїй постельці, а коло неї, на долівці, валявся акордеон, хижо блищав зубами клавішів. Дружина тіпалась на ліжку в риданнях. Мисливська рушниця висіла на стіні. Стояв на, столі польовий телефон. Все було, як і раніш, не було тільки Оленчиного дихання, була безмежна всесвітня пустеча навкруги. Кожна річ ранила його. Рушниця, акордеон, іграшки — нічого цього він бачити не міг. Здушений, осліплений горем, вискочив надвір, але Галині ридання знов повернули його до хати.

Вранці весь полігон був у жалобі. Вітер ганяв над казармою червоні прапори з чорними стрічками. Приголомшені трагічним кінцем, друзі-військовослужбовці про щось перемовлялись стиха, радились. Виявилось, що ніхто не вміє зробити домовини. Люди, що знали на електроніці, що мали справу з найточнішими приладами та пристроями, не вміли, виявляється, змайструвати простої маленької домовини для Оленки! Бо не було в цьому ніколи потреби. Бо ніхто ж тут раніше не вмирав. Тут, здавалось, зібрались для вічного життя. І кладовища на полігоні не було — це була в них перша смерть. Все вона розпочинала, Оленка. Тільки оркестр був свій та прапори незвично чорно-червоні схилялись в жалобі.

Траурна музика лунала на весь степ, і не бомбили в той день.

Поховати Оленку вирішили на тім самім кургані, де стояв раніше радіолокатор. Тепер його там уже не було, тепер там викопали сержанти для своєї улюбленички невеликий окопчик. Туди йшла степом уся процесія, офіцери мовчазно несли Оленку над головами, несли її своїм ракетним степом, крізь бойові мішені, крізь їх насторожений грізний блиск, а вона, пропливаючи, усміхалася й зараз, відходила від Уралова у вічність із своєю усмішкою, з її непередаваним чаром і мовби промовляла до нього: "Татуську! Я не бачила нічого, крім цих твоїх ракет. Не бачила весен. Цвіту вишневого не знала. Ні синіх рік, ні міст далеких, казково-прекрасних. Я встигла бачити тільки оці грізні блискучі ракети, серед яких прожила своє миттєве життя. Коротким життям зірничі жила я. З'явилась, освітила усмішкою ваш полігон, сяйнула розливом щастя тобі, татуську, і мамі, і вже зараз іду від вас, іду ось назавжди!.."

Як йому в цю мить хотілось понищити, потрощити тут все, як палило його бажання

поділитися з нею своїм життям — та що поділитися! Він, секунди не вагаючись, віддав би своє життя до останку, аби жила вона, його ясочка, його зіронька, яку він так і не зміг врятувати...

Ідуть. Вітер червоно-чорні прапори шматує, розвіває на весь степ, оркестр риде траурним маршем, ідуть із трубами ті, що ще вчора чергували на КП — радисти, обчислювачі, планшетисти, ті, що ділять з ним біль його найтяжчої втрати. Сліпучий день схожий на ніч. Блищать сльози на смаглих вояцьких щоках. Голосить Галя. Зціпивши зуби, крокує поруч неї Уралов — повні груди болю несе. Тріщать під ногами сухі трави, посміхається в заюжене небо Оленка, труби по-удав'ячому поскручувались на оркестрантах, а вони, кидаючи в розвітрений степ біль своїх маршів, музикою бунтуючись проти горя, важко йдуть в тих удавах труб, мов Лаокоони.

Так він розстався з Оленкою. Пустим, спустошеним після цього стало його життя. Вночі прокинеться — все Оленка перед очима з рученятком, з шовком волосся, з усмішкою — усмішка та дитяча застеляє собою все небо, весь світ! І нема і не буде в усіх галактиках нічого кращого за це — за цей усміх дитячий, ласкавість рученят, перше лепетання мови... Було щось жорстоко-безглузде в цьому ударі судьби, життя його, таке стійке раніше, враз похитнулося. Уралов почував, що втіхи не знайде, примирення з нещастям не буде і що нове якесь, здобуте в горі прозріння не переставатиме терзати його. Нащо оте сонце в небі, коли її нема? Нащо всі дива світу, всі науки, нащо всі веселощі земні, якщо це її, його ясочці, уже не потрібне? Нащо, нарешті, він сам, Уралов, і його праця тяжка, і його люта відданість ділу?

Став наполягати після цього, щоб перевели його куди-небудь в інше місце. Хоч на Курили, аби не тут!

Сьогоднішня його поїздка до міста теж була пов'язана з цим, і, повертаючись надвечір додому, він завернув до того Кургана, де лежить Оленка, завернув, знаючи, що це вже — прощання. Тут і ніч застала його, на могилі, тут йому все навкруги налилося темрявою і небо над степом нависло, порешечене зоряними пробоїнами, як велетенська мішень.

Уралов, наїжившись, сидів на кургані; якийсь нічний птах над ним пролетів, просвистів крильми; згадалось дитинство в степах кустанайських, і яке там було на озерах полювання, і як він бігав ще хлопчиськом за мисливцями та різними послугами дорослим заробляв собі право постріляти. Скільки пам'ятає себе, він марив полюванням, далекий постріл нашорошував і кидав його в дрож, і його мисливський запал дивував навіть дорослих, їм було смішно, що хлопець, зачувши далекий постріл, блідне від хвилювання, а він тільки й мріяв про той час, коли виросте й матиме власну рушницю. Потім виявилось, що в його діда-коваля є старезна рушниця-катеринівка, четвертий калібр, вагою не менше пуда. Гармата — і все. Колись, ще ніби дід дідів, пугачовець, зробив її, а дід так і не вистрелив з неї ні разу — боявсь. А цей, малий Уралов, взяв її, зарядив замість дробу шариків з підшипника, пішов на майдан, прив'язав до плуга, а до курка шнурок, щоб випробувати здалеку. То таки був постріл! І одначе не розірвало її. Після цього знову зарядив, прилаштував свою катеринівку до

велосипеда і покотив на озера в степ. Зустрічні хлопці-казахи сміялися: всіх гусей твоя пушка переб'є!.. В полі гусей тьма, на просищі пасуться, летять, гелґочуть, валом ідуть. Уралов зарився в копицю проса, виставив тільки ствол своєї гаківниці, під плече картуз підклав, щоб плече віддачею не розтрощило. Сидить, не дише, а вони насуваються гелґотом, вже ледь мало не з-під нього просто смичуть, і він, затаївши дух, приклався, пальнув. Удар, іскри з очей, і вже нічого більше не пам'ятає. Очуняв: "Де це я? Що зі мною?" Рушниця відлетіла далеко, картуз теж далеко, плече горить і... жодної гуски. Однак це не відбило в ньому охоти до полювання. І вдруге, і втретє знову виходив з тією пудовою катеринівкою на гусей і щоразу падав після пострілу непритомний, аж поки в якійсь інструкції не вчитав, що треба було давати вдвічі менший заряд, ніж він давав...

Не знає, чому й згадалась йому зараз та його рання хлоп'яча пристрасть, блукаючим спомином нав'ялась серед нічного степу на могилі, де вічним сном спить його донечка. Не раз він чув жалі та скарги на скороминущість людського життя. Промайнуло, як сон, пролетіло мигцем, не встиг і оглянутись... Це так. Але зараз його думка якраз про інше, про те, як багато може вібрати людська душа, мозок людський: цілі галактики життя може людина вмістити в собі! Коли були оті озера, гуси, просища? Коли то було: вперше побачив трамвай. Перший самостійний виліт... Як то далеко-далеко. Наче за далеччу віків. Майже в античності. І нічого цього Оленка не знала. Ні тих гусей, ні просищ, ні озер ніколи вже не побачить, і в цьому є велика якась кривда. Свіжа рана життя, вона заступила йому все, що було і що є, болем своїм ятрить його і ятрить. Фатальність? Якщо це фатальність, то він і її ненавидить! Забрати в нього Оленку, в самому розквіті загубити цей свіжий росяний пуп'янок, що вже всім умів дарувати радість,— ні, нема в цьому глузду, і ніхто не переконає Уралова в тому, що так буває, і що нічого не вдієш, і що "така вже судьба"... Не повинно бути такої судьби! За що її скарано, за що її страчено, його Оленку? Не було в ній ні злоби, ні ненависті, ні хитрощів, ні підступності, не було помилок і злих намірів, була тільки ясність найчистішої усмішки, було тільки те, з чим людина народжується для життя... Гризе його думка, тривога, що, можливо, є частка і його провини в тому, що сталося. Коли привозив Чабаниху, вона говорила щось, здається, застережливе, що місце не підходить дитині і не такі їй потрібні цяцьки. І що тільки під тихими зорями, а не серед гуркоту та вибухів здоровим та щасливим буде зачаття людське... Він не надав тоді значення словам старої, а тепер дедалі частіше довбе мозок думка: може, справді дитину лякало тут все, гуркіт тривожив і ці вибухи, що час від часу землю стрясали, може, вони й справді не для дитячої психіки? Причину доньчиної смерті так встановити й не вдалось. Командири й товариші вважали Уралова людиною впертою, вольовою, настійливою, людиною, для якої почуття обов'язку понад усе, а ось тут він не певен, чи все він зробив, щоб Оленку врятувати, чи виконав свій обов'язок перед нею до кінця. Одне тільки знає, що ця тяжка драма не минула для нього безслідно, ці згаслі Оленчині усмішки для нього ніколи не згаснуть і ніколи не буде вже він таким, як був раніш. Глибокий внутрішній струс мовби відкрив йому очі ширше на світ, на саму сутність життя, і те, що раніш його могло й не чіпати, зараз не залишає його байдужим. Чи так

жив? Чи так ти живеш? Чи так всі ви, люди, живете? Задала йому Оленка таких запитань безліч, запитала й пішла собі, а йому залишила вік на роздуми!

Десь з глибини темряви чути дзеленчання дзвіночка. Наближається отара. Чабан Горпищенко веде її, не інакше, бо це тільки він зважується заглиблюватись з отарою так далеко в землі полігонні, та й полігонне начальство до нього не так прискіпливе, адже у старого син льотчик і сам він людина заслужена й розторопна. Під час останніх важливих навчань, коли тут навіть один із маршалів був, він швидко з Горпищенком здружився, для них, для обох — для чабана і для маршала,— певне, було про що поговорити разом, розклавши вогнище в степу для чабанської каші "в кожусі". В ті дні все, що робилося на полігоні, було оповите особливою таємничістю, право доступу сюди мали тільки люди найнеобхідніші, решту всіх виселили, і чабан Горпищенко теж тільки віддалеки міг бачити, як незнайомі автомобілі мчали в напрямі полігона, як свіжі намети в один день там з'явилися і як потім на далекому куті, що виходив у море, виросла висока драбинчата споруда і в ній, наче в колысці, в сповитку, лежало щось блискуче. Коли там орли та інші дикі птахи гніздилися, а тепер люди он для яких пташенят гнізда мостять...

— Хочете побачити? — запитав його маршал при зустрічі.— Дивіться завтра о дванадцятій.

І чабан дивився. Удар бачив, і зблиск, і як відділялась ракета. Видима, справдішня, вона майже повільно, ніби знехотя виходила з вогняного клубовиння, а потім враз понеслась блискавкою, зникла невовиме, щоб приземлитись десь, може, аж на далеких водах океану, теж рівних і відкритих, як степ.

А тут після цього одразу всі роз'їхались, поїхав і маршал, позникали намети, берег на куті став знову порожній.

— Це хто тут ночує? — запитує чабан, наближаючись до Уралова, і, впізнавши його, додає якось вибачливо: — А, це ти, синку...

І, шелестячи травою, сідає поруч нього. Сидять обидва мовчки, вслухаючись в шурхіт отари, що розпаслася на чистій, не забрудненій нічийми овечатами траві полігона. З темряви коли-не-коли подзвонює дзвоник, ніжно, мелодійно.

— Для чого та музика? — питає Уралов.

— А щоб не розгубились... Та й люблять овечки музику... Чи сопілку, чи пісеньку, чи тронку отаку.

— Як, як воно зветься?

— Тронка.

— Ніколи не чув такого слова,— з сумом каже Уралов.— Як багато я ще не знаю... Гарний звук. То мідь?

Чабан підводиться, ловить овечку, що підійшла зовсім близько, знімає у неї з шиї дзвоник, щоб показати Уралову. Той бере в руки щось важке, металеве, коструbate... Схоже на снарядну гільзу, зігнуту надвоє. Подзеленчав, задумливо послушав. Як антипод тиші — такий тут звук цієї тронки. Серед темряви й мовчання степу вона як голос життя.

— Шмат звичайної гільзи,— каже він, повертаючи тронку чабанові,— а видає отакий ніжний звук... Щось просвистіло в нічному повітрі, чи кажан пролетів, чи якийсь птах, ненароком отарою піднятий із трави.

— Перепілка, чи що? — загомонів угору Горпищенко.— Вже й перепілок тепер меншає. А лебедів? Колись у вас отам, на косі, лебедів дядьки возами набивали. Поїде й повен віз, як снігу, накладе. А тепер птаство переводиться. Орел хіба що коли-не-коли покружляє.

— Скільки він живе, орел?

— Та більше нас. Стоїш, дивишся часом на нього і думаєш: що той птах бачив на своєму віку! Від чумаків до ракет — все він оком своїм ввібрав...

— Хижак.

— Хижак-то хижак, а ти придивися до нього. В них свої закони. Навіть шуліка не б'є чужих пташенят, коли вони ще в гнізді...

Уралов запитав недовірливо, нервово:

— Хто це бачив?

— В народі давно помічено... Доки пташка сидить на гнізді, ніколи її не зачепить...— зітхнув чабан і після мовчанки обернувся до Уралова: — Правда, що тебе кудись переводять?

— Не тільки мене, а й полігон увесь згортаємо...

— Канал таки підпирає?

— Та й канал.

— Один полігон згортаємо, а другий уже на його місце спішить. Чув — у Чернігівці? Теж полігон. Тільки інакший. Полігон залізобетонних виробів — так він зветься. Залізобетонні кільця виготовляють, облицювальні плити для каналів, потреба там у них велика в різних бетонних виробках... Моя Тонька як спалахне чого-небудь, так і погрожує: кину к бісу вашу отару, в Чернігівку подамся на полігон! Мотористкою бетономішалки стану!..

По ласкавості голосу чути, що старий посміхається в темряві.

— Але й ми свій полігон ліквідувати не збираємось,— ревниво-досадливо каже Уралов.— Тільки перекочуємо на інше місце.

— Доки бандити кругом хати ходять, хіба ж можна ліквідувати? Ніяк не можна,— ожжавів чабан.— Того он аж над Свердловськом збили, чого його туди занесло? А Петро ж тобі привіт передає,— позавчора лист був.,,

— Спасибі.

— Уралову, пише, передайте привіт і дружині його...

Чабан умовчує при цьому, що син, передаючи Уралову та Галі привіт, ще й цікавився, як маленька Уралова росте. Почуває старий, що не можна зараз про це говорити — тяжко зранена біля нього людина. Та хоч і мовчить він, але душа його сповнена співчуття до Уралова, вся вона проймається зараз горем його, бо в тій драмі на полігоні було щось таке, що торкалось не тільки Уралових, а чимось глибоко торкнуло тут душі багатьох людей. Мине час, зміниться степ, не буде вже тут і слідів

полігона, а чабан і тоді не одному ще розкаже, як народилася на полігоні дитинка, як росло в цім ракетнім степу на втіху гарнізонів те славне дитинча, і як стало потім кричати ночами невідомо чого, і як згасло. Розкаже, як ховали його на цьому кургані під музику двох духових оркестрів — військового і радгоспного — і як всі бомбардувальники в той день відмінили свої польоти.

Після мовчанки він знову заводить мову про канал:

— Як прийде велика вода, то змінить весь край. Уволю нап'ється дніпрові степ і зазеленіє... А то ще літо уповні, а вже тут згоріло все, гаряча хуга свистить, куряву жене. З водою буде веселіше! Ще й рис сіятимем, як у Тарасівці. В них там, кажуть, дуже добре вродив, корейці постарались... Сімей сорок їх в Тарасівку приїхало, щоб і наших навчати. Бо чи біля овечок, чи біля ракет, чи біля рису — це все вміти треба. Я в Середній Азії як був — трохи бачив. Він теплої води, скажімо, не любить, йому тільки свіжу, протічну, прохідну давай... А в сусідів механізатори уже й кукурудзу на поливних посіяли: ліс! Стоїть, аж ворониться... Буде вода — все буде. Ще й садки тут шумітимуть хіба ж такі: приїзди коли-небудь в гості, побачиш... Запам'яталось мені слово вашого маршала, розумне слово,— в саму душу запало. Сидимо отак, як з тобою, гомонимо, і каже він: "Навіть якщо маю найкращі ракети, якщо маю силу світ звоювати, не хочу я цього. Не потрібні, каже, мені континенти-попелища. Я хочу бачити їх у зелені і в цвіту, хочу під всіма зорями чути шепіт закоханих..." Ось так, синку.

Старий підводиться і, не прощаючись, іде, зникає десь вниз за курганом; разом з ним віддаляється, мелодійно тане в темряві й тронка.

А Уралов тут стріне й зорю світанкову. Вже заблищить світанок на голих оболонках ракет, як з'явиться в степу жіноча постать, квапливо, стрімкою ходою наближаючись до газика, до кургана. "Галя йде",— подумає Уралов і не помилиться. То справді вона поспішає сюди, і на руках у неї палахкотить оберемок живих квітів, цілий сніп рясно зрошених росю її чорнобривців та петуній, гвоздик та царських борідок. Піднявшись на курган, вона кладе їх мовчки там, де треба покласти, обличчя її блідить світанок, а вуста змучено тіпаються і при погляді на Уралова складаються в щось схоже на усміх:

— Бідненький, як ти вимучився тут... І роса на тобі... Я догадалася, що ти тут... Ходімо, любий... Ходімо...

Вони сходять вниз, де застиг під курганом перекособочено газик, сідають, і Уралов шарпає, жене з місця. Від'їхавши, ще раз зупиняється, і обоє мовчки озираються на курган, увінчаний маленьким, охрою пофарбованим обеліском, що в цю мить для них безмежно вищий за всі оці холодні ракетні обеліски, що вилискуються навкруги у вранішнім степу. Хмурачись, Уралов повідомляє дружині, що все вже вирішено, вони переїжджають, і полігон згортається, і оці ракети сьогодні ж будуть повалені, як ліс, призначений на зруб.

Дедалі більше видніє; степ ширшає, розпросторюється після нічної мли, а на сході, за блискучими стовпами ракет, між сивими козацькими могилами, несподівано з'являється червоний вершечок ще одного кургана, і той курган, свіжий, яскравий, молодий, дедалі більше росте, підіймається над смугою обрію, аж поки стає зовсім

круглим, стає не курганом, а сонцем.

XII

ТРОНКА

Минуло ще одне літо людського життя.

Відблакитніло море сонячною блакиттю, розібрано в "Парижкомі" намети піонерських таборів — діти пішли в школу; пущено комбайна на плантації зісохлих почорнілих соняшників, які ще, здається, недавно так буяли; птахи по надбережжю гуртуються відлітати у вирій, а деякі вже й знімаються, розлітаються, даючи зображення на екранах локаторів; в асканійському заповіднику зникли навіть лебеді та гуси канадські, що їх вважали акліматизованими, бухгалтерія тепер цілу зиму буде вираховувати певну суму із зарплати доглядача за понесену втрату, аж поки навесні гуси та лебеді повернуться знов, як це вже було одного разу.

Небосхили заюжені, частіше задувають вітри з півночі, і сива трава на солончаках біжить, як вода, а кущі кураю та ковили здаються з повітря льотчикові Сіробабі овечками, що розбрелися по пасовищу. Тим часом справжні отари — золоте руно степовиків — блукають по всьому примор'ю, вигулюються перед зимою. Коли в червні під час стрижіння стригалі випускають овець з кошар без руна, то отара стає ніби меншою наполовину, а зараз чабанські отари знову побільшали, бо за літо на них понаростало вовни, і їх уже беруться вдруге купати (вперше купали на початку літа), щоб в зиму пішли чистими, здоровими.

На Горпищенковій кошарі купання овець уже почалось, і порядкує тут Тоня, вона за старшу, бо батько з матір'ю в ці дні десь далеко, полетіли на виклик до сина: одружується Петро. З цієї нагоди він викликав батьків блискавкою-телеграмою, на аеродромі мати аж з острахом підходила до реактивного, а батько ще й пожартував до пілота:

— Ти ж, сину, надзвукову швидкість давай, щоб менше гуркотіло, бо ми з старою погомоніти хочемо...

Зникли і полетіли.

Незадовго перед цим Петра перевели в інше місце, і служба його тепер стала якоюсь іншою. Льотчик Сіробаба запевняє, що в той гарнізон, куди переведено Петра, потрапляє не кожен, сірих та мурих туди не беруть, і що "Петра ти ще, може, Тоню, побачиш в голубому скафандрі...".

Військове судно-мішень стоїть в далекій затоці і досі, але тепер воно забуте, його, мабуть, там зовсім заснували павуки, вже більше його й не бомблять, ніхто на нього не звертає уваги. Тільки Тоня як гляне із степу в той бік, то мимоволі здригнеться: так подурному могли б загинути вони там із Віталіком. Мало не стала для них могилою та залізна пуста, де тільки павуки, та обламні щогли, та пухлинами повидувалась від вибухів палуба...

Мовби одразу дорослішими стали обоє вони після тої пригоди, мовби новими очима стали дивитись на себе, на свою любов, і на людей, і на життя. Як той, хто раз побував під розстрілом і залишився живий, не забуде цього,— так вони тих ночей на залізному

острові за забудуть, не забудуть тієї тяжкої самотності, коли так спрагло тяглися обоє звідти до людей, до степу, а небо над ними на своїх підзоряних висотах погрозово, кінецьсвітньо стугоніло...

Наче крізь марення, бачить Тоня себе, змучену спрагою, і невтомного навіть в тих умовах Віталика, що, утворивши біля себе цілу майстерню, годинами клопочеться, щось тре, пиляє, намагаючись добути хоч первісним способом іскру вогню. Марними були всі його зусилля, лише потім, нишпорячи по судну, він знайшов якесь скельце, і виявилось, що воно має властивості лінзочки, якою можна зібрати промені пучком і навести їх на край холоші, і матерія починає тліти...

Хлопці з полігона були першими, хто помітив увечері сигнали із судна, що їх подавав узбережжю Віталік, розмахуючи з щогли палаючим клубком. А потім вони попали в промінь потужного берегового прожектора, катер примчав і на ньому капітан Дорошенко та знайомі хлопці з полігона з своїми жартиками... А тепер уже й полігона нема, і безмежні степові його простори нині вільно відкриті для чабанських отар, і Тоня, заглибившись в ті простори далеко, надibuє часом лише на міцні укриття в землі та на сліди клумб біля командного пункту та ще прочитає на стенді напіврозмиті дощем слова: "Воїн! Виконуй Устав бездоганно, сміливо і чесно!" І ці слова, хоч адресовані і не їй, торкнуться і в її душі якусь раніш не торкану струну...

Не вдалося поки що Тоні організувати дівчачу чабанську бригаду, порозлітались її однокласниці хто куди: одні працюють по своїх відділках, на фермах чи в полі, Ліна й Кузьма на каналі, Алла Ратушна таки потрапила в інститут, а Ніна Іваниця та Жанна Перепічко влаштувались в місті на текстильному комбінаті, пишуть, що хоч і трудно, але їм дуже подобається: "Такі красиві, барвисті тканини, Тоню, випускаєм — всіх наших степовичок в найкраще одягнем, годі їм у ватянках..." Робота цих дівчат Тоню найбільше приваблює, тканини їхні, що ллються барвистими водоспадами із верстатів, їй часто ввижаються, і якщо цей чабанський степ справді буде колись розорано і рис тут посіють, то, може, й сама вона теж опиниться в місті з дівчатами на текстильному... А поки що, мовби навмисне, одягає на себе батькову ватянку, запинається сукняною хусткою, чоботи гумові натягає і йде поряdkувати біля кошари.

По-різному минатиме цей день у людей: в однієї — біля верстата, в когось — на лекції чи біля рояля, а в Тоні він мине за не зовсім звичайною процедурою: купає з чабанами овець. Овеча ванна для купання має вигляд довгого зацементованого рову, що налитий якоюсь бурдою — то підігріта вода з відповідним дезинфікуючим розчином. Загнавши в загорожу частину отари, чабани ловлять вівцю за вівцею і кидають у цей рів, вівця злякано пливе по ньому, а її зверху Тоня ще й рогачиком придавить, щоб з головою пірнула в ту наколочену теплу бурду, щоб вся короста з овечки зійшла. "Каліки двадцятого віку, будете ви в мене чистенькі!"—примовляє в думці Тоня, пускаючи в діло рогачик. Часом перед очима Тоні, замість овечок, постає ви, міські жевжики, ледачі мамині синки, що, обкинувшись яскравими шарфиками, б'єте байди по проспектах та смокчете коньяки вечорами по ресторанах на мамині гроші, а потім вихиляєтесь у рок-н-роллах із своїми партнерками-дармоїдками... Так оце вас Тоня,

стоячи над ровом у своїх гумових, забризканих розчином чоботях, у хустці та в ватянці, якими вона вам свідомо ніби робить виклик, це вона вас зверху ще й рогачиком притовкмачує в оту гущу, щоб вся нечисть із вас зійшла! Даруйте за неделікатність, але це ж робиться для вашого добра, бо вже ви, голубчики, вибравшись із рову, стріпуєтесь перед Тонею на майданчику, і вже безкоростяні, підстрибом скачете знов до отари, скупаної вже. На здоров'я ж вам! Після цього, може, не так будете крутити носом, зачувши чабанський дух, призвичаїтесь до овечих медикаментів, і гірлига не смертельно уже вас лякатиме, і перш ніж зубоскалити над робочою ватянкою, що розхристалась на Тоні, ви задумаетесь, звідки беруться оті шарфики та модні штанці, які ви носите, і дізнаєтесь, що не з повітря з'явилися вони, що здобуто їх невсипущою працею чабанською ось тут, у степах.

— Товкмач їх, Тоню, товкмач,— гукне деколи до неї Демид або Корній, заганняючи овець у рів, і дівчині здається, що й чабани думають те, що й вона.

— А знаєш, колись один раз уже була мода на вузькі штани,— гомонить між роботою Демид до свого напарника.— Я сам, можна сказати, в стилягах ходив...

— Важко й пізнати в тобі стилягу,— каже Корній, спідлоба глянувши на підперезаного мотузком, зальопаного свого напарника,— дуже перевиховався...

— Ще як парубкував, запалився був думкою такі штани добути, щоб на цілий вік їх вистачило... Дай, думаю, пошию штани шкіряні, з лінтваря. Добренні вийшли, на завидки всім. Дощ іде, а я собі в них, не промокають мої штани. А тільки влітку суша як вдарила, чую, що штани мої ніби меншають. Та так, скажу тобі, меншають, що вже й не зігнулись, ходжу, як на параді, гусячим кроком, а потім цурка як придавила живіт — просто хоч кричи!

Вони ще довго обидва з серйозними мінами розмірковують про ті легендарні штани, поки Корній, ніби змагаючись із Демидом, заводить свої:

— А в нас, як були в батька малими, кожух був... Скажу тобі, Демиде, такий кожух, що по всій Таврії пошукати! Незгірше твоїх штанів. Сім'я велика, одівачки путньої чортма, кожух тільки й виручає: стрижемо, було, його щозими, рукавиць з вовни понаплітаємо і валянків наб'ємо. Скільки не стрижеш, а кожух все теплий, на другу зиму на ньому вовна знову, як була...

Поведінку того дивного кожуха чабани теж обмірковують, докладно, серйозно, без тіні усмішки.

— Отим би такий кожух,— нарешті каже Демид, поглядаючи в бік овечатника, де в цей час кілька жінок лінькувато місять глину в замісі, щоб дірки в стінах потім нею обвальковувати.— А то як працюють, так завжди мерзнуть, тільки й нагріються, як їдять...

— Сказано ж: тунеядки!

Опоряджають на зиму овечатник справді жінки-"тунеядки", що, згідно з законом, дістали покарання по суду і надіслані з міста відбувати цей термін в радгоспі. Інші радгоспи від них відмовились, не хотів і Пахом Хрисантович, який після хвороби хоч і з третиною шлунка, але з не меншою енергією приступив до виконання своїх обов'язків.

— Не нав'язуйте мені цієї публіки! — уперто відмагався він. — Чому до мене? Чому не в "Приморський"? Хіба в мене господарство найгірше?

Проте Лукія Назарівна була тої думки, що хтось же, мовляв, повинен перевиховувати й цю публіку, і ось "тунеядок", взятих із рук правосуддя, привезли до радгоспу — привезли під конвоем, а тут розконвоювали: працюйте на волі. Були серед привезених то спекулянтки, піймані на гарячому, то злісні сектантки, то виловлені на курортних пляжах жінки легкої поведінки і серед них одна алкоголічка, що вважала себе жінкою заміжньою, тільки плутала чоловіків, сьогодні називала себе дружиною льотчика, а завтра — моряка-підводника. Ця остання, по імені Варя-алкоголічка, з трьома мовчазними сектантками при розподілі попала якраз на Горпищенкову кошару.

Що їй казати, була тут пожива для чабанських жартів. Без внутрішнього посміху не могли чабани дивитись, як ця льотчиця чи підводиця, високо підібравши спідницю, ходить тепер з своїми товаришками, як журавлиха, по колу, місить і місить після гарячих пляжних пісків холодну в замісі глину, вальками якої потім затикатиме дірки в стінах кошари, щоб вітер взимку не задимав на овечат. Буває, що Тоня дозволяє їй уже й пасти отару. До цього діла Варя охоча. Виряджена в своє найкраще, йде до отари, красується біля неї з міською сумочкою в руці, з нігтями, на яких ще й лак не злиняв, з залишками накручених баранців на голові гнідої, чи то пак каштанової масті... Походить, попасе, дістане з сумочки люстерко, підфарбує губи і знову пасе. "Подобається мені ота, що все губи лиже", — каже Корній, коли хоче подратувати дружину. Обличчя у Варі пом'яте, пропите, голос хрипкий, і хоч, може, під час своїх пиятик десь там вона була зовсім інакша, а тут в ній зосталася тільки покірність, з'явилося щось жалюгідне, вона готова була без найменшого опору виконувати будь-яке розпорядження Тоні. Дівчині ставало аж шкода її. "До чого може опуститись людина", — думала Тоня про неї, і їй хотілося щиро вірити, що ця "тунеядка" з часом перестане бути ледащом, хотілося вірити і в правдивість її слів, коли вона з якоюсь невмілою запобігливістю розповідала Тоні про свого льотчика, а на другий день про підводника, що нібито був її законним чоловіком, і що найбільша її помилка в тому, що вона не потурбувалася своєчасно зареєструвати з ним шлюб.

— Він як дізнається, обов'язково мене розшукає, зніме судимість, і ми тоді по-новому заживем, — казала вона, причепурюючись перед люстерком, а Тоня дивилась на нещасну цю жінку з жалем і співчуттям.

Корній та Демид хоч не були до таких жалісливі, але й вони через деякий час з приємним подивом стали помічати, що дамочка ця понятлива до роботи, не байдуже виконує, що їй скажуть, і особливо чомусь їй припало до вподоби оте покручене калічкувате ярча, що й досі було при їхній отарі. Вона за ним ходила, як нянька, і коли воно мекало, відставши, то вона мерщій кидалась до нього, і їй аж сльози на очах виступали, що воно так мучиться, силкуючись зіп'ястись на ноги. І що далі Варя втягувалась в роботу, то більше й до неї самої змінювалось ставлення з боку чабанів, особливо Тоня чомусь вірила в свою педагогічну поему, та й чабани вогонь своїх посмішок частіше переносили тепер на сектанток, які були дуже вперті і до роботи не

одразу наломались, на чабанські ж дошкуляння відповідали мовчанкою або похмурими цитатами з біблії. Тоню цікавило, що вони думають про любов, а вони на це ще дужче насуплювались:

— Любов? Хіба є на світі любов? Є зло, ненависть, вино, блуд!

Працюють і сектантки, це Тоня своєю бригадирською владою заставила їх чепурити для овець кошару: там підмажте, там повимітайте, там підстеліть... Дивлячись на цілоденну чабанську роботу, вони й самі заохотились, працюють, як вільні, троє місяць, а одна уже валькує, хто глянув би збоку, навіть і не подумав би, що перед ним засуджені люди, які лише відбувають свій строк.

Після обіду "тунеядки" й зовсім повеселішали, особливо каштанова Варя, якій добросерда Корнієва молодиця налила-таки шкалик, дарма що свого Корнія вона струнчить весь час, щоб не заглядав у чарку... Тепер уже не сектантки, а Варя хрипким своїм голосом цитувала їм біблію.

— Марнота над марнотами, і все марнота! Страшний суд, атомний суд — ну й що? Крім дружинників, нікого не боюсь!

Їй було весело, було весело й чабанам, що дивились з цікавістю, як вона, незграбно пригорнувши вила до себе навильником, на видноті у всіх підфарбовується і знов лиже губи.

Невеселою бралась за овечу купіль тільки Тоня, вона з дому вернулась чимось присмучена, навіть заплакана. Від погляду Варі-тунеядки це не приховалось: вона, здається, першою помітила горьовитий настрій дівчини.

— Що сталося, Тоню? — запитала вона стишеним голосом перед тим, як рушити від чабанів, а Тоня тільки відмахнулась: ідіть, мовляв, валькуйте!

А сама заходилась якось аж злісно орудувати своїм рогачем над пінявою овечою ванною.

Було над чим задуматись Тоні. Завтра в радгоспі стане менше ще на одного випускника їхнього класу, ще з одним доведеться розпрощатись, і цим одним буде її Віталік. Вже кілька днів вона знала про це, знала, що розлука неминуче насувається, і готувала себе до цього, а зараз, коли з переданої школярами записки дізналася, що день від'їзду призначено на завтра, не могла стримати сліз. При дітях, при школярах так і бризнула цими рясними слізьми, а вони, двійко хлопчиків з четвертого "Б", дивились аж злякано на неї, на колишню свою вожату, і щось белькотали Тоні про шкільний історичний музей, просили від імені вчителя і гуртка юних істориків дати які-небудь старовинні чабанські речі для цього музею. Взявши себе в руки, трохи вгамувавшись, Тоня стала розмірковувати, що б їм справді дати, бо до свого шкільного музею вона була не байдужа. Гирлигу? Батькова розцяцькована міддю гирлига висіла на гвіздку під хатою, і її розколихував вітер, і хлоп'ята-історики дивились на неї в захваті, вона була блискуча, обшмугана травами, відполірована, як слонова кістка. Але цієї речі Тоня не мала права віддати, гирлига ще служитиме й батькові, і їй. Не могла вона дати їм і оцю дзеленкучу тронку, що, знята на час купання отари, лежала зараз під хатою,— в юних істориків аж очі розгорілись, коли вони набачили її.

— Якби дзвоник отой... тронку,— несміливо просили вони.— Це ж справжній чабанський експонат...

— Ні, тронки не дам,— відмовила Тоня.— Без неї вночі нам ніяк не можна.

Кінець кінцем передала для музею чабанські дерев'яні ваганці, що з них чабани тузлук колись їли. Тепер тузлук давно вже їдять із мисок, а ваганці до того ж розсохлись.

Діти охоче забрали ваганці, і Тоня прикидала в умі, де вони їх поставлять в шкільній музейній кімнаті. У створенні тої кімнати була частка і її ентузіазму. Кімната вийшла на славу. В ній відвідувач бачить звичайнісінькі речі, які, потрапивши сюди, стають одразу незвичайними, стають експонатами. Серед експонатів вже є ґирлиґи. І постолі чабанські. І качалка та рубель дерев'яний. На стінах яскраві рушнички та напівзотлілі вишивки з материнських сорочок, добуті в тутешніх матерів і в переселенок із Західної. Є в тому музейчику також різні подарунки, надіслані колишніми вихованцями школи, що розбрелися тепер далеко по світах. Один прислав марки в'єтнамські, другий — камінці з Уралу. Від капітана Дорошенка — ляльки японські. Та найцікавішим експонатом музею був рідкісний любительський знімок, на якому можна було впізнати першого радянського космонавта одразу після його приземлення. Це був дарунок рідній школі від того з її вихованців, чия теперішня служба дозволяла бачити космонавта раніше і ближче, ніж бачили інші. Космонавт його був зарослий і ще ніби змучений польотом, не схожий на того, що сміється в газетах... Перед цим знімком Тоня часто зупиняється, і Віталік аж трохи ревнував.

Школярики виявились досить-таки канючливими, напосілись, щоб Тоня дала для музею і свою фотографійку: — Бо ви ж тепер чабанка, гордість школи, так про вас учитель сказав...

Тоня відмовила навідріз, рано, мовляв, а Демидова жінка, зачувши їхню розмову, гукнула від своєї задимленої літньої кухні:

— Може, вам і кабичку оцю передати в музей? Бо в інших радгоспах чабанам уже газові плитки збираються ставити, а нашому начальству про це й гадки нема! І вікна он побиті, зима йде, а шибки повставляє хто? — І вона залементувала до дітей, як до дорослих, як до винуватців усіх її незлагод, запаси критики були в неї невичерпні, а паща виявилась такою, що діти, віддаляючись із своїми трофеями в степ, ще довго на неї здивовано озирались.

...Працює Тоня, купує овець, швидко, спритно і якось аж сердито, наче хоче їх своїм рогачиком потопити, працює, а душа горить, а думки все про Віталіка. Завтра вдосвіта, як вона вижене пасти отару, він уже поїде, поїде невідомо куди і на скільки. Капітан Дорошенко забирає його з собою. Подейкували про капітана, що він променевої хвороби захопив в океані, а він ось одужав, їде на кораблебудівний приймати новозбудоване судно, екіпаж новий набиратиме, і першим до складу майбутнього екіпажу бере Віталіка корабельним радистом. Віталік був на сьомому небі, коли капітан, одержавши радіограму, запропонував йому це. Примчав він до Тоні того ж дня радісно-розквітлий і трохи розгублений:

— Чи ти як? Може, ти проти?

Мабуть, вона могла б його стримати, вдержати тут силою свого почуття, своєї любові, але Тоня не зробила цього, бо хіба може вона прикувати його до себе, коли перед ним відкривається океан! Сама ж підохотила, сама ж разом з ним раділа, мріяла, а тепер, коли наблизився час розлуки, то й рюмси пустила. Тоню аж зло бере на себе за цю тонкослізність. Віталік заїде сьогодні прощатись, а вона неприбрана, як була зранку в робочому, так і після перерви вийшла працювати в своїй чабанській одежі, хай бачить її такою, як вона є, в цій ватянці і в чоботях, забризканих над овечею купіллю... Не бачив він її ще такою — так хай бачить. Хай знає, що всю зиму ці чоботи міситимуть тут багнюку, обличчя червонітиме на стужі та на дощах, що руки її грубітимуть та тріскатимуться в роботі, розносячи силос важкий та пригортаючи до грудей ягнят запашних, вогкеньких, коли в кошарі холодно і їх треба зігріти своїм теплом. Буде одна. А якщо ж хто думає, що Тоня, тільки вирядивши Віталіка, на другий день побіжить до клубу на танці і до неї можна буде залицятись,— ох, дуже той ризикує! Так злящить, що луна піде на всю Центральну! І святкові блузки та плаття поховає, і черевики на тонкому каблучі підуть на схов — до повернення Віталіка ходитиме в гумі, у ватянці, у дранті! Вона покаже вам, каліки XX віку, що й зараз люди вміють кохати і з вірністю ждати коханих!

Віталій приїхав, примчав мотоциклом уже надвечір, при заході сонця, і, заставши все чабанство ще за роботою, пішов просто до Тоні, всміхаючись їй. Його ніскільки не здивувала її чабанська роба, а рогачик, яким Тоня вправно орудувала, навіть зацікавив хлопця, він попросив у Тоні той рогачик:

— Ану, дай і я попробую.

І хоч хлопець одягнутий уже як для міста — в тужурочці чистенькій і в нових черевиках,— проте, ставши край рову і весело орудуючи рогачиком, він став товкмачити овечат, щоб аж пірнали у той підігрітий каламутний розчин.

Хлопець ще був тут, біля кошари, стояв над зацементованим ровом, звідки розносився запах креоліну, ще був він сам часткою цього степу, а вона вже бачила його десь на океанських просторах, серед апаратури в радіорубці, серед розбушованих хвиль, що б'ють аж на верхні палуби, бризками стріляють в ілюмінатор... В буряні далекі рейси піде він, а міг би бути невідлучно тут, коло неї. Може, сказати: не їдь? Ще не пізно. Ні, не скаже вона цього. Краще ждати буде, мов оті збур'ївські жінки, що по півроку ждуть своїх китобоїв!

На час купання знято з овечої шиї тронку, і діти чабанські тепер бавляться нею. І Віталік взяв, подзеленчав, розглядав уважно роботу: мідна снарядна гільза сплющена, зігнута вдвоє, наче побувала в руках у якогось силача. Смерть таїла в собі, а стала ніжним степовим дзвіночком... Він знов подзеленчав нею.

— Звук нашого шкільного дзвоника нагадує, еге ж?

Тоня, звеселівши, розповіла, як юні історики просили сьогодні цю тронку для шкільного музею, а вона не дала.

— І вірно. Чого їй там пилюкою припадати. Тронка простір любить.

— Це ж і ти їм щось для музею привезеш? — запитала Тоня Віталика.

— Я меч-рибу їм привезу або золоту макрель... Ні, кита голубого!

— Ночовки чабанські я їм подарувала,— всміхнувшись, сказала Тоня і додала з невластивою їй соромливістю та ніяковінням: — Ще й фотографійку мою просили, нащо вона їм? Де вони мене там притулять?

— Як де? А там, де й космонавт.

— Таке й скажеш... Степ — он мій космос,— кивнула Тоня у відкритий бурий степ, і в голосі її прохопився смуток.

Віталій дивився на неї, присмучену, трохи втомлену, в одязі робочому, згадав, якою безтурботною була тоді в степу, коли чайок напували... Не та вже сміхотуха десятикласниця,— іншою стала, серйознішою, нові обов'язки мовби наклали на неї свою печать. Не школярка, а молода чабанка стоїть перед ним, що, залишена тут за старшу, тимчасово заміняє батька, а може, й не тимчасово.

— Всіх перекупала?

— Всіх.

— А тепер?

— Тепер овечатник утеплятимем. Заходить пора вітрів, туманів та мряк осінніх. Днів коротких та довгих ночей. Ще затемна виходитиме з отарою в степ оця постать дівоча. По очах оцих сумовитих, по щоках оцих ніжних сіктимуть холодні дощі.

Тобі океанські дороги стеляться, їй жити тут, на місці, на цих фермах, в степах, де люди в тяжкій праці рано старіють, зате довго живуть і викохують дітей по багато.

— Я тобі радіограми посилятиму. Часто. Звідусіль!

— Добре,— відказує дівчина.

Не та, не та зараз Тоня, не вибухає щомиті веселощами, смуток таїться в її горіхово-карих, але як він любить її й таку, любить навіть ще дужче! дужче! дужче! "Ніде ніколи тебе я не забуду! Знай, що ніхто так не жде своїх наречених, як моряки. Всюди ти будеш зі мною. З найдалших плавань до тебе вернусь! А щоб всі тут знали, що нас з тобою єднає, так ось тобі моя клятва, хай буде вона ось така!..."

Хлопець хапає Тоню й при всіх цілує, цілує самозабутньо, і мовчки дивляться на їхнє прощання чабани та чабанки від хати, і сектантки повитріщалися від кошари, і гніда тунеядка-підводниця хустиною витирає очі, розчулена на чужу любов.

Це, власне, й було їхнє розставання. Був після цього тільки даленіючий стрекіт мотоцикла в степу, та червона купіль палаючого сонця по смузі обрію, та скупана отара мериносів на його тлі.

— Хелло, кептен!

Це Гриня Мамайчук гукає від машини в Дорошенків двір. Він відвозитиме радгоспівським газиком капітана та його тонкошийого юнгу в Лиманське, до причалу. Ще темно, ще тільки відспівали півні, в небі ще не вигасли зорі. Юнга вже тут, щулиється біля машини, вислуховуючи останні напучення матері, з затаєним щемінням душі поглядає на металеву вишку, що вигналась вензелем антени в небо над бабиним виноградником; мабуть, поки приїде хлопець у відпустку, то виноград і по ній, по його

вежі, пов'ється, полізе туди, аж до неба, листатий, буйний, в гронах молодих...

— Юначе, ти вступаєш до всесвітнього племені матросів,— плескає юнгу по плечу Мамайчук-некерований.— Ти будеш під Південним Хрестом. Тобі світитимуть інші, варті уваги сузір'я. Але й нашог Чумацького Воза не забувай... Сузір'я нічим не гірше за інші.

Бліднуть сузір'я, попеліє небо.

А капітан, виявляється, не тільки останнім покидає палубу корабля, він останнім покидає й домівку. Ось він, нарешті, сходить з веранди, виринає з сутіні двору, поряд з ним дибає стара Дорошенчиха.

— Ти ж там бережи себе, сину,— чути голос старої.— Бо все можна купити, а здоров'я не купиш.

— Не турбуйтеся, мамо, я почуваю себе цілком здоровим,— чути капітанів голос.— Травки ваші своє діло зробили...

— Не смійся, сину, над моїми травками... Є в них сила. А до того ж — сонце наше цілюще, повітря степове...

— А я не сміюсь. Почуваю, що будь-яку медкомісію зараз пройду.

В голосі і в ході капітана справді була бадьорість, почувалось нуртування сил міцних, відмолоділих.

— Вручаю ж тобі, Іване, своє найдорожче,— каже йому Лукія біля машини, і вся трепеще, і голос її клекоче хвилюванням.

— Не турбуйся, Лукіє. Все буде о'кей,— каже він усміхнене і, розцілувавшись з матір'ю та Лукією, сідає в газик, де в кутку, ждучи дороги, вже занишк і не дихає його майбутній корабельний радист.

Гриня дає газ, машина рушає в світанкову сутінь, залишаючи обох жінок біля двору, біля вкопаної скіфської баби...

Степ ще безмовний, передсвітанковий, тільки вітер свище понад шляхом, що проліг на Лиманське.

— Товаришу каштан! — заводить мову Мамайчук.— Дозвольте запитання...

— Прошу.

— Чи правда, що судно, яке вам приймати, будується на спецзамовлення Академії наук?

— А чому це вас так цікавить, молодий чоловіче?

— Та, бачите,— помулівся Гриня,— дуже цікавлюсь, що там у нас усередині... З чого, тобто, складається наше ядро, з яких енергій? І якщо ви в океан, щоб алмазний бур забивати крізь земну кору, щоб крізь твердь базальтів до самого серця планети дійти, то прошу не забути й мене: весь до ваших послуг!

— Але ж ви, юначе, наскільки мені відомо, в духовну академію брали курс?

— Ха-ха! Тричі ха-ха! — Мамайчук голосно регоче.— Ви теж повірили? Та це ж було звичайнісіньке розігрування, розраховане на майора Яцубу, і не більш. Щоб до бороди моєї не чіплявся, щоб розвивав у собі хоч запізніле почуття гумору... Йти в попи — це ж архаїчне, товаришу капітан. Ви теж повірили? Планету бурити — це інша річ!.. Та й

навколосвітня подорож — це теж діло. І запевняю вас, що чим-чим, а вже янтарними мундштуками Мамайчук не став би по чужих портах торгувати, як це роблять декотрі з ваших морячків!

— Не личить мужчині поширювати плітки.

— Чого плітки? Коли я ще був у місті, в мене в самого були друзі, славні такі модерняги з матросів. Купують вони килим, скажімо, де-небудь у Швеції, а приїдуть додому,— заходять в ресторан, килим на стіл, і за вечір тим килимом розплатились.

— З такими настроями на моє судно краще не потикатись.

— Ну, з цього погляду ваш юнга-радист ніякої небезпеки не становить.— Мамайчук вимовив це так, наче Віталія в нього за спиною зовсім не було, наче безлюдною була темрява брезентової халабуди.— То такий моряк, що скоріше власних штанів збудеться, ніж закордонним килимом збагатить рідний порт. За це будьте спокійні. Ось тільки як він щодо хитавиці та морської хвороби? Боюсь, що, тільки судно колахне, вже він вам і SOS закричить!

— В нього в радіорубці буде про цей випадок окремий передавач, аварійний,— серйозно пояснив капітан.— В обов'язковім порядку встановлюємо його, згідно з міжнародною конвенцією. Та штука включається автоматично... Будемо, однак, сподіватись, що потреби в цьому не виникне.

— Скажіть, чи рикші на світі ще ' ? — запитав Мамайчук зненацька, аж капітан мимоволі усміхнувся: так і кидає цього Гриню-некерованого від земного ядра до рикш...

— Чого це вас рикші цікавлять?

— Просто не віриться, що десь люди ще їздять на людях. Один двоногий везе на собі іншого. І не інваліда, а якого-небудь паршивого колонізатора...

— Бечак — зветься такий велосипед,— сказав Дорошенко.— З вигляду невинний собі триколісний велосипед з коляскою... Але наш моряк ніколи не сяде в ту коляску,— докінчив капітан, і обличчя йому спохмурніло. Можливо, згадалися йому чужі портові міста, де худі запалені рикші з лементом кидаються до пасажирів, до моряків, навперебій пропонуючи свої послуги...

— Це, звичайно, гидко,— згодився Мамайчук.— Я б теж не сів на те місце, де ще вчора чи позавчора сидів який-небудь тип зі стеком в руці. Їздити на людині — це не в моїй натурі! Але ж побачите ви там щось і веселіше?

— Побачимо ще малолітніх вантажників, що тягають на собі важкі корзини з вугіллям в порту. І безробітних, що риються на смітниках. І дітей, що, підстеливши газету, сплять на асфальтах вечірніх міст...

— Це вже агітація, кептен.

— Розумій як хочеш.

— Може, там зате хоч бюрократів менше?

— Не лічив. А от знаю напевне: дуже-дуже самотньою почуває себе людина в тому холодному неоновому світі. Доки на ногах — доти є. А впадеш — переступлять, і наче тебе й не було.

— Дух колективізму — це я визнаю,— буркнув Мамайчук.— Це таки в нас є. Як

сталась ота з вами пригода в океані, то не тільки ваша мати-старушка бігала на пошту, кептен, все узбережжя ждало звісток про вас... Або коли цих он двох розшукували, що їм старе списане судно видалось було за Ноїв ковчег... Всі племена таврів піднялись на розшуки, стали як один колектив... Дозвольте вжити ароматичного зілля? — Недбало кинувши на губу сигарету, Мамайчук так само недбало креснув до неї вогником запальнички. На правій руці в нього при цьому зблиснув перстень. Ходять чутки, що Гриня таємно нібито вже заручився з Тамарою-зоотехнічкою, яка нарешті таки прогнала свого п'яндигу і живе тепер сама.

— Одружуєшся? — запитав Дорошенко.

— Звичайно,— відповів Гриня,— якщо тільки скромна моя особа буде визнана достойною прекрасної, душевно досконалої жінчини. Як по-вашому, чи не гріх таку жінчину привести в хату, де нема холодильника, де ночами батя-інвалід схлипує та скрегоче зубами вві сні?

— Веди,— сказав капітан і примовк.

А Гриня невдовзі після цього вже перекинувся думкою на ті ніколи не бачені ним архіпелаги, де буцімто й нині люди живуть за первісними законами, не знаючи зіпсутостей цивілізації, і хоч не мають холодильників, зате ж не вміють і брехати, лукавити, вбивати, замишляти одне на одного зло.

— До них, до них треба йти людству по науку життя,— розмірковував Мамайчук.— Туди, де під звуки тамтамів наївні діти землі сміються та веселяться і не знають, що існує на світі стронцій...

— Ану, стоп!

Це Віталій нахилився до водія, торкнув його за плече.

І коли Гринь без заперечень пригальмував, Віталій висунувся з машини, став наслухати.

— Що ти слухаєш?

— Чуєте... Тронка десь дзеленчить...

Гриня був іншої думки:

— То вітер травною свище...

— Ні, тронка.

— Ні, вітер.

— Тронка!

Так, не дійшовши згоди, вони рушили далі. А капітан, глянувши в той бік, куди хлопець наслухав, виразно помітив у глибині степу, на тлі обрію, далеку постать чабанську і рельєфно-чіткий пласт отари біля її ніг.

Вже зовсім розвиднілось, коли вони прибули в Лиманське. Зупинились біля причалу, і тут при світлі дня Гриня постав начисто виголеним, від бороди його й сліду не було, зате, виявляючи дух натури, яскравіє на Грині нова палахкучо-пурпурова сорочка, з якою майорові Яцубі тільки ще доведеться розпочати баталії.

Сходило сонце, і вони дивились на нього.

— Чого ж примовк, Гриню? — Віталій по-дружньому обійняв Мамайчука.—

Розкритикуй його, оте світило.

— Не можу, отроче, не можу. Навпаки, дивлюся на те ясне світило і кажу йому: світи! Моя критика тебе ніколи не торкнеться... Бо був тут один такий, все навколо себе — небесне й земне — розкритикував, озирнувся: нічого йому не лишається.

— Скучно стало? — всміхнувся Дорошенко.

— Таки скучно. Озирнувся — те не так, те не так, а що ж так? На сонці плями, на землі негаразди. Що ж робити, що любити? І повернувся він із пустель свого маловір'я в степовий чабанський радгосп — опори шукати для душі...

— І знайшов?

— Коли навколо тебе всі трудяться, щось творять, то відповідні біотоки й на тебе йдуть. А найбільша, звичайно, оздоровлююча сила — це сила кохання. Бог — в ній! Цілющість! Може, в цьому й розгадка того, що перед вами сьогодні тут не пощерблений душею нудьгар, а Гриня-цільність, Гриня-гарт, готовий витримати будь-які переваги життя...

Прибули з моря рибалки з свіжим уловом, стали виходити на берег у своїх зюйдвестках, у важких рибальських чоботях.

Батаг їхній, чолов'яга богатирського зросту, повагом рушив до капітана, простягнув руку:

— Окозамилювач Сухомлин.

І не сміється. Повнощокій, заріс рудою щетиною, і тільки по лукавих іскорках очей, що проблискують під кущами брів, Дорошенко впізнає свого давнього приятеля, невтомного на різні вигадки Тимофія Сухомлина. Багато років працював він директором виноградарського радгоспу, зірку Героя Соцпраці має, а тепер, бач, в зюйдвестці, в ботфортах рибальських, що аж у пісок ними вгруз. Від нього пахне рибою й морем.

— Бичків половлюєш? — мружиться Дорошенко, потискаючи руку колишньому своєму однокашникові.

— Не доплавав? А мороз ото на скронях?

— Одне другому не заважає.

— А я б на твоєму місці... Ну куди тобі звідси: глянь, яка благодать! Лимани, коси, острови...

— Тиха, безбуряна заводь,— іронічно кидає Мамайчук, що, сплівши ноги, стоїть біля машини.

— А що ж, як і заводь? — насторожився Сухомлин.

— Для кого заводь, а для кого берег Світового океану.

І Мамайчук обертається до Сухомлина спиною, яскравіючи на весь берег пурпуром своєї сорочки.

Дорошенко вбирає поглядом простір лиману. Цей блиск води, її чар, свіже дихання... Справді, гарно тут. І білі піски берегів, і ця тиша неміряна, і ласкавий степовий вітерець. Наче в доторкові жіночої руки, є щось таке невимовне ніжне для нього в цих бризах, освіжаючих вітерцях, що віють вдень з моря, а вночі з суші і що

мовби єднають у вічному круговороті і море, й степи... Але з чим порівняти оту заобрійну далеч, що має в собі таку звабу і викликає такий злет душі! Так, це тільки берег Великого океану, заповітне місце, звідки чути поклик просторів, неспокоїх доріг, що, здається, й з смертної постелі підняли б Дорошенка... Ще в океан, ще хоч один рейс, навіть якщо він і буде твоєю лебединою піснею!..

— Створимо юшку,— каже Сухомлин, вибираючи найкращих бичків-кнутів, що лисняться уже в кошиках серед битого льоду. Вибрав, відійшов вбік, заходжується лаштувати вогнище.

Рибалки тим часом вивантажують решту риби, розвішують на пакіллях мокрі сітки.

Дорошенко підходить до Сухомлина і, присівши, береться разом з ним чистити кнутів.

— Ну, розкажи ж, як це сталося? — запитує, коли вони zostались удвох.— Як це ти в оказамилувачі пошився?

— Труджусь,— басить Сухомлин.— Ловлю рибку для всіх громадян Радянського Союзу.

— Славні батогои,— розглядає Дорошенко бичків свіжого улову,— половив би і я.

— Так чого ж — будь ласка. Приймемо.

— Іншим разом... Піду ось поплаваю ще. Сухомлин безболісно сприймає запитання. Спокійно чистячи рибину, починає повагом розповідати про те, як на автомобільних скатах погорів, на тих скатах, що незаконно закупив був їх цілий контейнер десь аж на сибірській новобудові; потім насмішкувато, мовби глузуючи з себе, розповідає притчу про виноградарську комсомольсько-молодіжну ланку, що нею він на нарадах козирав, хоч та ланка складалася в основному з таких комсомолок, у яких уже й онуки були...

— Отак я жив. Отаким був. Діляцтво живий світ було заступило. Жив у стані такої нагвинченості, що людей не помічав, себе не бачив. Тільки тут оце й людиною себе відчув, Іване... Уявити не можеш, що це таке бути директором, та ще винрадгоспу. Стільки тих дегустаторів на світі! Їдуть звідси, їдуть звідти, ведеш їх у підвали, пригощаєш, а декотрий ще й каністру підмостить — наточи й додому! А тоді на всіх активах ще тебе ж і чихвостять, як Сидорову козу!

— Але ж і Героя таки дали?

— Який з мене Герой? Хіба що за телефонні дзвінки, їх справді не кожен витримав би... На квартирі в мене телефон, це ж так належить директоріві, і, уявляєш, всі дзвінки — чи з бригад, чи з району, чи з міліції, чи з "Заготскоту" — всі через тебе! Серед ночі тарабанять, викликають, круглий рік штурми, аврали, нагінки. З кожної наради повертаєшся в синяках, вліплять доганяку отак, за будь здоров. І то життя? Діти повиростали, я їх майже й не бачив. Книжки ніколи було почитати. Ось тут, в рибартілі, як став сторожувати,— тільки й начитався вволю. Влітку, поки козакував одинцем, стеріг рибальську хату отам у затоці, цілий університет пройшов. За скільки років уперше над своїм життям мав змогу подумати. Та невже ж це ми, думаю, степовики, потомки могутніх антів Подніпров'я, стаємо оказамилувачами? Невже ж це ти, товаришу Сухомлин, совість на медаль промінєв? Як пішло викриття оказамилувачів,

повіз я медаль у райком, хотів здати. Сам, кажу, здаю. Не прийняли. Носи, кажуть, на здоров'я, коли дали. Бо не зовсім же вона замогоричена, ти таки, як віл, трудився... Є окозамилювачі злісні, непримиренні, вони ще й зараз лютяться, а я по ширості кажу: спасибі. Спасибі тим, хто вивів мене на путь праведну. Та хіба тільки мене? Як ото після градобою колоски на ниві підводяться, так зараз підводяться, відходять душею люди після того, що було. Тільки який зовсім уже зламаний, то так і зостанеться лежати, приплесканий у багнюці. Віриш, душею поздоровшав. Аж сам дивуюся тепер: як міг до такої ганьби — до приписок — дожитись? До того дійшов був, що всякий непотріб напував, загощав, щоб тільки слави добути. А що та слава?.. Якось у місті в галереї картину бачив: дідуган отакий, як би й я, тільки босий, голий-голісінький, із крильми на спині. Мчить кудись. Довго метикував я, поки догадався, що то ж алегорія, то ж у такий спосіб Час намальовано, бо Час — старий і Час летить, мов на крилах... Хрести, ордени, медалі — купую на землі, і той крилатий дід безжально топче їх босою своєю ногою, бо слава для нього — ніщо. Топче купу монет, різних там динаріїв, попирає їх ногами, бо й багатство для нього теж нічого не варте. Бережно тулить до грудей лише книгу, на якій написано: "Істина". "Істина" — тільки вона йому дорога! За все найдорожча!

Дорошенко слухав і не впізнавав колишнього Сухомлина. Кілька років тому бачив він його заклопотаним, очманілим, задуреним безліччю справ. Навіть поговорити з ним до ладу не зміг, бо Сухомлин саме тоді ждав якоїсь комісії, почував себе, як на голках,— вибачився й помчав у винні свої погребі сам наводити ажур... Задобрював, комбінував, підмазував — весь світ його тоді до цього звівся... І ось тепер Дорошенко бачить перед собою людину мовби відроджену, з оновленою, розкріпаченою душею...

Давши лад рибі та снастям, підійшли до них рибалки, стали жартувати над Сухомлином, що добрі, мовляв, з окозамилювачів виходять юшковари... Ватаг не ображався.

— А ви що, знову в рейс? Знов розгортаєте парус? — зверталися рибалки до капітана і, дізнавшись, що він забирає з собою ще одного степовика, обступили зніяковілого Віталія, стали давати хлопцеві різні поради:

— Ти ж там не осором нас!

— Держи фасон!

— Ти ж знаєш, скільки наш край капітанів дав. І вони беруться по іменах перелічувати своїх славетних земляків — капітанів далекого плавання, китобоїв, гарпунерів, а заодно з ними стали називати ще й знатних чабанів та механізаторів, спом'янули й генерала—двічі Героя Радянського Союзу, який хоч і не був моряком, зате був родом звідси, з Лиманського.

— Даємо, даємо кадри для моря,— присолюючи юшку, гомонів Сухомлин.— Недаром же діди наші на морі козакували і саме Чорне море називалось Козацьким.

— Ну, тебе ж там купатимуть на екваторі,— застерігали Віталика,— це не страшно. А ось коли посилатимуть до боцмана, щоб випросив у нього шматок ватерлінії, то тут спершу подумай.

— Або ще заставлять кнехти зрушувати з місця, так ти подивися пильніше: яка там основа... А то інший, довірливий, почне над тими тумбами тужитись, аж очі йому рогом вилазять.

— Було колись, було,— каже роздумливо капітан,— коли ми парубчачками приходили найматись в матроси. І над кнехтами силкувались, і котли пробували пересувати. А тепер, экзаменуючи таких, як він,— капітан приязно кивнув на Віталика,— будьте самі обережні... Бо він не після букваря до вас... Вже й електроніка, і кібернетика, і тонкощі радіотехніки — все під отим картузиком є.

З батьківською ніжністю дивився капітан Дорошенко на хлопця, що аж на очі напустив козилок своєї кепочки. У ньому, притихлому й трохи соромливому, впізнає капітан свою давню юність, що прийшла колись босою на цей причал, прийшла з торбинкою за плечима, латана, батрацька... Зі скромним набутком виходила колись твоя юність на золоту лінію життя, а ця йде освічена, озброєна знаннями, і хоч багато що різнить вас, багато між вами несхожого, але ж єднає вас найголовніше — жага праці, сила любові, поривання душі...

— В які ж рейси берете ви нашого степовика? — допитувались рибалки.— Чи правда, що повезете в океан водневу бомбу топити?

Капітан Дорошенко задумався, стояв посуровілий, серйозний. "Друзі мої. Ви не чули звуку лічильників Гейгера, не бачили руїн Хіросіми, але думки ваші про те, що й мої... Малою стає планета, а людина велетнем стала. Вона може зруйнувати це небо, хоча й не може його створити знов. Спроможна спалити хмари, що ото рожевіють на сході, але знову не витворить їх. У владі людини — отруїти повітряну оболонку планети, отруїти води океанів, хоч потім очистити їх вона вже ніколи не зможе... Але якщо може людина так багато, то під силу їй і припинити все це! Стоїмо на тому рубежі, коли планета, цей чудовий корабель людства, потребує захисту... І для цього хочу жити. Скільки житиму, кожне діло моє, кожен крок буде проти бомби. І коли Вітчизна накаже потопити її — вважатиму це вінцем свого життя..."

Сухомлин ще не доварив юшки, як до причалу прибула учбова мотопарусна яхта з кораблебудівного,— вона прибула за капітаном Дорошенком. На мотопаруснику — майбутні мореплавці у робах, все молоді, веселі хлопці-практиканти, що самі цю яхту й будували, самі й викликались доставити нею на завод прославленого капітана Дорошенка.

Незабаром капітан із своїм юним радистом уже був на борту, серед практикантів; причал зрушився з місця й поплив од них разом з кремезною постаттю Сухомлина, з казаном на триногах, з рибалками у зюйдвестках, з Гринєю Мамайчуком в розпалахкотілій сорочці... Хати й тополі попливли, Лукія і мати, чабани й отари, і весь степ поплив...

Туго набито паруси, дужий і рівний вітер легко жене яхту по воді.

Буде ще після цього простір лиману, і вітер попутний, і біла заметіль чайок над головою, аж поки виникне на обрії заллятий сонцем заводський берег і перед очима капітана з'явиться судно, що жде його на стапелях.

Добре він знає, здавна знає ту степову корабельню. Весь величезний берег у високих кранах, а в їхньому чорному лісі жевріють, мов червоні велетенські вогнища, закладені кораблі. Крани, червоно-палаючі борти будованих суден і зелені тополь! Вся територія заводу в пірамідальних струнких тополях, усі цехи... Он він, його красень, височіє над тополями, на залізобетонному стапелі, грудьми до сонця, до океану! Ще кипить там зараз робота, величезний колектив кораблебудівників, друзів твоїх, знайомих і незнайомих, невтомно, день за днем будує це судно, що його вести крізь бурі, крізь шторми та урагани — тобі. Розміреним будівничим гуркотом зараз повниться та степова корабельня, вирує там трудове життя, лунає скреготом, ударами, шумом молотів, сичанням газових різаків, б'є сліпучими спалахами і зорепадом електрозварки... Кожен творить щось своє, робить ніби мале якесь діло: той зварює шви, той перевіряє їх (коли треба — рентгеном!), той фарбує, високо зіп'явшись і ганяючи шариковою щіткою по випуклості борту або пульверизатором насіває фарбу, жінки клопочуться з ізоляційним матеріалом, з отією самою синтетичною скловатою, захищаючись від її гострої пилюки марлевими пов'язками, ще інший хтось уже оснащує рубку радіоапаратурою, встановлює навігаційні прилади,— а в цілому як вершина, як апофеоз всієї їхньої праці виростає цей красень корабель.

На спускових доріжках невдовзі уже змащуватимуть полоззя салом, не тим салом, що ним любили закушувати чумаки, а спеціальним технічним, що його привозять сюди в бочках і на території заводу перетоплюють,— сала треба величезну кількість на кожен спуск.

А коли настає день спуску — він виливається тут у справжнє свято труда, тисячі людей напружено стежать за творінням рук своїх, з хвилюванням слухають, як серед глибокої тиші лунають по радіо останні розпорядження спускової команді, що працює на очах у всіх, працює чітко, злагоджено і ніби навечно. Ключами розгвинчують блоки, вибивають молотами клинни, аж поки все звільнено, і вся споруда корабля, піднята на високому стапелі, утримується вже тільки двома курками, і трос, що зв'язує курки, натягується струною...

— Рубай курки!

І здригнеться тоді на стапелях цей молодий океанський велетень, і плавко, величаво посунеться по змащених полоззях з території заводу назустріч воді, назустріч океанові...

Вперше бачить Віталій цю величезну майстерню кораблів. Усім найпотаємнішим, самою душею відкривається йому завод, не може очей відвести хлопець від новозбудованого красеня корабля, що, наближаючись, швидко росте, уже в півнеба виростає перед ним на стапелях. Наче не водяний, а який-небудь космічний гігант націлився грудьми сталевими в небо для старту. Де ж побуває на ньому Віталій? З яких океанів, з яких широт посилатиме в ефір свої вісті? Та знає: хоч де буде він, хоч під якими сузір'ями, всюди йому як позивна мелодія степового рідного краю ніжно й сумовито дзеленчатиме тронка.

1960—1962